УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-4 (61-64) Рік XVI

1979

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. O. Sudczak
P. O. Box 383, Succ. Rosemont
Montreal, Quebeck
Canada H1X 3C6

Британська Колюмбія:
Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale
Ontario, M2N 3Y1
Canada

Манітоба:
Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1—4 (61-64)

РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ

1979

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» становить $ 17.00

Ціна цього випуску амер. дол. $ 17.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

CONTENTS

Микола Андрусяк

ПОЧАТКИ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ

Розглядаючи початки державности в Україні,[1] автор цих рядків зіставляє джерела, якими старався Юрій Вернадський довести існування «руського каганату» в Тмуторокані в 739—830 рр., і виказує, що саме у цих роках уграм на Приозів'ї, званому в старих угорських хроніках Лебедією, причеплено в деяких арабських і візантійських джерелах назву «рус» або «рос», які від 830-их рр. витіснювані з Приозів'я печенігами, прокочували одні на захід до Бога, Дністра, Прута й Серету, так званої ними країни «Ателькузу», звідки витиснені печенігами й болгарами в 895—96 рр., перейшли до Паннонії в наддунайській кітловині, куди також дещо пізніше примандрувала й частина угрів, що подалася спершу на північ до своєї підуральської прабатьківщини, а відтак через Суздальщину, Сіверщину, Київщину й Галичину дісталися за Карпати після 898 р. Тут мушу спростувати, що після надрукування моєї статті «До початків державности в Україні» я мав змогу переглянути будапештське видання твору Константина Багрянородного — *De Administrando Imperio* — й ствердити, що посилання на нього історика Михайла де Фердінанді про те, мов би то частина угрів рішила, щоб їхні вожді Алм або його син Арпад були в залежності від Дира, є неправильна, бо згаданий візантійський цісар цілком в названому творі про Дира не згадує.[2]

У зв'язку ж із запечуванням правдоподібности здогаду Вернадського про «руський каганат» у Тмуторокані годі прийняти виводи історика Миколи Чубатого про «Тмутороканську Русь та її християнізацію» й «створення тмутороканської епархії», написаних саме завдяки довір'ю Чубатого до концепції Вернадського про «руський каганат» у Тмуторокані.[3] З цього огляду вважаю за доцільне розглянути джерела й історіографію до початків християнства в Україні.

Грецький Херсонес Таврідський (Корсунь у староруських літописах) зберіг мощі св. папи Климентія, відкриті св. слов'янськими апостолами Кирилом і Методієм та завезені ними до Риму. Цей Херсонес був першим християнським осередком на Україні завдяки тій обста-

---

[1] «До початків державности в Україні», *Богословія*, т. 34, 1970, стор. 48–76.

[2] Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Budapest 1949, p. 38; M. de Ferdinandi, *Almos, Studien zur ungarischen Geschichte*, II, Südosteuropäische Arbeiten, 47, München 1957, p. 62; «До початків державности в Україні», *Богословія*, XXXIV, стор. 49 і 72.

[3] М. Чубатий, Історія християнства на Русі-Україні, т. I (до р. 1353), Вид. Укр. Кат. Університету, т. I, Рим—Нью-Йорк 1965, стор. 89—100.

вині, що, коли він був він 62 р. римським фортом, висилали туди римляни на заточення християн. Тимто після едикту імператора св. Константина Великого в 312 р. була вже в цьому місті значна християнська громада; з-перед 312 р. збереглося на Криму кілька християнських катакомб. На початку IV ст. закріпилося християнство на Криму. На нікейському соборі в 325 р. були єпископи: Филип з Херсонесу і Кадм з Босфору. Також і на ефеському й царгородському соборах у 438 та 451рр. були херсонеський і босфорський єпископи.[4]

В III—IV ст. наверталися на християнство проживаючі на Україні ґоти. Першими навернулися кримські й приазовські ґоти від кавказьких і трапезунтських полонених греків у 256—57 рр. Християнські місіонери з Малої Азії, Єрусалиму й Царгороду ширили християнство серед візиґотів наприкінці III-го і з початком IV ст. Ґотський єпископ Теофіл був учасником нікейського собору в 325 р. Наступний візиґотський єпископ Вульфіла (311—386) переклав Новий Завіт на ґотську мову, але пізніше він і візиґоти стали аріянами. Проте кримські ґоти залишилися правовірними християнами; вони прийняли від греків церковну термінологію,[5] але згодом вони погречились і тим-то утворена з ґотської епархії в Дорі на Криму в Х-му ст. митрополія для сімох єпископств, розкинених по тогочасній просторій хозарській державі, до якої належав у тому часі Крим, мала грецький характер.[6]

На 843—862 рр. кладе о. Ізидор Нагаєвський тривання місії св. Кирила й Методія в хозарській державі на Криму й у Приозів'ї, де вони проповідували християнську віру тамошньому слов'янському населенню. Але не можна погодитися з поглядом цього історика, що «в часі місії св. Кирила Київ був столицею руської частини хозарської імперії», бо київська руська держава за Аскольда й Дира була незалежною від хозарів. І тим-то не можна прийняти його висновків, мов би то «джерельні згадки про вислання посольства до хозарів, на чолі якого стояли св. Кирило і Методій, треба розуміти, що вони були вислані до руського народу, що його перводжерела мішають з хозарами через приналежність Руси до однієї держави».[7]

Як ревний український католик о. Нагаєвський намагається відмовити першому нез'єднаному патріярхові Фотієві співучасти в навертанні Руси на християнство, хоч історичні джерела й література вказують таки на співучасть цього патріярха і в навертанні Аскольда і в місійній діяльності св. Кирила й Методія серед слов'ян. Сам о. Нагаєвський пише, що в часі нападу Руси на Царгород у 860 р. і патріярх Фотій і імператор Михайло постановили вдатися по рятунок до Пречистої Богородиці. Вони кожного дня уряджували всенародні уро-

---

4 G. Vernadsky, *Ancient Russia,* New Haven 1944, pp. 94—95, 149 і 154.

5 *Цит. тв.,* стор. 118—19.

6 Андрусяк, *Історія України,* I, Прага 1941, стор. 90—91.

7 *Кирило-Методіївське Християнство в Руси-Україні,* Рим 1954, стор. 41—53.

чисті процесії й богослужби в усіх церквах Константинополя, просячи Її відвернути це велике нещастя від цісарського міста. При тих богослужбах виголошував патріярх Фотій свої проповіді-гомілії, з яких дві збереглися частинно до сьогодні. Коли ж і ці всенародні богослужби не помагали, тоді патріярх і імператор постановили відбути всенародню процесію з церкви Богоматері, у Влахерні, де зберігався привезений давно з Єрусалиму омофор Пресвятої Діви Марії. Серед побожних співів народу вони взяли омофор Богоматері, пішли над берег моря й занурювали його кількакратно у воду, благаючи в неї рятунку. Незабаром, пишуть усі хронографи, зірвалася велика буря, що затопила багато руських човнів, а багато з них відплило назад. Унедовзі після того з'явилися в столиці посли руського князя, які в його імені просили імператора вислати на Русь місію для проповідування Христової Євангелії та хрещення руського народу. Ось такий коротенький опис нападу Руси-України на Константинопіль. Про нього пишуть такі хронографи: Монах Георгій, Симеон Маґістер, Никита Давид, Теофан, Костянтин Багрянородний та інші. Симеон Маґістер різниться в дечому від інших, пишучи, що на IX-му році свого царювання Михайло III пішов походом на агаренів, а на царське місто напали «роси» в силі двохсот човнів. Цісар завернув уже з Мавропотаму, щоб їх прогнати. Щойно в X-му році царювання Михайла III Русь вдерлася до Гієросу й повбивала всіх мешканців. Тоді імператор і патріярх занурювали у воду омофор Богоматері. Небавом після того буря затопила човни Руси. Це свідоцтво Симеона Маґістра, який сам жив тоді в Царгороді на цісарському дворі, виразно вказує, що Русь облягала місто майже два роки і, якщо б не ця чудесна поміч Богоматері, то хто знає, що сталося б тоді з містом і цілою імперією. Никиха Давид, біограф патріярха Ігнатія, описує дещо докладніше напад Руси на прибережні острови, бо на одному з них, Стеносі, в монастирі був замкнений патріярх Ігнатій. Він пише в одному місці так: «Кривавий напад скитів т. зв. „росів", які прибули через Евксин до Стеносу та понищили там усі людські оселі й монастирі, а також сплюндрували всі острови довкруги Візантії. Вони розграбили весь священний посуд, ризи й церковні прикраси та повбивали всіх полонених. В своєму варварському гоні не пощадили вони монастиря самого патріярха, забрали двадцять двох його слуг і порубали їх на кусні на носі корабля».[8]

О. Нагаєвський вважає, що апостольська праця св. Кирила й Методія на Руси-Україні розтягалася між 843 та 862 роками з можливими перервами, та що «поступ християнства був там такий скорий і великий, що до 867 р. був там єпископ, а згодом архиєпископ».[9] Чому

---

[8] *Цит. тв.*, стор. 10—11 і 140—41; за Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum, Theophanes Continuatus, liber IV, et Nicetae Paphlagonis Vita S.P.N. Ignatii, Migne: *Patrologiae Graecae*, vol. 109, col... 887, nr. 21; col. 210, nr. 33; vol. 105, col. 515.

[9] *Цит. тв.*, стор. 54.

отже цей «поступ християнства» не охопив тоді князя Аскольда, який в 860 р. напав на Царгород і щойно після невдачі цього нападу виявив свою охоту прийняти християнську віру і завдяки його проханню був висланий на Київську Русь єпископ, а згодом архиєпископ. Але саме ця Київська Русь була незалежна від хозарів, від яких залежна була Приозівська «Русь», в дійсності угорські орди в Лебедії, які нападали на грецькі причорноморські міста та яких грецькі й арабські письменники називали «росами» або «русами», тому що вони кочували на території колишніх рухс-асів або роксолянів. Під владою угрів на Приозів'ї (Лебедії) були сіверяни й анти-поляни, які ще до себе не прикладали назви «Русь». Саме серед підугорських слов'ян проповідували св. Кирило й Методій і часом угри нападали на цих слов'ян у часі проповідування їм Божого слова цими слов'янськими апостолами.[10]

Люблянський славіст Франц Ґрівец доказав, що Константин-Кирило був учеником і приятелем Фотія, доки останній не став патріярхом зі шкодою для Ігнатія, але обидва слов'янські апостоли не встрявали у спори поміж партіями Ігнатія та Фотія, хоч Константин учинив справді гострий докір своєму вчителеві й приятелеві. Проте обидва брати не відмовилися від хозарської і слов'янської місій та при навертанні слов'ян трималися церковної єдности. Але при тому Ґрівец стверджує, що проблема претенсій обох патріярхів Ігнатія і Фотія була так замотана в 858—863 рр., що не легко було рішитися за одним чи другим. Питання добровільного зречення патріярха Ігнатія було так затемнене в наслідок діяння обох суперників, що жадна сторона не могла на це покликуватись уже в перших місяцях.[11] Німецький історик византійської імперії Г. Ґельцер уважає Фотія за високовченого державного мужа, який, пройшовши в кількох днях від 20 до 24 грудня 858 р. всі церковні свячення, пішов назустріч грецькому національному прагненню звільнитися з-під папського примату.[12] Фотій також старався випередити Рим у наверненні слов'ян і тому він разом з імператором Михайлом виправив св. Кирила й Методія до Болгарії і Моравії. Коли ж святі апостоли підготовили ґрунт для навернення Болгарії, охрестив сам Фотій болгарського князя Бориса в Царгороді в 865 р.[13]

Традиція про те, що Фотій вислав на Русь «першого митрополита», збереглася в т. зв. «Церковному Уставі князя Володимира», який дійшов до нас у різних рукописах і редакціях від XIII-го до XVIII-го ст. та в якому не сучасні Володимирові редактори хибно склали, мов би то Володимир прийняв першого митрополита Льва, в деяких ру-

---

[10] J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire,* London 1912, p. 423.

[11] F. Grivec, *Konstantin-Cyrills Freundschaft mit Photios,* Südost-Forschungen, München 1958, Band XVII, 1. Halbband, p. 46—51.

[12] H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte,* Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) von Karl Krumbacher, 2-te Auflage, München 1897, p. 972—75.

[13] Нагаєвський, *цит. тв.,* стор. 19.

кописах Михайла, від патріярха Фотія.[14] Нагаєвський представляє цю справу так: «Патріярх Фотій стверджує в своєму листі, що на Русь був висланий єпископ, але не пише, хто його вислав, ані не називає його імени. Він, очевидячки, мусів мати якусь важну причину це замовчати. Коли б Фотій був написав свій лист після смерти патріярха Ігнатія, то цілком певно був би приписав вислання єпископа Ігнатієві, бо обидва вони перед смертю останнього були помирились. Отож лист Фотія був написаний при кінці його першого патріярхату. Чому ж він не назвав імени висланого єпископа? І це замовчання має свою важну причину. Треба догадуватися, що особа єпископа мусіла бути йому «інґрата», тобто до нього неприхильна. Цитовані нами Колбертинські аннали згадують два імена: Кирила й Атанасія. Тому можемо з великою правдоподібністю припустити, що цим неназваним у Фотієвому листі єпископом був не хто інший, як сам св. Кирило. Такий здогад підтверджує ще й та обставина, що св. Кирило, повернувшися з місії на Руси, відмовився прийняти від патріярха Фотія будь-яку духовну посаду, а замешкав у монастирі Поліхрон, у цісарському місті. Це саме зробив і св. Методій. Нам відомо, що всі грецькі монахи в тому часі були в опозиції до Фотія, визнаючи правним патріярхом св. Ігнатія, запротореного тоді в тюрму-монастир на острові Стеносі. Отож замешкання св. братів у монастирі Студитів, що був осередком опозиції проти Фотія, вказує на їх становище супроти його особи. Тому він не згадав їх імени в своєму листі.[15]

Слушно о. Нагаєвський зазначає, що лист Фотія був написаний за його першого патріярхату. Кардинал і папський бібліотекар Чезаре Бароній подає 866 рік як дату цього листа. Фотій писав цього листа до охрищеного ним болгарського князя Бориса-Михайла, якому він відмовився вислати архиєпископа, мотивуючи дуже незначним поступом болгарської церкви. Фотій писав, що не лише болгари змінили «своє старе й нечисте вірування на віру Христа, але й інший нарід, згадуваний часто многими» з приводу своєї жорстокости й кровожерности «Рос», що, підбивши всі сусідні народи й думаючи з гордістю про себе, важився підняти зброю проти римської (візантійської) держави. Тепер вони самі змінили нечестиве поганське марновірство на чисту й непорочну християнську віру та поводяться з нами чесно й по-дружньому, хоч ще донедавна непокоїли нас своїми розбоями й чинили нам велике лихо. Їх віра так сильно скріпилася, що вони дуже радо прийняли запропонованого їм пастиря й єпископа, а також християнські обряди й звичаї».[16] Дивно, що о. Нагаєвський, який приймає написання цього листа при кінці першого патріярхату Фотія, міркує, що єпископ був висланий на Русь ще перед нападом Руси на Царгород у 860 р.[17] хоч Фотій виразно натякає про попереднє, тобто в 860 р.

---

[14] о. І. І. Назарко, *Св. Володимир Великий.* Рим 1954, стор. 129—130.

[15] Нагаєвський, *Цит. тв.*, стор. 25—26.

[16] *Як вище,* стор. 15, 19, 20, 25 і 146 за Photios, Epistula encyclica ad orientales thronos, Migne: *Patrologia Graeca,* vol. 102, col. 735.

[17] Нагаєвський, *Цит. тв.*, стор. 21.

підняття зброї Руссю проти Візантії та пізніший нахил Руси до християнства. Те, що Фотій не згадав імени висланого на Русь єпископа, цілком не перечить тому, що саме він його вислав; це було зайвим доки навернення Руси не було завершеним, бо слова Фотія, начебто віра русинів «так сильно скріпилася, що вони дуже радо прийняли запропонованого їм пастиря й єпископа, а також християнські обряди і звичаї», слід радше вважати за його перехвалку, бо щойно висланий на Русь пастир-єпископ міг заводити там християнські обряди й звичаї та скріпити сильно віру.

На місію ширення християнства міг Фотій висилати тих єпископів, яких підозрівав у прихильності до Ігнатія, щоб не мати клопоту з чисельною опозицією проти себе. Але він не міг вислати на Русь св. Кирила і Методія, бо вони були в тому часі на місії у велико-моравській державі й були обвинувачені в єресі німецьким римо-католицьким кліром перед папою св. Миколою[18] Великим (858—867) і, щоб себе виправдати, вибралися св. слов'янські апостоли до Риму, куди вони прибули вже після смерти Миколи за його наступника Адріяна II. А висланий Фотієм на Русь єпископ виявив себе сторонником Ігнатія і папи Миколи I, називаючи при хрещенні князя Аскольда Миколою.[19] Тим часом у 867 р. новий імператор Василій Македонець привернув Ігнатія на патріярший трон і далі вже Ігнатій піклувався місією навернення Руси, висилаючи туди — за дослідами деяких істориків[20] — архиепископа Михайла, який міг бути тим самим єпископом, якого вперше післав Фотій, і він, повернувшись до Царгороду, склав звіт із своєї місії патріярхові Ігнатієві, який його підвищив до сану митрополита-архиепископа.

---

[18] В сьогочасній українській літературній мові ім'я «Николай», «Никола» перекручують усе на «Миколай», «Микола», тому що в російській літературній мові вживається здебільша «Николай». В дійсності церковно-слов'янське «Николай» було перекручене на «Міколай», «Мікула» в північно-західних слов'янських мовах: чеській, польській, білоруській і російській. В Московському Літописному Зводі з кінця XV ст. зустрічаємо: московського боярина й воєводу Микулу Василевича, Микулу Татарина, північно-двинського воєводу Івана Микитина, новгородських бояр: Микифора Мануйщина і Микифора Рядитина (ПСРЛ, XXV, с. 147, 149, 204, 228, 232 і 250) та прізвище князів Микулинських (цит. тв., с. 311, 313 і 316). У Вологодсько-Пермському Літописі (ПСРЛ, XXVI, с. 133, 140, 143, 189 і 341) є також згаданий Микула Василевич Велямінов. В повісті Федора Достоєвського «Вина й кара» є простак «Миколка».В рос. літ. мові прийнято «Николай», щоби звязатися з староруською історичною і літературною традицією, а в українській прийнято запозичені польонізми й москалізми, хоч простолюддя вживає з пошаною форм «Николай» и «Никола», яких уживали такі національні діячі: Маркіян Шашкевич, Николай Устіянович, Николай Костомаров, Юліян Романчук, Николай Василько й інші.

[19] M. de Taube, *Rome et la Russie evant l'invasion des Tatars,* I, Paris 1947, p. 68.

[20] Нагаєвський, *Цит тв.*, стор. 27—28.

В новішій історіографії до початків християнства в Україні здобула розголос теорія Степана Томашівського, запозичена від М. Приселкова, що Володимир Великий взяв митрополита і єпископів від незалежного від царгородського болгарського охридського патріярхату.[21] Автор цих рядків, ще як початкуючий історик, переповів думки Томашівського в пресі в першу річницю його смерти.[22] і тому тепер попав на листу прихильників цієї теорії.[23] Але тепер, розглядаючи цю проблему, схиляюся до критики Вернадським Приселкова, а саме, що нема ні в руських, ні в болгарських джерелах згадки про залежність руської церкви від охридського патріярхату.[24]

Перший болгарський патріярхат створив син Бориса болгарський цар Симеон (893—927) у Преславі після перемог над Візантією. Коли його син цар Петро оженився з внучкою цісаря Романа Лекапеноса, співреґента Константина Багрянородного, імператори і патріярх у Царгороді признали автокефальний болгарський патріярхат у 927 р. Завдяки тому залишалася болгарська національна церква у зв'язках з Царгородом і всякі зв'язки її з Римом зникли.[25] Напад Святослава Завойовника на Болгарію кинув її в обійми Візантії, якої імператор Іван Цимісхій після договору з руським князем окупував східню частину Болгарії в 972 р., позбавив звільненого з Святославового полону царя Бориса царського титулу, усунув патріярха Дам'яна з Доростолу, куди була перенесена патріярша столиця з Преслава, та призначив нового болгарського митрополита з-поміж греків залежного від царгородського патріярха (972). Але вже у 963 р. проголосив воєвода Шишман в Македонії незалежну болгарську державу, а відтак його син Самуїл (976—1014) проголосив себе царем, користаючи із заворушень у Візантії після смерти Івана Цимісхія і в часі повстання Бардаса Склероса проти імператора Василія, та встановив патріярхат в Охріді. Після розбиття візантійської армії коло Сердиці (Средец, Софія) в 981 р. візантійці продовж 15 років не зачіпали вільної Болгарії, яка одначе не охоплювала східньо-болгарської території по Чорне море і долішній Дунай; Самуїл опанував за той час Дирархіон (Дураццо) з албанським побережжям Адріятицького моря та покорив під свою зверхність сербів. У нових війнах з греками від 996 р. йому не щастило й він умер на удар серця 15 вересня 1014 р., зворушений видом осліплених греками болгарських полонених. У 1018 р. поляг його братанич Іван Володислав, останній болгарський цар в Охріді.

---

[21] М. Приселков, *Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XI вв.*, Петербург 1913, стор. 35—37 і 55; С. Томашівський: *Вступ до історії Церкви на Україні*, Записки ЧСВВ, Жовква 1932, т. IV, вип. 1—2, стор. 77—82.

[22] «Томашівський як історик церкви» *Нова Зоря*, Львів 1931, ч. 95 і в окр. брошурі: *Томашівський — історик — політик — публіцист, Львів* 1932, стор. 31—39.

[23] Назарко, *Цит. тв.*, стор. 105.

[24] G. Vernadsky, *Kievan Russia*. New Haven 1948, p. 67.

[25] Gelzer, *Op. cit.*, p. 976.

Тоді патріярх Давид, цариця Марія і начальний вождь Богдан просили імператора Василія Болгаровбивника мира. Останній признав охрідському митрополитові грекові Іванові, який замінив патріярха Давида, зверхність над західньо-болгарськими, сербськими й тими грецькими епархіями, які належали за царів Симеона й Петра до Болгарії, але митрополит у Доростолі був під безпосередньою зверхністю царгородського патріярха. Болгарські бояри були помилувані імператором, що прибрав також титул болгарського царя, але болгарське населення було частинно виселене з Македонії до Малої Азії, де воно денаціоналізувалося.[26]

Американський католицький історик Тома Дж. Шенен, опираючись на праці Ґельцера[27] про охрідський патріярхат, пише, що на 8-му Соборі в Царгороді у 869 р. Болгарія була підчинена царгородському патріярхові і опісля були прогнані з неї латинські місіонери в 870 р.[28] Фотій, який став удруге патріярхом після смерти Ігнатія, в 877 р., перехитрив папу Івана VIII темними інтриґами, щоб унезалежнити греків від папського примату. Тоді і Болгарія пішла за Фотієм і від кінця IX-го ст. була втраченою для західних і папських впливів.[29] Правда, коли імператор Лев змусив Фотія в 886 р. уступити, була привернена унія царгородського патріярхату з Римом завдяки сторонникам Ігнатія.[30] Але від 1018 р. охрідська митрополія стала центром геленізації, а її митрополит Лев у часі розриву Михайла Керулярія з Римом був його першим послідовником.[31] Цей короткий огляд болгарської історії і її церкви в IX—XI ст. виказує неможливість зв'язків охрідського патріярхату з Руссю за Володимира Великого. Приселков, Томашівський та їхній послідовник П. Ковалевський[32] не подають джерел на підтвердження їхньої гіпотези про встановлення на Руси автокефальної митрополії охрідського патріярхату.

Вплив Болгарії на християнізацію Руси[33] був наслідком еміґрації болгарського духовенства на Русь, витисненого з їхньої вітчини греками, а навіть царгородські патріярхи мусіли набирати з огляду на слов'янську мову болгарських священиків до місії на Руси. Згадуючи про перше навернення Руси в 867 р. Вернадський[34] схиляється до здогаду Е. Ґолубінського,[35] що осідок першого руського архиєпископа

[26] Gelzer, *Op. cit.*, p. 988—995; I. Sofranov: *New Catholic Encyclopedia.* McGraw-Hill Book Co., New York 1967, vol. II, p. 876.

[27] H. Gelzer, *Das Patriarchat von Akrida.* Leipzig 1902.

[28] Thomas J. Shanan, „Achrida", *The Catholic Encyclopedia.* New York 1907. vol. I, p. 103—04.

[29] Gelzer, *Abriss der byzant. Kaisergeschichte,* p. 975; Shanan: 1/c., p. 104.

[30] Gelzer, *Op. cit.*, p. 976.

[31] Sofranov, 1/c., 376.

[32] *Историческій путь Россіи,* Париж 1949, стор. 109.

[33] В. Николаев, *Славяно българският фактор в християнизация на Киевска Русия.* София 1949, стор. 39—77.

[34] *Цит. тв.*, стор. 67.

[35] Е. Голубинскій, *Исторія Русской Церкви,* т. I, 2-е вид., Москва 1901, стор. 163—182.

за Аскольда мав бути в Тмуторокані і що цей архиепископ у відношенні до царгородського патріярха був на такому самому ступні як архиепископ Охріди. Для Вернадського, який — як вище згадано — доводив існування варяго-руського каганату на території, що пізніше звалася Тмутороканню, здогад Ґолубінського був імовірний, для нас — ні, бо держава Аскольда не сягала до Тмуторокані й орди угрів і печенігів відділяли Київську Русь від території Тмуторокані в другій половині IX-го ст. Отже слушність мають Ф. Дворнік[36] і І. Нагаєвський,[37] що це перше руське єпископство, а відтак архиепископство було основане цілком певно в Києві. Коли ж після опанування Києва Олегом настала в «матері руських городів» поганська реакція, архиепископ із соборним кліром і вірними уступив з Києва і осів над річкою Трубежом, де постав город Переяслав. Те, що в «Повісті временних літ» болгарський Малий Преслав над Дунаєм, названий Переяславцем, промовляє за те, що київський архиепископ, якщо не був сам болгарином, то мав при собі болгарський клір, який піддав йому думку назвати новий осідок Преславом — Переяславом — за Літописним Початком по Ермітажному списку — Переяславлем.[38] Правда, літописне оповідання під 993 р. приписує заснування Переяслава Володимирові Великому на пам'ять перемоги його «отрока» над печенізьким великаном «зане прия славу отрок той»,[39] але ж у цьому самому літописі під 907 р. у переговорах з греками згадує Олег руські городи: Київ, Чернігів, Переяслав, Плотеськ, Ростів, Любеч «і прочі».[40]

О. Нагаєвський[41] пише, що «з тих джерельних свідоцтв, які маємо сьогодні, важко уточнити, хто був першим архиепископом Руси-України. Цю справу треба далі досліджувати. Натомість сам факт заснування київської митрополії в другій половині IX ст. має інше підтвердження в першоджерелах, наприклад, в грецькому Шематизмі, зладженому під час царювання імператора Льва VI Мудрого, одного з синів Василія Македонця († 911 р.) п. з. «Діятипозіс», руське архиепископство є вже поміщене на 60-му місці. Про існування руської митрополії в IX ст. свідчить також «Гієрокліс — зведення й замітки про грецькі єпископства». «Ектезіс» з часів Андроніка Старшого кладе руську митрополію також на 60-е місце. Згодом її пересунено на 71-е місце.[42] Історик Г. Ґельцер кладе нашу митрополію з того часу на 70-е місце.[43]

[36] F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe.* London 1949, с. 65.

[37] *Цит. тв.*, стор. 53.

[38] *Полное Собрание Русских Летописей.* Изд. Академии Наук СССР, Москва—Ленинград 1949, т. XXV, стор. 343.

[39] *Цит. тв.*, стор. 366.

[40] *Цит. тв.*, стор. 343—44.

[41] *Цит. тв.*, стор. 28 і відсилає до: G. Parthey, Hieroclis — *Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum.* Berlin 1866, cap. 27, 230, 241; E. Honigmann: *Studies in Slavic Church History, Byzantion,* 17 (1945), с. 128—182.

[42] Нагаєвський: *Цит. тв.*, стор. 28.

[43] H. Gelzer, „Ungedruckte und ungenügend veroffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum", *Byzantinische Zeitschrift.* München 1900, Bd. I, p. 254.

В договорі Олега з греками в 912 р. були протиставлені русини грекам-християнам,[44] але в договорі Ігоря з греками в 945 р. є згадані русини-християни й русини-погани; «християньную Русь водиша кресту в церкви святаго Ильи, иже есть на Ручаемъ конець Пасынча беседы и Козары. Се бо бѣ соборная церкви, много бо бѣ Варягъ христианы».[44] Тимто слушною є заввага о. Нагаєвського, що «дуже правдоподібно, що церква св. Ілії в Києві, яку «Повість временних літ» при згадці про присягу київських християн для доховання вірности постановам договору Ігоря з греками в 945 р. називає «соборною», тобто катедральною церквою, була осідком цього епископа, чи архиепископа». Отже після русько-грецького торговельного договору за Олега в 912 р. почало за його наступника Ігоря підноситися знов християнство на Руси і тоді міг архиепископ вернутися з Переяслава до Києва, де християни побудували соборну церкву св. Ілії.

З того виходить, що руська митрополія, підчинена царгородському патріярхові, існувала вже до навернення Володимира Великого; після його хрещення прибуло до нього візантійське посольство 11 жовтня 989 р. в особах митрополита Ефезу, епарха Антіохії, кількох епископів і монахів для передання йому корони й інших інсиґній разом з царівною Анною.[45] Історик Ернест Гоніґман виказує, що Теофілакт, митрополит Севастії, був тоді назначений митрополитом Руси.[46] Детальні досліди цього історика збивають цілком гіпотези Н. Баумґартена[47] і М. Жюжі,[48] які старалися довести прийняття Руссю християнства з Риму.[49] Проте можна погоджуватися з Томашівським,[50] що з охрідської Болгарії прийшли на Україну архиепископ і епископи з священиками для проповідування слова Божого, чого не могли чинити греки, які не знали слов'янської мови, але це болгарське духовенство залишило свою батьківщину тому, що було усунене греками із своїх становищ.

---

[44] *ПСРЛ*, т. XXV, стор. 344—46 і 350. Початок літопису по Ермітажному списку.

[45] F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Reihe A, Regesten, Abt. I, regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, I. Teil, Regesten 565—1025. München—Berlin 1924; Назарко: *Цит. тв.*, стор. 147—48.

[46] E. Honingmann, *Studies in Slavic Church History, Byzantion*. Paris 1944—45, 17, p. 128—182.

[47] N. de Baumgarten: *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*. Orientalia Christiana, Periodica, XXVII, 1. Roma 1932.

[48] M. Jugie, „Les origines de l'Eglise russe". *Echos d'Orient*. Paris 1937, 36, p. 257 i passim — *Le schism byzantin*, 1941, p. 172 i passim.

[49] G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*. Brunswik, N. J., 1957, p. 270.

[50] *Цит. тв.*, стор. 82.

Nikolaus Lobkowicz

DIE HELSINKI-KONFERENZ UND IHRE BEDEUTUNG FÜR OSTEUROPA*

Ich darf mich zunächst recht herzlich bei der Ukrainischen Freien Akademie der Wissenschaften sowie persönlich bei Herrn Kollegen Bojko-Blochyn für die Ehre bedanken, die mir durch die Verleihung der Mitgliedschaft erwiesen wird. Wissenschaftliche Akademien osteuropäischen Herkunft im Westen sind heutzutage der Öffentlichkeit leicht verdächtig; einerseits unterstellt man ihnen politische Intentionen, andererseits befürchtet man, sie würden nicht in der Lage sein, das in ähnlichen westeuropäischen Institutionen übliche Niveau einzuhalten. Solche Uuterstellungen treffen bei der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften mit Gewissheit nicht zu.

Obwohl ihre Mitglieder selbstverständlich auf eine freie Ukraine hoffen, halten sie ihre politischen Überzeugungen und ihre wissenschaftliche Arbeit so sorgfältig auseinander, wie es einem Menschen eben möglich ist, politische Überzeugungen und wissenschaftliche Arbeit voneinander zu trennen; und das Niveau ihrer wissenschaftlichen Beiträge ist unter westlichen Kennern unbestritten. Umso grösser ist die Ehre, die mir widerfährt, da ich angesichts meiner Verpfichtungen als Universitätspräsident zunehmend das traurige Gefühl habe, gezwungen zu sein, mich von der Wissenschaft ab- und der Politik zuwenden zu müssen. Ich bitte Herrn Kollegen Bojko-Blochyn, meinen Dank auch an die anderen Mitglieder in New York weiterzugeben.

Das Thema, das ich für mein Kurzreferat gewählt habe, ist dem Inhalt nach politisch. Ich kann dies dadurch rechtfertigen, das der Kommunismus eines meiner Forschungsgebiete und die Politikwissenschaft mein Fach ist, mag ich auch der Ausbildung und Neigung nach eher Philosoph denn Politologe sein.

In den späten sechziger Jahren kamen eingeweihten Kreisen im Westen u.a. zwei Dokumente zur Kenntnis, welche die Situation politisch verfolgter Intellektueller in der Sowjetunion in einem neuen, ja in seiner Weise unerwarteten Licht erscheinen ließen. Beide waren Briefe, die an Behörden der Ukrainischen Sowjetischen Sozialistischen Republik gerichtet waren, beide hatten die Länge eines kleinen Buches und waren von literarischem Rang. Der erste, geschrieben Mitte 1966, war von dem damals 26-jährigen ukrainischen Journalisten Vjacheslav Chornovil verfaßt, der im Herbst des darauffolgenden Jahres zu drei Jahren Straflager verurteilt wurde; der zweite, abgeschlossen im Frühjahr 1967 und an die Abgeordneten des Obersten Sowjet der Ukraine gerichtet, war vom Lem-

---

* Referat anlässlich der Aufnahme in die Ukrainische Akademie der Wissenschaften. München, 30. Jan. 1979.

berger Lehrbeauftragten für zeitgenössische Geschichte Valentin Moroz geschrieben, der 1970 zu sechs Jahren verurteilt wurde und sich seit der Abbüßung seiner Strafe in einer Moskauer psychiatrischen Klinik befindet.[1] Wodurch sich diese beiden Dokumente von ähnlichen Samisdat oder Samvydav-Dokumenten unterschieden, war nicht, daß sie ausführlich auf Gewalttaten der sowjetischen Sicherheitspolizei eingingen und das qualvolle Schicksal der Insassen sowjetischer Arbeitslager berichteten; dergleichen Darstellungen hatte es schon unter Chruschtschow wiederholt gegeben. Ihre Eigentümlichkeit bestand vielmehr darin, daß sie in detaillierter Weise auf die Verfassung und das geltende Strafrecht Bezug nahmen. Beide Autoren — wie übrigens nahezu alle der zwanzig weiteren ukrainischen Intellektuellen, über deren Gefängnisschicksal Chornovil in einer 1968 erschienenen „Portraitsammlung" mit dem bezeichnenden Titel „Pech des Intellekts" berichtete — waren ursprünglich loyale sowjetische Staatsbünger gewesen, Chornovil zeitweise sogar höherer Funktionär des Komsomol. Beide waren, soweit man sehen kann, in keiner Weise Gegner der Sowjetideologie und des Sowjetsystems, mögen sie auch — wie könnte es anders sein — gewisse nationalistische Neigungen gehabt haben. Schließlich hatten sie ja gelernt, daß der Antikel 125 der sowjetischen Verfassung die Freiheit der Rede, der Presse, der Virsammlung und sogar der Demonstration garantiert, wußten sie, daß auch die Ukraine mit ihren rund 30 Millionen Einwohnern das in der Verfassung verankerte Recht zur Sezession hatte, ja daß die Ukrainische Sozialistische Sowjetische Republik neben der Weißrussischen und der Sowjetunion selbst zu den 46 Gründungsmitgliedern der Vereinten Nationen gehörte.

Wir wissen heute,[2] daß nach dem Sturz Chruschtschows im Oktober 1964 die sowjetische Sicherheitspolizei die Anweisung erhielt, energischer gegen unbotmäßige Intellektuelle vorzugehen; die westliche Öffentlichkeit wurde darauf durch die Prozesse gegen die Schriftsteller A. Sinjawskij und Ju. Daniel aufmerksam.[3] Was jedoch damals kaum ins öffentliche Bewußtsein drang und auch heute noch weitgehend unbekannt ist, sind die veränderten Umstände der Bedrängnis sowjetischer Intellektueller, aber auch ihre neuartige Reaktion, die damals sichtbar wurden. Die Bedrängten waren keine Freiheitskämpfer oder Nationalisten, sondern Dichter, Schriftsteller, Journalisten, Wissenschaftler, welche die in der Verfassung und den Gesetzen garantierten Rechte wahrnahmen; und sie reagierten auf die Verhaftungen, Prozesse, Urteile nicht etwa mit flammenden politischen Protesten, sondern mit geduldigen, durch ihre Veröffentlichung im Westen aber nach und nach immer wirksameren Hinweisen auf diese Rechtsnormen. Der westlichen Öffentlichkeit wurde dadurch erstmals bewußt, was dem Fachmann schon lange bekannt war, daß nämlich die sowjetische Verfassung und Gesetzgebung, so problematisch sie im einzelnen auch sein mögen, keineswegs das eigentliche Rechtsproblem des Sowjetimperiums sind; dieses besteht vielmehr darin, daß es in der Sowjetunion keine wirksamen Mechanismen der Kontrolle von

[1] *The Chornovil Papers*, by Vjacheslav Chornovil. New York 1968. — Valentin Moroz, *Chronique de la resistance*. Paris 1977.

[2] H. Brahm, *Die sowjetischen Dissidenten* (Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1968, 24), S. 6.

[3] A. Ginsburg, *Weißbuch in Sachen Sinjawskij/Daniel*, Frankfurt 1967.

Rechtsvollzügen gibt, oder anders ausgedrückt: daß Verfassung und Gesetze bloß Fassaden sind, an welche sich die staatlichen und politischen Instanzen im gegebenen Aungenblick nicht halten.

Ich möchte mein Kurzreferat der Frage widmen, ob und inwiefern die am 1. August 1975 von 35 Staats- und Regierungschefs in Helsinki unterzeichnete Schlußakte der Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa denjenigen geholfen hat, die in Osteuropa versuchen, sich wenigstens die in Verfassung und Gesetzen garantierten Rechte zu erkämpfen. Auf den ersten Blick, zumal in der Vorbereitungsphase, sah ja die KSZE wie ein eindeutiger internationaler Sieg des Sowjetsystems aus, der dem letzteren erlauben würde, bei sich zu Hause zu walten und zu schalten wie eh und je. Diese Sicht war schon allein deswegen naheliegend, weil die Sowjetunion seit über zwanzig Jahren eine solche Vereinbarung angestrebt hatte. Schon 1954 sprach Molotow auf der Berliner Viererkonferenz von einem gesamteuropäischen fünfzigjährigen Sicherheitsvertrag, der u. a. die Neutralisierung beider Teile Deutschlands sicherstellen sollte. Zehn Jahre später wiederholte der polnische Außenminister Rapacki denselben Vorschlag vor der UN-Vollversammlung. 1966 unterbreiteten die in Bukarest versammelten Vertreter der Warschauer-Paktstaaten den Vorschlag, die bestehenden Militärbündnisse durch ein europäisches Sicherheitssystem zu ersetzen. Anläßlich der Konferenz der Warschauer Paktstaaten im Oktober 1969 in Prag wurden schließlich detaillierte Vorschläge zur Tagesordnung einer gesamteuropäischen Sicherheitskonferenz gemacht, die durch einen multilateralen Verzicht auf Gewaltanwendung der Entspannung dienen sollte.

Allein das Zustandekommen der KSZE muß mithin als ein diplomatischer Sieg der Sowjetunion und ihrer osturopäischen Satelliten, also des kommunistischen Sowjetsystems gewertet werden. Da es vornehmlich um die multilaterale Anerkennung des territorialen status quo, also der Gebietsgewinne des Zweiten Weltkrieges ging, war schon allein der Umstand, daß Häupter kommunistischer und nichtkommunistischer Staaten bzw. Regierungen sich an einen Tisch setzten, um diese Materie zu verhandeln, ein Schritt zur Anerkennung der Legitimität der kommunistischen Herrschaft und sowjetischen Vorherrschaft in Osteuropa. Daneben dürften die Herrscher Osteuropas an der Schaffung günstiger Bedingungen zur Ausschöpfung westlicher Finanz- und Technologieressourcen, an der Verminderung des amerikanischen Einflusses in Europa sowie an der Verhinderung von weiteren Zusammenschlüssen westeuropäischer Staaten interessiert gewesen sein. Diese Ziele erschienen dem offiziellen Osteuropa so vordringlich, daß es zu einer Reihe von Zugeständnissen bereit war, welche den Appetit des Westens wecken sollten. Zu diesen gehörten die Verhandlungen, welche schließlich zum Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland und der DDR führten; das im Juni 1970 erklärte Einverständnis mit der Teilnahme der Vereinigten Staaten und Kanadas; und schließlich die Einbeziehung von Fragen des zwischenmenschlichen Kontaktes, der zwischenmenschlichen Kommunikation und der grenzüberschreitenden Information, die erstmals von der Ministertagung des NATO-Rates in Rom im Mai 1970 gefordert worden waren. Von Menschenrechten war allerdings bis kurz vor Beginn der Sitzungen in Helsinki keine Rede; obwohl in der Sowjetunion schon 1969 eine „Initiativgruppe

zum Schutz der Menschenrechte“ sowie 1970 ein „Menschenrechtskomitee in der UdSSR“, die offensichtlich an die Menschenrechtsdeklaration der Vereinten Nationen anknüpften, entstanden waren, machte vielmehr Breschnew im Dezember 1972 den ausdrücklichen Vorbehalt,[4] daß alle grenzüberschreitenden Prozesse des Kontaktes, der Kommunikation und der Information sich zumindest in Osteuropa den dort herrschenden Vorstellungen über Friedens-, Verständingungs- und Moraldienlichkeit unterzuordnen hätten. Er konnte sich dabei darauf verlassen, daß auch die Vereinten Nationen sich bis dahin (und in der Tat bis heute) mit Menschenrechten einerseits bloß auf dem Papier und andererseits in ehemaligen Kolonien, etwa in Süd-Afrika oder Rhodesien, nicht aber in der Sowjetunion befaßt hatten.

Das schließlich die Menschenrechtsfrage mit Blick auf den Osten in Helsinki eine unerwartet große Rolle spielte, so sehr, daß kurz nach Unterzeichnung der Schlußakte fraglich wurde, ob die KSZE auch nachträglich als ein Sieg des Sowjetsystems gewertet werden konnte, ist vornehmlich drei Umständen zu verdanken: erstens machten die neutralen Konferenzteilnehmer ihr Gewicht überwiegend im westlichen Sinne geltend; zweitens hatte die sowjetische Führung nicht mit so langer Verhandlungsdauer gerechnet und befand sie sich deswegen zunemend unter Zeitdruck; und schließlich drittens wirkte sich die ängstliche Abhängigkeit Warschauer-Pakt-Staaten von der Sowjetunion dahingehend aus, daß ihre Vertreter sehr viel weniger als jene nichtkommunistischer Staaten in der Lage waren, bei gleichzeitiger gegenseitiger Abstimmung selbständig zu agieren und zu reagieren.[5]

Die Bedeutung der KSZE für die osteuropäischen Völker im Gegensatz zu deren Regierungen bestand also vornehmlich darin, daß die Sowjetunion neben der Tatsache, daß die KSZE überhaupt zustandekam, nur einen ihr wesentlichen Punkt durchsetzen konnte, nämlich das Prinzip des wechselseitigen Gewaltverzichts; die Anerkennung des territorialen status quo wurde ja dadurch eingeschränkt, daß ausdrücklich an der Möglichkeit friedlicher Grenzveränderung festgehalten wurde. Der Sowjetunion gelang es nicht, die von Breschnew aufgezählten Kriterien zur Selektion grenzüberschreitender Prozesse der Kommunikation und Information durchzusetzen; vielmehr wurde ausdrücklich festgestellt, daß grenzüberschreitende Prozesse sich am *ganzen* Prinzipienkatalog, also nicht nur an den Grundsätzen der Nichteinmischung und der Souveränität, sondern ebenso an Menschenrechten und Grundfreiheiten zu orientieren hätten. Da dieser Prinzipiensumiert werden konnte, in welchem Falle sie zulässig war, andererseits jedoch als Einmischung gedeutet werden konnte, in welchem Falle sie der Schlußakte widerspruchsvoll war, weil z.B. ein und dieselbe Handlung, etwa Präsident Carters Brief an A. Sacharow, einerseits unter den Grundsatz der Menschenrechte subsumiert werden konnte, in welchem Falle er zulässig war, andererseits jedoch als Einmischung gedeutet werden konnte, in welchem Falle er der Schlußakte widersprach. Auch wenn man von Breschnews Vobehalten absieht, hat sich dies als das zentrale Problem eines intensiveren westlichen Einsatzes für mehr Menschen-

[4] Prawda v. 22. 12. 1972.

[5] Vgl. G. Wettig, *Die Folgen der KSZE aus östlicher Sicht* (Berichte des Bundesinstitutes 1977, 7), S. 7 ff.

rechte in Osteuropa erwiesen: es war und blieb unklar, in welcher Weise sich ein Land für die Durchsetzung von Menschenrechten im anderen Land einsetzen durfte, ohne sich den Vorwurf der Einmischung in innere Angelegenheiten dieses anderen Landes gefallenlassen zu müssen. Die Gewichtigkeit dieser Frage ist erst kürzlich wieder in einem anderen internationalen Zuzammenhang, jenem der Vereinten Nationen deutlich geworden, als die Sowjetunion die Verurteilung des vietnamesischen Angriffs auf Kambodscha mit der Begründung verhinderte, dies sei ein Eingriff in innere Angelegenheiten des letzteren Staates. Während jedoch in diesem Fall die Haltung der Sowjetunion international kaum plausibel zu machen war, und in der Tat zu einer Art politischer Wendung vieler theoretisch neutraler oder doch blockfreier Staaten gegenüber der Sowjetunion führte, erweis sich diese Zweideutigkeit im Falle der KSZE als eine wesentliche Beeinträchtigung der Errungenschaften des sog. „Korbes 3". Die Sowjetunion stellte sich nämlich spätestens seit Anfang September 1975 auf den Standpunkt, der Grundsatz der Nichteinmischung sei gleichsam der Kern der durch die KSZE bewirkten bzw. besiegelten Entspannung, weswegen jederart Einwirkungen auf innere Verhältnisse komunistischen Staates, und zwar auch und gerade auf dem Gebiet der Durchsetzung von Menschenrechten, Gefährdungen der Entspannung seien. In einer offiziösen Erklärung[6] ging die Sowjetunion so weit zu fordern, daß westliche Staaten ihre Informationen für den Ostblock nach sowjetischen Kriterien zu selektieren hätten, was u.a. darauf hinwies, daß die Sowjetunion etwa durch Rundfung übertragene Hinweise auf sowjetische Verletzungen der Menschenrechte als entspannungsfeindliche und insofern KSZE-widrige Einmischungen deuten würde. Bezeichnenderweise bestritt dieselbe Quelle, daß die Sowjetunion ihrerseits zur Berücksichtigung oder gar Aufrechterhaltung des sozio-politischen status quo im Westen verpflichtet sei: der objektische Geschichtsprozeß, so hieß es in marxistisch-leninistischer Manier, lasse sich nicht aufhalten und die westlichen Systeme seien ohnedies zum Untergang verurteilt.

Dadurch wurden die Chancen westlicher Kreise, die sich für osteuropäische Dissidenten, genauer: Bürgerrechtler einsetzen, wesentlich geschmälert. Dennoch ist nicht zu leugnen, daß die KSZE den Dissidenten eine neue Chance bot. Seit 1972 rückten nämlich die sowjetische Behörden den Dissidenten immer stärker zu Leibe; immer mehr Regimerkritiker und Nonkonformisten wurden entweder zwangsweise exiliert oder zogen es vor, ins Ausland zu gehen. Dies führte dazu, daß die Dissidenten die bis dahin herrschende Diskussion über politische Alternativprogramme, die etwa zwischen Reformkommunisten wie Roj Medwedew, Sozialisten wie A. Lewitin-Krasnow, Liberalen wie Sacharow und Christlich-Nationalen wie A. Solschenizyn stattfand, mehr oder weniger aufgaben und sich dem Schutz der Menschenrechte zuwandten. Wie war dies ich eingangs andeutete, durchaus schon vorher der Fall gewesen, wobei eine besondere Rolle die seit April 1968 von N. Gorbanewskaja angeregte Samisdatzeitschrift „Chronik der laufenden Ereignisse" spielte, die betont objektiv sowjetische Menschenrechtsverletzungen registrierte. Im Mai 1976 wurde in Moskau von elf Bürgerrechlern die „Öffent-

[6] *Iswestija* v. 4. 9. 1975; vgl. schon *„Neues Deutschlang"* v. 8. 8. 1975 und *Der Spiegel* v. 4. 8. 1975, S. 24 ff. (Interview mit dem KSZE-Botschafter der DDR Siegfried Bock).

liche Gruppe zur Förderung der Erfüllung der Abmachungen von Helsinki in der UdSSR" gegründet,[7] deren Ziel er war, an die in Abschnitt VII. der Prinzipienerklärung zusammengefaßten Menschenrechte und Grundfreiheiten zu erinnern, Verstöße gegen diese Rechte zu registrieren und sich gegebenenfalls an die internationale Öffentlichkeit zu wenden. Sie konnte sich dabei darauf berufen, daß Breschnew selbst ein Dokument unterzeichnet hatte, in welchem von Gewissens-, Religions- und Überzeugungsfreiheit, von bürgerlichen, politischen, sozialen und kulturellen Rechten des Einzelnen, von der dem Menschen innewohnenden Würde, von der Gleichheit vor dem Gesetze, und nicht zuletzt davon die Rede war, daß die Achtung der Menschenrechte und Grundfreiheiten ein wesentlicher Faktor für den Frieden, die Gerechtigkeit und das Wohlergehen, damit jedoch auch für die Entspannung sei. Dieses Komitee machte in einer Reihe von Dokumenten auf die Verfolgung von Dissidenten, die Haftbedingungen in Lagern und Gefängnissen, den Mißbrauch der Psychiatrie und auf Fälle der Familientrennung, die ebenfalls den Abmachungen von Helsinki widersprach, aufmerksam. Im Herbst desselben Jahres wurde eine ähnliche Gruppe unter der Leitung des Dichters Mykola Rudenko in der Ukraine gegründet; zu dieser Gruppe gehörten u.a. der ukranische Philosoph Oleksij Tychyj und der Jurist Lukanjenko.

Um die Jahreswende von 1976/77, also noch vor dem Amtsantritt des neuen amerikanischen Präsidenten Carter, scheint auf hoher Ebene entschieden worden zu sein, gegen die Helsinki-Gruppen vorzugehen. Am 24. Dezember 1976 in Kiew und am 4. Januar in Moskau kam es bei Mitliedern der Helsinki-Komitees zu Hausdurchsuchungen[8] und im Februar 1977 wurde ebenso in Kiew wie in Moskau eine Reihe ihrer Mitglieder verhaftet. Dabei schien man sich vornehmlich auf das ukrainische Komitee zu konzentrieren; jedenfalls waren die ersten Verurteilten Mitglieder gerade dieses Komitees. Rudenko wurde am 1. Juli 1977 zu sieben, Tychyj zu zehn Jahren Lagerhaft, und beide zudem zu fünf Jahren Verbannung verurteilt.[9] Im März 1978 wurden Lukanjenko und ein weiteres Komitee-Mitglied zu ähnlichen Strafen verurteilt. Offenbar rechneten die sowjetischen Behörden damit, daß die Verhaftung ukrainischer Bürgerrechtler im Westen kein besonderes Echo haben würde, da man ihnen „ukrainischen Nationalismus" unterstellen konnte. In der Tat gab es ein größeres westliches Echo erst bei der Verurteilung von Jurij Orlow im Mai 1978, dem ebenfalls sieben Jahre Arbeitslager und fünf Jahre Verbannung zudiktiert wurden. Dieses Echo ergab sich u.a. daraus, daß Orlow und dem noch nicht verurteilten A. Schtscharanskij Beziehungen zum CIA unterstellt wurden, was der amerikanische Prüsident allerdings ausdrücklich und öffentlich bestritt.[10]

Wenn man sich mithin heute fragt, ob die KSZE osteuropäischen, insbesondere sowjetischen und hier wiederum besonders den ukrainischen Dissidenten geholfen hat, wird die Antwort zwiespältig ausfallen müssen. Zunächst einmal wäre zu betonen, daß es nicht die Schlußakte von Helsinki war, welche den osteuropäischen Kampf um Menschenrechte veranlaßt hat; vielmehr wird man

---

7 *Archiv Samizdata,* Nr. 2542.
8 *Ebda,* 2848.
9 Vgl. Brahm, *op. cit.,* S. 6.
10 Vgl. FAZ v. 2. 3. 78.

vermuten dürfen, was allerdings erst Historiker durch eine sorgfältige Analyse aller Dokumente zur Vorbereitung der KSZE erweisen könnten, daß der seit etwa 1967 bestehende Einsatz insbesondere sowjetischer, darunter auch ukrainischer Dissidenten, die westlichen Signatare dazu veranlaßte, sich mit solcher Zähigkeit für den Korb 3 einzusetzen. Dies war allerdings weniger der Selbstlosigkeit westlicher Politik und ihrem Interesse an Menschen in Osteuropa zu verdanken als vielmehr der Tatsache, daß die Tätigkeit und die Verfolgung sowjetischer Dissidenten in Westeuropa und den Vereingten Staaten ein Echo hatten, welches höchstens noch mit demjenigen der späten vierziger und frühen fünfziger Jahre vergleichbar ist. Eine besondere Rolle fiel dabei Solschenizyn zu, der ja dem Westen seit 1962 durch sein Buch „Ein Tag des Iwan Denissowitsch" bekannt war und dessen „Archipel GULAG" eine bis dahin kaum vorstellbare Publizität erreichte. Obwohl dies erst von künftigen Historikern zu entscheiden sein wird, darf man schon heute die Vermutung äußern, daß einerseits die westlichen Übersetzungen von „Archipel GULAG", andererseits die gewaltsame Ausweisung Solschenizyns aus der Sowjetunion im Jahre 1974 den entscheidenden Wandel in Westeuropa herbeiführten, und zwar nicht nur bei den Vorbereitungen der KSZE, sondern allgemeiner dadurch, daß sie westliche linke Intellektuelle dazu veranlaßte, sich vom Marxismus ab- und grundlegenden Menschenrechtsfragen zuzuwenden. Dies trifft bekanntlich insbesondere in Frankreich zu, wo seither eine neue Generation publizitätswirksamer Philosophen, der sog. „nouveaux philosophes" hervorgetreten ist.

In jedem Falle wäre es unrichtig zu behaupten, erst die KSZE hätte osteuropäische Dissidenten dazu veranlaßt, sich der Frage der Menschenrechte zuzuwenden oder gar sich auf die Verfassung und auf geltendes sowjetisches Recht zu beziehen. Dennoch ist nicht zu leugnen, daß die KSZE den osteuropäischen Dissidenten eine neue Chance bot: sie konnten sich nun auf eine Unterschrift ihrer Staatsoberhäupter unter ein Dokument berufen, das Menschenrechte nicht nur nennt, sondern auch im einzelnen aufzählt. Zugleich hat jedoch die KSZE bewirkt, daß die sowjetischen Behörden mit besonderer Energie gerade gegen diejenigen Dissidenten vorgingen, welche sich der Problematik der Menschenrechte zuwandten. Insofern wird man sagen dürfen, daß die KSZE sowjetische Dissidenten dazu bewegt hat, sich in einer Weise zu verhalten, die ihnen besonders harte Opfer abverlangt und zu einer Dezimierung ihrer Reihen geführt hat. Während ein in den Vereinigten Staaten erschienenes Buch aus dem Jahre 1975 noch sagen konnte, insgesamt hätten sich in der Sowjetunion etwa 1000 bis 2000 Männer und Frauen offen für Belange der Menschenrechte eingesetzt,[11] hat man heute den Eindruck, daß ihrer nur noch eine Handvoll übriggeblieben ist, die sich vor allem in Moskau um Sacharow schart. Dies hatte auch zur Folge, daß die westliche Öffentlichkeitsarbeit, die für das Überleben sowjetischer Bürgerrechtler außerordentlich wichtig ist, sehr stark nachgelassen hat.

Besonders schwierig scheint in dieser Hinsicht die Situation ukrainischer Dissidenten zu sein. Dies hat zwei Gründe. Einerseits wird im Westen selten zwischen russischen und ukrainischen Dissidenten unterschieden; die letzteren

[11] R. Tökes (Hrsg.), *Dissent in the USSR*, Baltimore 1975, S. 123 ff.

werden nur als Bürgerrechtler „in der Provinz" perzipiert, denen man deswegen geringere Aufmerksamkeit als Dissidenten in Leningrad oder Moskau zuwendet. Andereseits gehen sowjetische Behörden insbesondere gegen diejenigen Bürgerrechtler vor, bei denen sie nationale Tendenzen beobachten oder auch nur vermuten. Fragt man sich allerdings, warum dies der Fall ist, so entdeckt man eine besondere Chance national orientierter Dissidenten wie etwa der ukrainischen Bürgerrechtler. Während die Dissidenten in den großen russischen Städten eine reine Intellektuellenbewegung darstellen, deren Echo in der breiten Öffentlichkeit verschwindend gering ist, vermuten sowjetische Behörden offenbar, daß in der Ukraine, in Georgien und in Litauen — dies sind heute die wichtigsten nichtrussischen Zentren der Menschenrechtsbewegung auf sowjetischem Territorium — Bürgerrechtler ein größeres Echo angesichts nationaler Aspirationen der Bevölkerung haben könnten. Offenbar steht die sowjetische Führung vor der wachsenden Schwierigkeit, der latenten Unruhe in einigen Nationalitäten Herr zu werden; dies wurde wieder im April des vergangenen Jahres deutlich, als dem Vernehmen nach größere Menschenmengen in Tiflis dagegen demonstrierten, daß in dem neuen Verfassungsentwurf Georgiens der Hinweis fehlte, wonach Georgisch die Staatssprache ist.[12]

Man wird deswegen die Situation sowjetischer Bürgerrechtler drei Jahre nach der Schlußakte von Helsinki etwa wie folgt charakterisieren können: sie werden umso radikaler verfolgt, je mehr ihnen eine Öffentlichkeitswirksamkeit beschieden ist. Diese Aussage ist nicht so trivial, wie sie klingt: denn zwar werden sie verfolgt, weil man größere Auswirkungen befürchtet; jedoch hat das Echo zur Folge, daß die Unterdrückung keineswegs nur die Dissidenten, sondern ebenso das sowjetische System in Verlegenheit versetzt. Offensichtlich handelt es sich um Entwicklungen, welche zwar kurzfristig eingedämmt, aber kaum mehr aufgehalten werden können. Gerade in sowjetischen Republiken wie der Ukraine steht deswegen das Sowjetsystem vor der auch für es unerfreulichen Alternative, entweder zu stalinistischen Methoden zurückzukehren (was sich die Sowjetunion angesichts der internationalen Aufmerksamkeit kaum leisten kann) oder aber teilweise, und möglicherweise Schritt für Schritt immer mehr, bestimmten politischen, rechtlichen und nationalen Forderungen nachzugeben. Insofern hat die KSZE gewiß dazu beigetragen, daß das Sowjetsystem zunehmend gezwungen ist, entweder eine Innenpolitik zu verfolgen, die sie isolieren und damit ihren internationalen Bemühungen entgegenwirken würde, oder aber mehr Rücksicht auf ihre Staatsbürger zu nehmen, zu denen eben auch solche nichtrussischer Nationalitäien wie die Ukrainer gehören. Damit will ich nicht ausschließen, daß das mutige ukrainische Volk noch viele und lange Leiden wird über sich ergehen müssen; doch erscheint seine Situation, wie übrigens die aller Völker des sowjetischen Imperiums, heute nicht mehr so völlig hoffnungslos wie noch vor zwanzig Jahren.

—

[12] Vgl. Brahm, *op. cit.*, S. 37.

Степан М. Горак

УКРАЇНЦІ І ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Досвід у співпраці з Німеччиною, 1941—1942*

Вступ

Кожна війна являється травматичним пережиттям не тільки одиниць, але цілих народів. Війни це зворотні етапи буття та розвитку суспільств, це вагітні події із яких народжуються нові періоди, це часто визначення початку та кінця існування систем та держав. Ще іншим аспектом воєн є конечність устійнення інтенцій аґресора по відношенню до його об'єкту та форми протидії нападеного суспільства. В новітній історії,, а зокрема в випадку двох світових війн, виринула також проблема невтральности та насильного втягнення у війну держав чи народів непричетних до принципових сторін війни, себто по прийняті дефініції не являлися первісним об'єктом розпочатої війни.

Визначити кожночасне положення та проаналізувати всі аспекти української участи в Другій світовій війні є скомплікованим питанням у контексті традиційних дефініцій. Тут присутність та співдія зовнішних як і внутрішних факторів витворює нерозривне відношення причин та наслідків. Поселення та історія українського народу заздалегідь визначили його різне відношення до війни нацистівської Німеччнии проти комуністичного Совєтського Союзу, в склад якого входила УРСР, себто за офіційною совєтською термінлоґією, одна із «самостійних союзних республік СРСР». В тій же інтерпретації внутрішнього як і зовнішнього державного та міжнародного права, УРСР офіційно вступила в стан війни з Німеччиною і її союзниками 22 червня 1941 року. УРСР стала підметом війни з усіма фізичними та правними наслідками, включно із правом на оборону та участь у мирових переговорах після закінчення воєнних дій.

Разом із тим і незалежно від питання леґальности виникнення комуністичного, чи пак радянського, режиму в роках української революції, яка завершилася створенням Української Народної Респуб-

---

* Ця стаття є основана на доповіді виголошеній на річній конвенції Американського історичного товариства (АГА) в Далляс, Тексас, 30 грудня 1977 р. Центральною темою статті є праця Ради Сеніорів, Української Національної Ради у Львові і Української Національної Ради в Києві. Тут вперше використано досі невидані Протоколи нарад Ради Сеніорів і Українької Національної Ради у Львові. Повний текст протоколів знаходиться в архівах автора.

ліки, фактом є, що УРСР також стала об'єктом міжнародного права підписуючи ряд міжнародних договорів в 1920-их роках (РСФСР, Польща, Німеччина, Туреччина, Франція, Австрія, Литва, Латвія і інші). Легальність режиму УРСР і його міжнародно-правного визнання стало одначе дискусійним від самого початку його виникнення не тільки в наслідок насильної окупації України військами РСФСР, але також у наслідок влучення УРСР в нову правну одиницю — СРСР в грудні 1922 р., ліквідацією міністрества закордонних справ, ліквідацією існуючих амбасадорських і конзулярних представництв як і обмежень наявних у конституції СРСР.

Ще іншим арґументом успорюючим легальність УРСР є відношення населення до режиму, льояльність народу і свобідне погодження його більшости на існування даної форми правління. Таке самовиявлене визнання являється зокрема важним, а то і рішаючим, в часі війни, або внутрішньої революції. Саме в часі воєнних подій, які мали місце на території України виявилося, що величезна більшість українського населення відмовилась від УРСР і режиму який уважав себе представником країни. Мотиви для того були різні та переконливі. Українські маси перед лицем скоро наступаючої німецької армії не уважали себе оборонцями советської системи і тим самим доказали штучність советського леґалізму, який не видержав першої проби. Поскільки льояльність до режиму до часу війни була вислідом терору, зникнення того ж терору звільнило населення від льояльности, а це тим більше, що в пам'яті багатьох принцип леґальности влади належав останньому урядові УНР, себто Директорії. Фактом є, що з приходом німецької армії населення очікувало повернення прдставників того уряду. Не менше вимовним актом було прихильне, а то і часто сердечне вітання німецької армії, яка ішла війною проти СРСР. Добачати в тому зраду є безпідставним і абсурдом зважаючи на це, що величезна більшість населення в початковій стадії війни не ставилась до нового окупанта як ворога, з яким режим був у стані війни. Поведінка українського народу в тих обставинах рівнялася масовому плебісцитові проти советського режиму і терору як форми володіння.

Історія знає більше таких примірів відмовлення вірности тиранській владі і це називається правом народу на повстання проти тиранії. Щодо реакції та становища українців із західніх земель і Буковини, які опинилися в складі СРСР в 1939 і 1940 роках, то тут ще більше як у випадку Східної України, категорична відмова льояльности разом із засудженням гнобительського режиму були продемонстровані в усіх стадіях війни. Українці із західних областей України стали головними організаторами проти-советського спротиву в формі Української Повстанської Армії, яка продовжувала боротьбу проти СРСР з волі Української Головної Визвольної Ради ще довгі літа після закінчення Другої світової війни.

У кінцевій аналізі форм реакції українців до советського режиму та відношення до війни слід відмітити три основні групи:

1. Комуністична верхівка згрупована в партії, уряді й економічно-господарському апараті разом із частиною суспільства, числа якого неможливо визначити. Та все ж таки знання історії і події в Україні в роках 1941—1944 дозволяє ствердити, що число українців льояльних до режиму в його відсутности не було більшим за 15 до 20 відсотків всього населення і то в залежности від часу та вияву брутальности німецької окупації, що в свого чергу є сумнівним мірилом льояльности.

2. Та частина суспільства, яка в час воєнних подій задержала невтральну позицію не виявляючи в активній формі позитивного чи неґативного наставлення до совєтського режиму та німецької окупації і тим самим уважала себе непричетним до воєнних подій крім бажання пережити війну за всяку ціну не турбуючись її закінченням та повоєнним порядком. До речі, та група «невтральних» не уважала німецької армії ані за ворога, ані за визволителя. Зміна окупантів при задержанні подібної системи терору і трактування населення в усіх сферах життя створювали загальне розчаруванння і тим самим число «невтральних» зростало або меншало в залежності від місця прожитку, безпосередніх переживань, минувшини і віку як і ступня національної свідомости. Певним є одначе, що число посторонніх постійно зростало в пропорції до часу і наслідків німецької політики. Тому точне визначення величини тої групи українського суспільства стає академічним питання, спекулятивним завданням і в найкращому випадку віддзеркаленням опінії дослідника проблеми і тому залишаємо тут питання кількости відкритим.

3. Безперечно національно найактивнішою групою була та частина суспільства, яку можна визначити як некомуністичну, політично активну, краще освічену і суспільно вироблену. Це національна еліта яка охоплювла всі прошарки населення. В перших місяцях війни існувала потенційна можливість для того, щоб та група перетворилася у величезну більшість населення, наголошуючи національні інтереси, уважаючи російський большевизм ворогом України та добачаючи в Німеччині природного і певного союзника та силу здібну знищити СРСР. Виходячи з таких заложень та сподівань, та частина суспільства не уважала себе в стані війни з Німеччиною, а навпаки, надіялася стати її союзником у війні проти Москви. В перших місяцях війни велика більшість українського населення поділяла такі сподівання, одначе з ходом війни їхнє число маліло в користь першої, а ще більше в користь невтральних. Стрижнем тої частини були середовища націоналістів, демократів, консерватистів і, звичайно, церкви.

Проблема орієнтації та коляборації

Втягнення українського народу в воєнні дії стало можливим у наслідок рішень поза Україною, себто в Берліні і в Москві, тим же нація опинилася в стані війни без її волі, та не без бажання перенесення Другої світової війни на терен СРСР. Загал прийняв вістку про напад

Гітлера на советський Союз з полегшею і надією на краще і в тому згідні всі дослідники новітної історії Східної Европи, звичайно з поза засягу советської інтерпретації історичного минулого. Заскоченим подіями масам і неменше збентеженим провідникам, які щасливо пережили роки большевицької влади дійсність залишала обмежений вибір реакції на події. Зважаючи на ціль та характер війни та її швидке поширення на Україну, збереження невтральности з усіма консеквенціями в практичному змислі було заздалегідь неможливим. 38 мільйонів українців разом з багатствами землі, за яку Берлін та Москва готовими були заплатити всяку ціну крови, зводили принцип невтральности до неможливости, а це тим більше, що обидві сторони розпоряджали достатніми засобами сили змусити українців до участи у війні не питаючись їхньої згоди. Зрештою більшість українців ані політично, ані емоційно не була заінтересована в невтральності. Візія створення власної держави, бажання помсти за мільйонові жертви голоду, розстріли і Сибір, витворювали спонтанну готовість включитися у війну. Все це разом у дальших наслідках, як не оправдало то певно пояснювало різні види співпраці з німцями.

У системі аналізи причин та наслідків, проблема співпраці з нацистською Німеччиною являється не акцією, а реакцією на дії, за які відповідальною була тільки Москва і тим самим українська «коляборація» являється категорично відмінною по формі і цілі від ситуацій відомих у Норвегії, Франції, Голляндії і в інших державних народів після окупації їхніх країн німецькою армією. Для українців національної орієнтації Німеччина без огляду на режим, мусіла стати союзником, бо ворогів для них вистачало в Москві, Варшаві і Будапешті. Не є виною українців, ані доказом їхньої політичної незрілости, що Берлін відмовився від природного партнерства, бо вони, а не Берлін, вірно зрозуміли клясичне примінювання союзів та дипломатії в мирі і у війні. Німці, як замітив Кость Паньківський, «засліплені успіхами Гітлера — зрештою талановиті, розумні та працьовиті — затратили, як нація, всякий здоровий глузд».[1] Ганс Франк певно не був одиноикм німцем із академічною освітою, який погоджувався на це, щоб після виграної війни «зробити з поляків і українців січене м'ясо».[2] Не багато кращими були затії Сталіна, які він почав вже реалізувати в тридцятих роках, а відтак збирався остаточно покінчити з українцями, переселюючи їх в Сибір.

Важке положення українців погіршувалося ще й тим, що вони у відміну від поляків, чехів чи сербів були позбавлені зв'язків із західніми демократичними державами, для яких Москва була єдиним репрезентантом проти-гітлерівського фронту теренів заселених українцями. Моральна, політична та військова поміч була для Сталіна, а не для тих, що уважали його смертельним ворогом.

---

1 Паньківський, Кость, *Роки німецької окупації.* Нью-Йорк—Торонто, 1965, стор. 11.

2 Там же.

Безвиглядність та навіть небезпека невтральности на ділі з'єднували всі українські середовища — від націоналістів до демократів і клерикалів в одному переконанні — в необхідности ставки на німецьку карту. Така була ситуація в перших місяцях війни з тим, що розбіжності в політиці і тактиці внутрі українського національного табору почали виникати згодом, протягом 1942 року хоч деякі відмінності підходу до німецької політики та покладання надій на Німеччину існували вже й раніше.

Наявність різниць у виборі арґументів, принципів та методів по українській стороні супроти спілкування з Німеччиною були найкраще засвідчені в націоналістичному та демократичному таборах. Відношення тих двох середовищ вірно віддзеркалювала думання більшости українського населення поскільки вони, у відміну від комуністичного елементу контрольованого з зовні, вирішували проблеми дня та часу незалежно від поза-українського центру. Звичайно у відношенні до німецького окупанта їхня постава мусіла узгляднювати інтереси німецької військової чи відтак цивільної адміністрації. Це часто створювало умови співпраці, яку сьогодні можна назвати «несвятим союзом», подібно як і американсько-советський военний союз.

У Першій Світовій Війні в подібній ситуації знаходимо демократичну Англію і Францію у союзництві з автократичною Росією, а в Другій світовій війні демократичні США своєю допомогою допомогли врятуватися тоталітарному Советському Союзові. Поведінка українців не була ані винятком, ані останнім прикладом «дипломатичної революції», а втім США до половини грудня 1941 р. піддержувала мирні стосунки з нацистською Німеччиною. Ніхто інший, а сам Сталін своїм договором з 23 серпня 1939 р. з Гітлером дав українцям найкращу лекцію реальної політики не сподіваючись в той час, що ним поневолені народи скоро одержать нагоду добровільної як і примусової співпраці з його колишнім партнером при поділі Польщі. Тим же договором Сталін уможливив Гітлерові розпочати Другу Світову Війну, перебираючи тим самим частину відповідальности за всі трагічні наслідки та злочини здійснені протятом війни.

Унутрі української спільноти війна застала український демократичний табір політично незорганізованим. Політичні партії з приходом большевиків у Західну Україну самоліквідувались як, наприклад, УНДО, або прямо перестали діяти як УСРП, УСПД і УКНП. З приходом німецьких військ партії були заборонені, а демократичні зокрема, але це не перешкоджало провідним членам перед-военних партій включитися активно в політичне і громадське життя та займати керівні пости в ново-створених інституціях, установах і організаціях. Таким чином українська демократія стала також чинником хоч у відмінній формі та в інших обставинах. Німецька окупаційна влада не тільки що їх толерувала, але й радо їх бачила на різних керівних постах доцінюючи їхне знання, досвід і довір'я населення до тих відомих одиниць.

Та дещо ненормальна співпраця українських демократів з нацистським режимом належить також до унікальности політичного положення у Східній Европі хоч подібности знаходимо і в інших частинах, а зокрема в Балтицьких державах. Наколи симпатії ОУН до нацистівської Німеччини можна пояснити подібностями форми і змісту, які створювали логічні підстави для співпраці, то в випадку демократів конечність пристосування, взаємної толерації та потреба коекзистенції вирішували їхнє ставлення до німців. Це одначе, не виключало своєрідного парадоксу розвитку подій. Коли націоналісти з ОУН(б) перейшли від початкової співпраці та симпатій для нацистівської Німеччини до стану війни УПА проти Німеччини, демократичний елемент здебільшого залишався ввесь час німецької окупації в співпраці німцями пояснюваній українською безсилістю, поворотом большевиків і потребою оборони українських інтересів за всяку ціну і при кожній нагоді.

Таке відношення українських демократів пояснювало їхню участь у таких установах як львівська Рада Сеньйорів, перетворена відтак в Українську Національну Раду, київська Українська Національна Рада, Український Крайовий Комітет, який 26 лютого 1942 р. замінено Львівським відділом Українського Центрального Комітету.[3]

Кость Паньківський, який очолював УКК, а відтак УЦК у Львові і якого Іван Кедрин називає «демократом із кости і крови»,[4] з перспективи часу так виправдовує свою і своїх однодумців співпрацю з німцями:

> Ніхто не думав тоді про те, що німецький режим може показати себе не менш жорстоким від большевицького. Поворот большевиків видавався виключеним. Заміну окупації, не тільки большевицької, але навіть і польської німецькою — уважав загал населення зміною в користь українців. Нашим бажанням було використати всі можливости, які давав нам прихід німців, для скріплення наших сил — культурних, господарських, політичних. ... Ясним було, що політичним партнером Гітлерові і нацистам можуть бути тільки націоналісти, так як це було в інших країнах занятих німцями, або союзних із ними.[5]

---

[3] Джерела і література яку тут використано: «Протоколи нарад Ради Сеніорів і Української Національної Ради», від липня 1941 до лютого 1942. (Копія оригіналу в архіві С. Горака); Паньківський Кость, *Від держави до комітету.* Нью-Йорк—Торонто, 1957 і того ж автора, *Роки німецької окупації;* Кубійович Володимир, *Мені 70.* Париж—Мюнхен, 1970 і того ж автора, *Українці в Генеральній Губернії, 1939—1941: Історія Українського Центрального Комітету.* Чікаґо, 1975; Величківський Микола, «Сумні часи німецької окупації у 1941—1944 роках», *Визвольний Шлях,* річник XIII, чч. 1—5 (1965); Кедрин Іван, *Життя — події люди: Спомини і коментарі.* Нью-Йорк, 1976.

[4] Кедрин, *там же,* стор. 473—74.

[5] Паньківський, *Від держави до комітету,* стор. 33.

Питання непоінформованости та непередбачення нацистських плянів щодо Східньої Европи і України, зокрема серед українського суспільства, являється дійсно цікавою студією для історика. Тут є тільки місце та потреба на звернення уваги на майже повну відсутність знання деталів плянів Гітлера, психологічне непідготування суспільства, яке переживало большевицький стан облоги, та не в останню чергу емоційне переконання в тому, що навіть нацистська Німеччина буде змушеною відступити від теорії та піти на компроміс, зустрівшися з реальністю на українських землях. Зрештою не тільки українці, але й богато інших націй та політиків західнього світу не спромоглися на передбачення всіх консеквенцій випливаючих з нацистської доктрини. Звичайно і між українцями не бракувало «білих круків» і як дещо перебільшено відмітив Кедрин, «Одиноким українським журналістом, який одверто перестерігав проти будь-яких надій на німців, був Іван Витвицький, співробітник *Нового Часу*.[6] Євген Пеленський і ще дехто напевно не погодяться з Кедрином, але це не суперечить теорії узагальнювань, якою користувався Паньківський. Він належить також до тих українців, які не тільки свідомо пішли на співпрацю з німецькою адміністрацією, але і в інших обставинах та богато пізніше чесно признали це:

> Живемо в часах, коли у всьому світі, не тільки в українців, кожен бажає показати, яким то він був завжди противником німців та ворогом Гітлера, як то він ніколи не мав ніяких зв'язків із німцями, а навпаки, яка була роля у спротиві проти німців.[7]

Не хворіючи на амнезію, як богато українців повоєнного часу, а ще більше інших, включно із советськими істориками, Паньківський відтворив правдиве тло на якому дійшло до українсько-німецької співпраці піддержуваної ОУН, Радою Сеньйорів і консеквентно більшістю українців.

Від Акту 30 червня 1941 року до кінця існування Ради Сеньйорів

28 червня советські війська залишили Львів німецькій армії, яка остаточно зайняла місто слідуючого дня. Разом із першими частинами війська прийшли провідні члени ОУН(б) які, не втрачаючи хвилини, того самого дня скликали провідних українських діячів у залі товариства «Просвіти», проголосили Акт відновлення Української Державности, переданого негайно по львівському радіо. З їхньої ініціятиви ад гок скликані збори назвалися «Національним Збором» та уповноважнили Ярослава Стецька створити Тимчасове Управління.[8] До-

---

[6] Кедрин, *там же*, стор. 357.

[7] Паньківський, *Від держави до комітету*, стор. 41.

[8] Про перебіг зборів, текст акту і склад уряду Стецька див. Паньківський, *Від держави до комітету*, стор. 45—46; Мірчук Петро, *Акт відновлення*

вершення акту відбулося без відома німецького уряду в Берліні, але в присутности зв'язкового армії Ганса Коха, який навіть вжив слова: «маєте тепер Україну». Незалежно від революційного характеру рішення проголосити відновлення української державности, акт являється також символом та виразником українсько-німецької зустрічі та співпраці. ОУН(б) остаючись вірною революційним принципам боротьби за державність опинилася у складній ситуації. Будучи свідомою, що проголошення самостійности України теоретично стало можливим тільки в наслідок чужої, німецької сили, ОУН(б) не зважаючи на принцип орієнтації на власні сили, змушена була визнати це у власному акті прославленням «Героїчній Німецькій Армії і її Фірерові Адольфові Гітлерові», та «витати побідоносну німецьку армію, як освободительку від ворога». В тому акті признання, ОУН(б) в той час не добачала принципових суперечностей поскільки до того часу її діяльність німецький уряд толерував, сприяв на нищому рівні зв'язків, симпатизував її цілям, а військові круги надіялися на корисну співпрацю в часі війни. В Генеральній Губернії ОУН, а після розбиття обидві фракції, діяли пів-леґально в системі Українського Центрального Комітету в Кракові. Також і творення «Похідних груп» було добре відоме німцям. Дозвіл армії і її піддержка при творенню двох леґіонів («Нахтіґаль» і «Ролянд») впевняли провід ОУН(б) в ставці на Німеччину і тому намагання створити проти-німецький міт середовища ОУН(б) перед 1942-им роком є зайвим та неповажним переписуванням історії. Готовість ОУН включитися в війну проти большевиків зрозуміла і це логічне завершення тогочасних подій і в тому ОУН мала піддержку великої більшости українського суспільства. Що це не подобалося Москві, її союзникам і іншим ворогам українських національних стремлінь є несутєвим, бо в їхньому колективному інтересі було неіснування України як самостійної держави. Йосиф Пілсудський, наприклад, співпрацюючи з Австро-Угорщиною, а також з цісарською Німеччиною не журився опінією українців чи інших. Зрештою ОУН ніколи не висловлювала бажання боротися за цілі нацистської Німеччини проти ненімців чи бажання необмеженої співпраці з Німеччиною на майбутнє при кожних умовинах і беззастережно. Мабуть і Митрополит Шептицький так зрозумів дії ОУН, співпрацю з німцями і тому не відмовився від піддержки, коли до нього звернулися члени ОУН.

Проголошення самостійности, ОУН(б) ставила Берлін перед доконаним фактом і, тим самим, в приспішеному темпі довела до першої кризи в українсько-німецьких стосунках. Це був також виклик Берлінові, який тепер змушеним був зайняти остаточне становище в українській справі. Берлін, не втрачаючи часу на холодне обдумання створеної ситуації, зареаґував скоро, ефектовно, а головне нероз-

---

Української Державности 30 червня 1941 року. 2-ге вид. Мюнхен, 1953, стор. 30—33; Armstrong John, *Ukrainian Nationalism.* 2d ed. New York, 1963, стор. 79—80.

судливо, бо ще не вигравши війни на сході емоційно вже підготовив для себе події, які скоро довели до створення УПА.

Арештування Стецька, Степана Бандери і кілька десятків членів ОУН(б) викликало розгублення серед членства, насторожило організацію, але не довело негайно до зміни політики ОУН(б) супроти німців. Удар прийшов заскоро у відсутности ясно сформульованої політики супроти німців на випадок їхнього ворожого ставлення до ідеї української самостійности. Також велич німецької сили і її ефективність у протиставленні до можливостей ОУН(б) як і цілої нації на тому етапі подій пояснювали разом поведінку ОУН(б) після ліквідації уряду Стецька. ОУН(м) не переживши потрясення разом із демократичним табором залишились як і перед тим у позиції вичікування, готовости до компромісу і праці в існуючих обставинах. Створення Ради Сеньйорів з ініціятиви ОУН(б) 6 липня 1941 р. належало ще до періоду спільного українського фронту хоч ворожнеча між двома групами ОУН вже існувала та поглиблювалася з кожним днем на шкоду української справи.

На зібрані передових громадян міста Львова, скликаних проводом ОУН(б) окремими особистими запрошеннями 6 липня, у висліді дискусії вирішено створити постійну раду зложену з 13 осіб під головуванням д-ра Костя Левицького, який недавно повернув із большевицької тюрми. Вибране тіло проголошено Радою Сеньйорів, а на почесного голову покликано однодушно Митрополита Андрія Шептицького. Подібно, як Акт 30 червня, Рада Сеньйорів виникла з української ініціятиви, а не з наказу чи дозволу Берліну чи Москви, як це мало місце з прилученням Західної України до УРСР/СРСР в жовтні 1939 р.

Подібно як і автори Акту 30 червня, Збори з ідентичних мотивів схвалили резолюцію «подяки й заяви відданості Фюрерові Німецького Народу і націонал-соціялістичній Партії та Німецькій Непереможній Армії», але рівночасно прийняли «заклик до українських громадян для повного об'єднання для побудови Самостійної Соборної Української Держави.[9] Читання Протоколу впевняє нас у тому, що резолюції справді щиро і чесно віддзеркалюють настрій та думання громадян Львова, які знали вже про масові вбивства українських політичних в'язнів у Львові і богатьох інших містах Галичини. Травматичні пережиття советської дійсности минулих двох літ були ще в пам'яті, а разом з тим, до того дня ще ніхто не згинув з німецьких рук. У ситуації пережитого і надій, інший текст не міг появитися не з огляду присутности німецьких військ, але як наслідок окупації Галичини советською армією в 1939 р. Така є історична пов'язаність між причинами та наслідками, а українці не були покликані міняти «закон» історії.

Рівночасно з тим особовий склад Ради Сеньйорів був доказом ширшого заступлення з-поза націоналістичних середовищ. Крім Костя Левицького, туди увійшли сеньйори українських демократичних по-

---

9 «Протоколи нарад Ради Сеніорів», 6 липня 1941. Протокол зібрання громадян міста Львова.

літиків: о. мітр. д-р Сліпий Йосиф, о. д-р Костельник Гавриїл, о. крил. Дзерович Юліян, радн. Федусевич Юліян, дир. Филипович Іван, нотар Заячківський Роман, проф. Турчин Лука, проф. Білецький Ярослав (секретар), д-р Бариляк Олександер, інж. Стефанович Ярослав, проф. Радзикевич Володимир і д-р Дмуховський Степан. У дальшому членство Ради збільшено до 45 осіб. По професії РС віддзеркалювала галицьку інтеліґенцію тридцятих років. Більшість членів були безпартійними з симпатіями до УНДО і демократії взагалі. Середній вік членів Ради був 42 роки, себто вік дозрілої людини, яка ледви попадає в такому віці в ідеологічні чи політичні скрайності або непогамовані особисті амбіції. Становище Ради до ОУН(б) за словами о. Костельника було принциповим: «Признаємо ОУН, але не признаємо ні сварки в проводі, ні Бандери як провідника тоді, як є загально встановленим провідником полк. Мельник».[10] Роздор в ОУН, який прийшов у найбільш непідхожий час, не тільки турбував Митрополита Шептицького, але також із самого початку існування РС обмежував її ефетивність, вносив туди конфлікт та забирав богато часу та енергії в часі коли куди важніші справи чекали уваги і рішення. Рада льояльно визнала Акт 30 червня, але рівночасно вимагала примирення внутрі ОУН.[11] На жаль цей заклик не завершився успіхом. Трагічне роз'єднанння, зростаюча ворожнеча і відсутність об'єднаного українського фронту на ділі полегшували німцям заводити свої порядки, не звертаючи увагу на українців.

Після ліквідації управління Стецька, Рада Сеньйорів залишилася одиноким українським репрезентантом супроти німців і тому зайшла потреба вияснення її відношення до армії і німців. З тою ціллю відбуто зустріч делеґатів Ради з проф. Кохом, який в той час працював у відділі розвідки армії і був офіційним речником перед українцями. Про ту зустріч звітував Біленький на зібранні 11 липня. Кох повідомляв, що «всі українські справи можуть бути полагоджувані тільки за його відомом. Від Верховного Командування армії він отримав інструкції в українських справах, а також від міністерства „Остеуропа". Може запевнити, що німецька військова і цивільна влада стоїть на становищі української державности, але про державу зараз говорити годі, поки Київ ще в большевицьких руках. Столицею буде Київ, а Львів другою столицею. Покищо 5 західних областей Львівська, Дрогобицька, Станиславівська, Тернопільська, Рівенська і Луцька будуть творити одну цілість. Для кожної області буде встановлений окремий комісар — німець. Німецька влада погоджується на створення ради мужів довіря, чи як її схочете назвати („Фертрауенсрат")».[12]

Кох висловив побажання, щоб Рада визначила членів «фертрауенсрату». Запитаний о. Дзеровичем про можливість творення українсько-

---

10 «Протоколи», 7 липня 1941 р.

11 Там же.

12 «Протоколи», 11 липня 1941 р.

го війська, Кох відповів, що не може бути покищо мови, аж після здобуття Києва, але міліція може творитися під командою б. австрійських чи польських старшин і підстаршин. Врешті Кох заперечив поголоски про приєднання Галичини до Генеральної Губернії і радив українцям перейти з революційного шляху на еволюційний. Розмова, згідно з протоколом, «зробила добре враження, хоч не почула делеґація виразної думки про майбутнє країни і лад у ній».[13]

Питання чи той приятель українців, бувший сотник УГА, дійсно говорив іменем міністерства «Osteuropa» і Командування Армії, чи він сказав українцям усю правду і чи він свідомо замовчував справжні інтенції Берліна і з власної ініціятиви підбадьорював їх міражем майбутнього, остається покищо без відповіді бо він, як нам відомо, не публікував споминів. Згідно із змістом Протоколу інформації Коха хоч непевні і неясні в деталях в загальному, одначе, створювали враження доброзичливости і надій. Разом із тим сумніви оставалися, які остаточно розвіяв в першій половині серпня Альфред Кольф, начальник СД у Львові, в розмові з Паньківським: «Німці прийшли на схід як окупанти, а Українська Національна Рада буде тільки толерованою. Організація українців можлива тільки в формі допомогових комітетів».[14] Це і підозрівала Рада після заслухання звіту із зустрічі з Кохом. Головним предметом дискусії над звітом не було вже питання державности, а тільки питання, як назвати такий український орган і який буде його засяг праці та відповідальности. На внесок Левицького члени Ради склали приречення, що «будуть щиро працювати для добра України», не визначаючи одначе в яких формах і в яких обставинах. Все це передбачувати в тому все ще плинному часі оставалося неможливим. Покищо загальність інформацій дозволяла на різні форми праці та співпраці з німцями, без потреби закривання дверей, чого ніхто з членів не бажав, ані не пропонував. У тому були також згідні представники ОУН(б) хоч коли о. Костельник запропонував вибори кандидатів у Самоуправну Раду («фертрауенсрат») Л. Ребет і Богдан Кордюк висловили застереження, бо «в цю пору йдуть розмови в Берліні в надії, що ще вдержиться проголошений уряд». Для скріплення правдоподібности Ребет поспішив додати: «ОУН бажає повної співпраці з німецькою владою . . . адже ж німці одинокі наші приятелі, але слід виждати».[15] Його заяву, що ОУН(б) «репрезентує цілість народу», Левицький і о. Костельник рішуче відкинули, стверджуючи, що «Рада Сеніорів не має членів з ОУН, а з широких кол українського громадянства».[16] Це намагання ОУН(б) накинути свою волю РС вперше визначило становище обох сторін, а зірвання співпраці було лише питанням часу. Суть самого конфлікту, на тому етапі подій, лежала не так у принципі, співпраці з німцями, а в тактиці, випливаючій з

---

13 Там же.

14 Паньківський, *Від держави до комітету,* стор. 84—85.

15 «Протоколи», 12 липня 1941 р.

16 Там же.

надії, що Берлін таки визнає ОУН(б) партнером та представником українців.

Рада Сеньйорів, у свою чергу, не претендуючи на зв'язки з Берліном вбачала забезпечення свого існування і ролі репрезентанта українських інтересів у льояльній співпраці надіючись концесій в майбутньому в формі максимально-можливих користей для українського населення Галичини.

Нова зустріч членів Ради (К. Левицький і Я. Біленький) з Кохом 14 липня потвердила підозрівання. В розмові виявилося, що «немає ніяких розмов ОУН(б) в Берліні, хоч військо цінить її заслуги».[17] Заява Коха скріпила становище РС, яка того самого дня намітила «Західньо-Українську Раду Співпраці» та «Обласну Раду Галичини», як майбутні органи самоуправи та співпраці з німцями в адміністрації країни. Прихильне відношення Коха до рішення Ради, скріпила її оптимальні очікування і тому вже на наступному засіданні 16 липня доповнено обі Ради та намічено поодинокі пости.[18] Подібно, як очікування ОУН(б) кращого, так і надії Ради скоро доживали свого кінця. Намагання нав'язати контакт із представниками військової влади і тим самим стати фактичним партнером не увінчалися успіхом. На практиці це підтвердження невизнання Ради, а контакти з Кохом зводилися до «чемної формальности». Ситуація вияснилася вже в половині липня — німецька влада відмовилася категорично від офіційного визнання не тільки ОУН(б), але і Ради, а тим самим і української нації, як партнера у війні та політиці.

Створена дійсність одначе не знеохочувала все ще сповнених надією членів Ради. Турчин, наприклад, вірив, що німцям все ще можна з'ясувати ролю Ради і добитися дозволу на творення українських військових відділів.[19] Та в цілому це вже були останні голоси надії на рівне партнерство з німцями. Більшість членів Ради почала розуміти неминуче майбутнє задовольняючись куди скромнішими вимогами та надіями. Атмосфера розгублення ставала ще більш безнадійною перед лицем внутрішнього політичного розбиття. Перенесення роздору всередині ОУН на форум РС, чого в існуючих обставинах не можна було уникнути, паралізувало її ефективність і тим самим послабювало її і так слабу позицію супроти німців, які були добре поінформовані про стан розбиття в Раді і поза нею. Витворювалося своєрідне двоє-властя в тіні німецької сили, або парцеляція українського потенціялу на користь окупанта.

Спроба ліквідації розбиття ОУН виринула на нарадах Ради 21 липня. Голова Кость Левицький піддав під голосування внесення: «Українська Рада Сеніорів у Львові, зібрана в повному числі в дні 21 липня 1941 р. для злагоди непорозумінь, які проявилися у визвольній організації ОУН, постановила однодушно, по вислуханні визначних то-

---

[17] «Протоколи», 14 липня 1941 р.
[18] «Протоколи», 16 липня 1941 р.
[19] «Протоколи», 19 липня 1941 р.

варишів з обох груп, та маючи на увазі найвище добро нашої України, в рішаючому моменті розрішити: Просимо і взиваємо обі групи визвольної організації ОУН, щоб вони залишили і раз на всякий час забули всі міжусобиці і суперечки між собою і солідарно разом — станули в рядах нашого українського громадянства до творчої і згідної праці, щоб створити основи розбудови рідної країни, для здійснення державности Соборної України».[20]

Це внесення Рада прийняла одноголосно з дорученням передати його обом провідникам. Поскільки в дальших аналах Ради не має згадки про вислід звернення, можна думати, що проводи обох ОУН цілковито зіґнорували цей апель Ради. Іншим і не менш важним почином Ради було рішення післати депешу до Йоахіма Ріббентропа, міністра закордонних справ Німеччини і Ернста Розенберґа, міністра для занятих східних областей, яку підписав Митрополит Шептицький разом із усіма членами Ради. Зважаючи на важливість змісту, наводимо тут повний текст:

> Українська Рада Сеніорів у Львові, як найвище представництво всього громадянства Західньо-Українській Земель є крайно затривожена неймовірними поголосками про те, наче б Українська Галицька Земля, т. зв. Східна Галичина мала б бути прилученою до Генералгубернії. Якщо б ці поголоски мали здійснитися, то це було б страшним ударом для української нації, та вийшло б також на велику некористь для німецького народу. Непростимою шкодою було б руйнувати найщиріші симпатії і повне довіря Українського народу до Німецької Армії та Німецького Уряду; Східна Україна, без сполуки з Галичиною, скоріше чи пізніше стане жертвою Москви, бо цілий Український Народ зрозумів би це й як реставрацію Польщі коштом України та зневірився б у далекосяглий почин доцільного упорядкування нової Европи.
>
> Український народ, що пережив польську неволю та жорстокий большевицький терор, призвичаєний жертвувати своє життя за свої національні ідеали, може на такий крок зареагувати в непередбачений спосіб, що Українська Рада Сеніорів не могла б нести відповідальности за наслідки. Одиноким правильним виходом, що задоволив би слушні домагання всього Українського Народу та відповідав би справжнім інтересам Великонімеччини є визнання Самостійної і Соборної Держави.[21]

Присутній на тому зібранню д-р Кубійович Володимир, провідник Українського Центрального Комітету в Кракові, піднявся перекласти депешу на німецьку мову і коштом УЦК вислати її відтак із Катовиць до Берліна. З невияснених досі причин, Кубійович того не виконав. Тому, мабуть, Митрополит Шептицький вирішив підготовити подібну змістом депешу, яку і переслав на відповідні адреси в Берліні. На жаль повний текст депеші Митрополита не є включений у Протокол.

---

[20] «Протоколи», 22 липня 1941 р.

[21] «Протоколи», 22 липня 1941 р.

Виготовлення депеші було реакцією Ради на інформації Кубійовича присутнього на її зібранні 22 липня. Ту вістку про влучення Галичини в Г.Г. він одержав особисто перед кількома днями від генерал-губернатора Франка. Про це рішення Гітлера знав також Кох і він радив вислати депешу до Ріббентропа і Розенберґа. Тоді, як зміст ноти підтверджує наявність почуття відповідальности Ради за долю нації, відсутність інших заходів створюють враження її розгублености та брак консеквентности. Обов'язком Ради було виготовити негайно відповідне звернення до народу, повідомити його про задуми німців і евентуально накреслити форми реакції до того рішення. Тільки така постава Ради супроти німців, і то незалежно від консеквенцій, стала б доказом її політичного дозріння та потвердженням її провідницьких аспірацій. Вражає також факт, що ніхто з членів Ради не спромігся на запропонування інших форм реакції, як проголошення пасивности населення на випадок злуки Галичини з Г.Г., відмовлення від всіляких контактів з німецькою окупацією, проголошення національної жалоби на неозначений час і хотяй би натяк на можливість організованого опору в різних ступнях та видах. Всі ті альтернативи Рада повинна була розважити заки поспішитися із продовженням льояльної співпраці з німецькою адміністрацією без огляду на німецькі потягнення, рішення і ароґанцію. Проґавивши нагоду діяти по політичній лінії і в змислі національно-державних потягнень РС на ділі вже в тому часі перестала бути політичним тілом і тим самим у своїй дальшій діяльності, як і самому існуванні, перетворилася на суспільно-громадську установу з політичними аспіраціями. Дискусія на зібраннях 22 і 24 липня вже зраджує погодження членів Ради з таким неминучим призначенням. Від того часу домінуючими справами є радше суспільні проблеми замість чисто політичних, а державність згадується тільки в контексті минувшини та майбутнього.

Прибуття Кубійовича до Львова було черговою познакою зближаючих подій та змін на гірше. Він, чей же був представником німецької влади та говорив її іменем. На його думку нові завдання Ради зводилися до створення ділового органу, «що репрезентуватиме українців і розмовляти з німцями та виконувати дрібні діла, яких вимагає край. Край повинен дізнатися, що робити в поодиноких питаннях, як міліція, ерекціональні добра, колгоспи і ін. Уявляю собі, що потрібне тіло, яке було б репрезентаційним, дорадчим і контрольним органом, а зокрема виконний апарат, що працював би за ресортами. ... Правдоподібно Галичина увійде в Генеральне Губернаторство на правах мов персональної унії і думаю, що так само буде улаштоване життя. Що вийде, залежатиме від того, як це тіло буде працювати і як поставляться німці, які часто апробують доконані факти, як у них бачать свою користь».[22]

[22] «Протоколи», 24 липня 1941 р.

Повчивши членів Ради про нове положення, тактику маленьких успіхів та, як поводитися супроти німців, Кубійович став символом мінімальних українських вимог, або т. зв. «завдань маленьких діл». Переносячи свій досвід співпраці з німцями в ГГ, Кубійович не замітив різниці принципового значіння. В ГГ українці були маленькою меншістю разом із прибулими туди еміґрантами, а в Галичині вони становили більшість населення і являлися автохтонами замлі, яких правом та обов'язком було діяти як господарі краю, а не фаталістично підготовлятися до виконування наказів чергового окупанта. Рада прийняла його виступ без застережень і негайно перейшла до підготовки до нової ролі. Цікаво, що ніхто з членів не уважав доцільним виступити з її рядів, як протест на зведення ролі Ради до льокального комітету. На пропозицію Гнатевича Рада одноголосно погодилася переіменувати себе на Українську Національну Раду, надіючись тим зберегти своє існування та задовольнити принаймні форму як не зміст. Це сталося офіційно щойно 30 липня на 16 зібранню Р.С.

Тим часом запали остаточні рішення і ситуація ставала гіршою. Кох повернувшись із зустрічі з Г. Франком поінформував Левицького, що Галичина певно буде прилучена до ГГ як «Лянд Ґаліціен», поділений на два дистрикти: Львів і Станиславів. Того бажав не тільки Гітлер, але і Франк, якого Кох перестерігав, що це для українців буде «айн Ердбебен» (землетрус) і «вони, хоч щиро віддані Гітлерові», то таки це «не викличе у них радощів».[23] Умови анексії Галичини в ГГ мало залишали українцям поза церквою, нищим шкільництвом і обмеженою співучастю в адміністрації країни. Кох потвердив, що про творення українського війська немає і мови, на випадок неґативної постави ОУН або взагалі українців до німецької влади, то наслідки будуть погані. Паньківський назвав долю визначену українцям як «шпатен фольк», і в тому він не помилявся.[24]

Рішення включити Галичину в ГГ не викликало серед членів Ради ні «землетрусу», ні радощів. Ребет іменем ОУН(б) склав заяву, «що ОУН не піде ані на революцію, ані в підпілля, що воно хоче чесно й енергійно працювати в користь народу. Німці, це наші одинокі приятелі, вони визволяють Україну з большевицьких рук, ми ідемо з ними, але ж ми стоїмо за українську державність, нам противна думка про приєднання до генералгубернаторства, тоб-то до Польщі. Створення національного представництва, а саме УНР, вітаємо; це актуальна справа, але організація в неї не може увійти; однак поодинокі члени організації індивідуально можуть увійти».[25]

Заява Ребета, своєрідний голос часу, віддзеркалював не тільки позиції та розгублення ОУН(б), але, мабуть, більшости національно-активної частини українського суспільства. Фізична неспромож-

---

[23] «Протоколи», 26 липня 1941 р.

[24] Паньківський, *Роки німецької окупації,* стор. 10.

[25] «Протоколи», 26 липня 1941.

ність запобігти ходові подій разом із емоційним небажанням оцінювати події та існуючий стан реально витворили ментальність, яку можна очеркнути як псевдо-реальністю, стан, в якому визначити дійсне та бажане було неможливістю. Дійсністю було те, що нацистська Німеччина ніколи офіційно не проголосила себе приятелем українців, а вступаючи у війну проти СРСР, Берлін ніколи не заявляв, що іде війною на Москву щоб «визволяти Україну з большевицьких рук». Бачити німецьку армію визволителькою України було тільки бажанням українців, а це не зобов'язувало Берлін супроти українців, які вітали німецьку армію у повній відсутности суттєвих обіцянок. Причеплення ОУН, як і більшости населення, до воєнних цілей Німеччини не обов'язково мало довести до приятелювання і партнерства. Зрештою арештування Стецька було доказом того, хто кому приятель. В тих обставинах більш виправданою була б мовчанка Ребета за заяви «приятельства», які зобов'язували ОУН, але не німців. Пасивність та вичікування на даному етапі війни, могло б скорше заставити Берлін до передумання українського питання чим декляраців льояльности. В діяпоазоні користей і втрат, тактика відтягнення та демонстрація пасивности створили б замішання між німцями, в рядах армії і адміністрації; ситуація яка вимагала б уваги Німеччини. Продовжування мірення ситуації виключно з перспективи страху перед большевиками було емоційно виправданим, але не повинно було остатися виключним і одиноким визначником тактики українського національного табору. Більш зрозумілим стає така одно-напрямна лінія на випадок комуністичних і про-комуністичних елементів під сталим контролем Москви.

ОУН(б) відмовляючись від підпорядкування та співпраці з РС значно ослаблювала авторитет тої і так захитаної установи, а рівночасно з тим все ще не була готовою сформувати альтернативної тези для максимального забезпечення національних інтересів. Переживаючи кризу, положення між молотом та ковадлом ОУН(б) у критичних днях липня і серпня 1941 р. була зайнята розбудуванням своїє бази на занятих німцями територіях і у відсутности проводу була неспроможна присвятити належну увагу переглядові політичного напрямку. Положення ОУН(м) було дещо відмінним. Залишаючись на базі пронімецької орієнтації, для їхнього проводу питання кризи орієнтації на Німеччину не існувало, а праця в терені задовольняла їхні амбіції та обмежені спроможності. Зрозумілим є, що ОУН(м) не уважала себе в конфлікті з РС, не маючи претенсій на державність 30 червня.

У стані своєрідної політичної кризи Рада як і обидві ОУН годилися на одному — бачити в німцях одинокого союзника і нічого не робити, що могло б спровокувати репресії проти населення. 28 липня, себто два дні перед анексією, Ребет радив «не йти на конфлікт, не робити демонстрацій, бо ж ми хочемо іти спільно».[26]

---

[26] «Протоколи», 28 липня 1941 р.

Заповіджений приїзд ген. губ. Франка до Львова для завершення акту влучення, створив для РС і ОУН(б) кошмар бути свідком поділу земель України, без права згадки про самостійність, в присутности німців. Настрій зібрань від 28 до 31 липня віддзеркалює стан морального прибиття та погодження Ради з дійсністю. Визнаний вже раніше принцип «маленьких діл» тепер вже перейшов у практику. Дискусія над формами привітання німецької цивільної влади включала вже в собі зречення українських державницьких, а то й національних інтересів. Щось подібного знаходимо в історії Польщі, коли то польський сойм добровільно погодився на перший поділ 1772 року.

Меморіял Ради, якого виготовлення забрало багато часу,[27] німецька влада відкинула, і то незважаючи на його аполітичний зміст, залишаючи цілковито на боці питання української державности. Франк і його прибічники відкинули не тільки меморіял Ради, але й відмовилися від офіційного прийняття делеґації Ради, потверджуючи тим свою ароґантність, погорду для автохтонного населення і бажання володіти Галичиною без української співучасти. Само перебрання влади Франком і церемоніял прийняття були німецькою справою з тим, що українська делеґація дістала дозвіл приглядатися, але не згадувати національного питання.

У порівнальній системі трактування німцями народів під їхньою владою, до того часу, положення українців було кращим за жидів, поляків і циганів, але гіршим за словаків і хорватів. Члени РС, ОУН, та мабуть більшість українського населення не уважали німецької окупації гіршою за польську, а певно кращою за советську. Саме в тій системі порівнювання поганого з гіршим лежала причина українського небажання бачити німецьку окупацію такою, якою вона була в обох видах — вже висловлених плянів супроти України і в здійснюванню тих же задумів. Ідея меншого зла була все присутньою на зібранях Ради як і в думанню ОУН(б), паралізуючи потребу критичного підходу до скомплікованих ситуацій. Рада відмовившись від права на риск опору, за вимогами інерції ішла дальше на зустріч подій диктованих німцями. В такому руслі дійсности і надій на краще проходила дальша діяльність Ради Сеньйорів, а опісля Української Національної Ради.

31 липня Рада вибрала Костя Паньківського генеральним секретарем УНР, створюючи пропонований вже раніше Діловий Комітет із екзекутивними функціями. В той спосбі РС перетворилася напередодні включення Галичини в ГГ в репрезентаційне представництво галичан, створюючи рівночасно виконавче тіло. Проіснувавши 25 днів Рада Сеньйорів під зміненою назвою, в поширеному складі, з достатнім досвідом, з німецькою окупацією і дальшим навіть щирим бажанням боронити населення на новому етапі історії Галичини, тепер вже як дистрикт ГГ.

---

27 Текст меморіялу не включений в протоколах Р. С..

Питання чи Рада Сеньйорів була визнаною інституцією українським населенням Галичини слід розглядати в двох аспектах: 1) спонтане визнання випливаюче з авторитету і признання доброзичливости для громадян; 2) визнання адміністраційним шляхом піддержуване наказом, поліцією і армією. Тому, що РС постала з ініціятиви ОУН(б) і при моральній піддержці Митрополита Шептицького, а її члени були вибраними на зібранні громадян міста Львова, її авторитет випливав із обмеженого виборчого принципу, а також із авторитету Митрополита та поодиноких членів Ради. Також ліквідація уряду Стецька перенесла на Раду своєрідний мандат загального заступництва населення, яке спонтанно бажало мати «свою владу». Щодо адміністраційного визнання, то тут авторитет Ради не був меншим, бо майже всі громадські, господарські, культурні, освітні і спортові організації та установи, які самочинно постали або відновили свою діяльність зверталися до Ради за визнанням, признаючи її тим самим найвищим авторитетом галицької землі. В кінцевій аналізі проблеми визнання РС/УНР населенням Галичини, та узглядноюючи воєнні обставини разом із німецькою окупацією, доводиться ствердити, що та установа віддзеркалювала настрій населення даного періоду і її легітимність спиралася однаково на спонтанності волі населення та принципі виборности, тобто типові кваліфікації вимагані від тимчасових і провізоричних урядів та парляментарних представництв. У ширшому змислі престиж Української Національної Ради був збереженим до часу її ліквідації Ґестапом 3 березня 1942 року. На тому закінчилася спроба добровільної співпраці великої більшости українців із нацистською Німеччиною, поскільки Український Центральний Комітет був тільки комітетом і німецькою установою для українських справ, подібно як і паралельні комітети поляків та жидів.

Перше засідання УНР відбулося 31 липня. Намічено напрямні, склад і передбачувані функції. «Голосування не відбулося, справи передано президії до підготовки і відложено до найближчого засідання.[28]

(Закінчення в наступному числі УІ)

[28] «Протоколи», 31 липня 1941 р.

Володимир Косик

ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

(Березень 1917 — лютий 1918)

Політика Франції щодо України в 1917—1918 рр. була зумовлена декількома зовнішніми і внутрішніми факторами. Основним із цих факторів була війна: країни Европи вже третій рік кровавилися на фронтах. Труднощі, невигоди і терпіння спричинені війною знесилили народи, на місце початкового патріотичного ентузіязму прийшли знеохочення, критика урядів і військових командуючих та нетерпеливе очікування кінця війни. З другого боку жадна з воюючих сторін не мала такої переваги, яка позволила б їй перерішити справу і призвести до децизії силою.

Военні цілі обох воюючих таборів — Антанти і Центральних держав — були до тієї міри протилежні, що погодити їх не було можливо і тому таємні контакти між ними в справі миру не давали жадного висліду.[1] Залишився лише один вихід: продовжувати війну і домогтися розв'язки зброєю. Надіючися приспішити цю розв'язку, німці розпочали на початку лютого 1917 р. безпощадну підводну війну з метою дезорганізувати морські шляхи постачання Антанти.

Підводна війна стала серйозною загрозою для інтересів США, які до цього часу займали невтральне становище. Крім цього, американський уряд довідався, що німці хотіли з'єднати для своєї політики Мехіко, пропонуючи йому союз і можливість відзискати території, що їх прилучено до США в 1845 р.[2] Це вже безпосередньо загрожувало безпеці Америки і тому американський уряд рішився на початку квітня 1917 р. виповісти війну Німеччині.

Американська участь у війні в Европі давала подавляючу перевагу Антанті. Але американські війська і американська допомога Европі могли стати ефективними не скорше, як за 10—12 місяців Тому Антанта знала, що дійсну перевагу вона буде мати щойно на початку 1918 р., точніше під весну, а децидуючий наступ зможе повести весною 1918 р. До цього часу треба було витримати, втримати усі фронти.

Це було тим більше важливим, що російська революція й упадок царату в березні 1917 р., які повністю заскочили Антанту, значно її послабили й ускладнили її становище. Правда, вже 17 березня 1917

---

[1] Pierre Renouvin, *La première guerre mondiale*. Paris 1965, pp. 56-59, 88-91.
[2] *Ibid.*, p. 75.

року міністер зокордонних справ російського тимчасового уряду П. Мілюков запевнив союзників, що Росія визнає і буде респектувати міжнародні договори, що їх підписав царський уряд.[3] Це дещо заспокоїло Францію й Англію.

Тому Антанта, а зокрема Франція, дальше уважала своїм основним обов'язком допомогти Росії, щоб вона могла продовжувати війну на східньому фронті, на якому німці й австрійці тримали понад одномільйонову армію.

На західньому фронті німці мали 152 дивізії, проти яких Антанта поставила 180 дивізій.[4] Ця чисельна перевага Антанти не могла перерішити війни на її користь. Що ж тоді було б сталося, якщо б Німеччина перекинула на Захід яких 60—80 дивізій перед приходом американських військ? Всі боялися, що справа була б перерішена на користь Центральних держав і Антанта війну програла б.

Отже, Антанті йшлося про те, щоб втримати фронт на сході бодай до весни 1918 року. А втримати цей фронт означало втримати єдність, силу і військову потужність східнього союзника. Це й є головна причина, чому Антанта ставилася з резервою до національно-визвольних рухів внутрі Російської імперії, за вийнятком польського руху.

До революції і в перших тижнях після революції французький уряд був мало поінформований про український національний рух і мало ним цікавився. Зрештою, йому було доволі тяжко мати виразну думку про аспірації українців, бо ж самі українці в цей час не мали виразної думки про свою майбутність і не мали одної концепції. Наприклад, французький уряд отримав у березні 1917 р., напередодні революції, через свого посла в Берні, меморандум Українського Бюра у Швайцарії до урядів невтральних і воюючих сторін.

Меморандум Українського Бюра в Швайцарії, якого один примірник отримав теж президент Французької Республіки, говорив, щоправда, що ідеалом українців є політична незалежність України. Одначе, мабуть з огляду на існуючу міжнародню ситуацію, автори меморандуму конкретно пропонували дві розв'язки: 1) автономію українських земель в рамках обох імперій; 2) створення української незалежної держави з Галичини, Буковини і частини підросійської України та признання автономії для решти українських земель Російської імперії.[5]

Зацікавлення французького уряду подіями в Україні почало зростати починаючи від квітня 1917 р., коли до Парижа прийшла вістка про скликання Українського Національного Конґресу (17—21 квітня 1917 р.). Вістку подало Українське Бюро з Женеви 23 квітня. Вона говорила, що Український Національний Конґрес проголосив себе фактично Українськими Установчими Зборами і постановив вибрати

---

[3] *Ibid.*, p. 67.

[4] *Ibid.*, p. 61.

[5] Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), *Guerre 1914-1918*. Vol. 693, *Ukraine*, f. 26-45.

тимчасовий уряд України.[6] Знаємо, що Генеральний Секретаріят покликано до життя щойно 28 червня 1917 р., п'ять днів після проголошення 1-го Універсалу.

Впродовж перших місяців французький уряд черпав інформації про українське питання переважно з публікацій Українського Бюра в Швайцарії, які отримував через свого посла в Берні, або через Друге Бюро. Щойно від червня-липня джерела його інфорамції збільшилися.

До революції українське питання для французького уряду не існувало. Газета «Україна», що появлялася французькою мовою в Швайцарії та всі інші українські публікації французькою мовою були у Франції заборонені, а пресові інформації про Україну підлягали строгій цензурі. Щойно на початку травня 1917 р. знято заборону щодо українських публікацій і злагіднено цензуру, але труднощі на цьому відтинку існували ще довгий час.

Прикладом цього може послужити історія з інтерв'ю Володимира Винниченка. Перебуваючи в половині серпня 1917 р. в Петрограді, голова Генерального Секретаріяту дав інтерв'ю кореспондентові паризької газети «Ль'Ентрансіжан». В цьому інтерв'ю він говорив про вагу України («нас 30 мільйонів!»), про потребу для неї автономії, про те, що три мільйони українських вояків російської армії повинні стояти на фронті в Україні. Він обурювався, що російський тимчасовий уряд не хотів визнати автономії, яку Україна проголосила 1-им Універсалом, і сказав, що чим більше російський уряд буде непоступливий, тим більше дехто з українців буде споглядати в бік Австрії і Німеччини. Врешті додав: «Неприховую, що в Центральній Раді є якесь число германофілів. Але їх так мало, що вони не мають жадного значення».[7]

Ця остання заява викликала обурення і протест членів Центральної Ради і була одною з причин урядової кризи в Києві. Винниченко мусів спростувати і оправдуватися.[8]

Для нас цікаве те, що його інтерв'ю, яке появилося в перекладі в російській газеті «Речь» в Петрограді, було затримане французькою цензурою. Вістка про інтерв'ю появилася в італійській газеті «Джорнале д'Італія» і щойно тоді редакція паризької газети довідалася про його існування і поробила заходи, щоб його отримати. Врешті цензура статтю пропустила, але без уступу, в якому Винниченко критикував становище Антанти супроти України і де він заявив, що відмовляючися підтримати аспірації України, алянти роблять велику помилку.

У нав'язанні й розбудові відносин між державами першорядну ролю грає інформація. Політика якоїсь держави супроти іншої будується не на самих бажаннях і плянах, але також на тім, що дана

---

[6] *Ibid.*, f. 50, 64-65.

[7] *L'Intransigeant*, 6 octobre 1917. Cf. Archives Nationales, 94 AP 204.

[8] Д. Дорошенко, *Історія України, 1917-1923 рр.* Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород 1930, стор. 133.

держава знає про другу державу. На превелике нещастя, події в Україні — такі важливі своєю вагомістю для цілої Східньої Европи — відбувалися немов у замкненім казані: з одного боку існував фронт, а з другого боку — Україна не мала жадного офіційного інформаційного бюра в Західній Европі.

Французький уряд користувався чотирма джерелами інформації в українських справах: 1. Телеграми французьких представників на Сході Европи. 2. Інформаційні повідомлення Українського Бюра в Швайцарії (але як еміґраційне джерело, вони мали менше значення). 3. Преса. 4. Звідомлення 2-го Бюра. Жадне з цих джерел не сповняло своєї ролі повністю.

На підставі дотеперішніх досліджень можна ствердити, що до листопада 1917 р. французькі представники на Сході Европи, які зрештою не розуміли українського питання, інформували свій уряд про нього доволі скупо, а коли інформували, то звичайно суб'єктивно, під впливом російських чи польських інформацій. Наприклад, французький амбасадор у Петрограді Нуленс, в телеграмі про інтерв'ю Винниченка інформував Париж, що мовляв Винниченко заявив, що «чим більше російський уряд буде протиставлятися природним аспіраціям України, тим більше ті, що керують самостійницьким рухом, споглядатимуть у бік Австрії й Німеччини. Якраз таким чином постала сильна германофільська партія в Раді». Від себе амбасадор додав, що інтереси Росії, які збігаються з інтересами Антанти, примушують тимчасовий уряд поборювати український уряд, який «має таку ментальність».[9]

Коли аналізувати зокрема перші інформації амбасадорів Нуленса з Петрограду й Бо з Берну, а також звідомлення дипломатичних і військових представників, то завважується, що майже всі вони мали враження, що український рух штучний, викликаний німцями для послаблення Росії.

У липні 1917 р. шеф французької військової місії в Росії ген. Жанен інформував, що не має сумніву, що українські провідники, «як ось професор Грушевський... є членами або аґентами руху, що його створив декілька років тому ерцгерцоґ престолонаслідник Франц-Фердинанд». Теж в пізнішому звіті (з серпня) він називає Грушевського «завзятим австрійським аґентом».[10]

Вже від травня більша частина французької преси почала твердити, що Україну й українську національність вигадала Німеччина з метою збільшити свої шанси виграти війну. Цей арґумент, що його противники України вживали також і після упадку української держави, хоча був наскрізь фальшивий, в тодішній міжнародній обстановці звучав дуже правдоподібно.

Багатомовною є реакція французької преси після визнання автономії України російським тимчасовим урядом (16 липня) і після ство-

---

[9] AMAE, op. cit., 139-146.
[10] *Ibid.*, 104, 156.

рення Генерального Секретаріяту. Одні газети уважали, що йдеться про внутрішню автономію. В розумінні інших — Україна в дійсності вже стає самостійною державою. Частина преси інформувала про події прихильно,[11] деякі газети писали невтрально,[12] а інші, в тому проурядові газети, помістили досить неприхильні, навіть ворожі коментарі.[13] Наприклад, «Ле Тан» писав:

«Ми не оспорюємо законности української тези ... (Але) Европа в огні, в нас — німці, не час займатися філологічними контроверсіями. Для нас важливе передусім те, що з цією тезою, якою законною вона не була б, може зробити ворог ... Зрозуміло, що вона (минувшина українського сепаратизму) викликає в нас недовір'я не проти самої київської Асамблеї, а проти її перебільшень і проти користі, яку з цього негайно мала б Німеччина ...».

На цю статтю зареаґувало Українське Бюро в Швайцарії, публікуючи комунікат, в якому спростовано закид і влучно сказано, що якщо Антанта ставиться з недовір'ям до українців, то як мають українці ставитися до Антанти?[14]

Французький уряд намагався отримати точні інформації про ситуацію в Україні. В половині липня прибув до Петрограду, разом з новим амбасадором Нуленсом та іншими членами амбасади, французький журналіст Жан Пелісіє. Його завданням було, між іншим, зібрати на місці інформації про український національний рух.[15]

Але два дні після його приїзду до Петрограду Жан Пелісіє побачив, що його завдання не легке. В своєму щоденнику він записав, що члени військової місії дали йому зрозуміти, що не амбасада, а вони є справжньою амбасадою.[16] Він побачив, що французька політика в Росії залежить не так від дипломатичних, як від військових чинників. І хоча новий амбасадор в якійсь мірі направив ситуацію, він не міг усунути ані недовірливості між військовими й цивільними, ані свого роду двовладдя з перевагою військовиків.

Жан Пелісіє добре розумів українське питання, з яким зустрічався ще до війни, коли був одним з засновників Центрального Бюра Національностей, створеного в 1912 р. з осідком в Женеві й Парижі. Він був прихильником перетворення Російської імперії на федерацію окремих народів і тим самим прихильником автономії України. Пізніше став теж гарячим прихильником самостійности України.

Отримавши телеграфічне доручення від міністра закордонних справ, амбасадор Нуленс вислав Жана Пелісіє до Києва, щоб там «про-

---

11 *La Victoire*, 19. 7.; *L'Humanité*, 30. 7. 1917.

12 *L'Heure*, 19. 7.; *L'Eclair*, 19. 7. 1917.

13 *Le Radical*, 20. 7.; *Journal des Débats*, 21. 7.; *Le Temps*, 19. 7.; *La République*, 19. 7. 1917.

14 *AMAE*, op. cit., f. 106-107.

15 *Journal de Jean Pélissier, 27 juin 1917*. Цей денник знаходиться в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі.

16 *Ibid.*, 17 juillet 1917.

вести серйозне дослідження українського питання».[17] Жан Пелісіє поставився до свого завдання дуже поважно. Впродовж трьох тижнів, від 16 серпня до 8 вересня 1917 р., перебуваючи в Києві, він збирав інформації, бачився з усіма українськими лідерами (М. Грушевським, В. Винниченком, О. Шульгином, С. Петлюрою, Туган-Барановським, Д. Дорошенком, С. Єфремовим, Леонтовичем, Старицькою-Черняхівською), з представниками національних меншин (Рафесом, Рудницьким, Зайцевом, В. Шульґіном, Балаховським та іншими), з чехами, з членами французької колонії в Києві тощо. Повернувшися до Петрограду, він написав обширний звіт, в якому з'ясував українське питання під історичним і актуально-політичним аспектами. До звіту залучив 19 документів, між якими були: заява Винниченка, інтерв'ю з О. Шульгином, Петлюрою, Леонтовичем, з росіянами, з поляками, з жидами, документи про кордони України, про українську пропаґанду, про ролю Церкви в українському русі, як також переклади урядових документів: резолюції різних українських зборів (з березня -червня 1917 р.), перше звернення Української Центральної Ради, обидва перші Універсали, акт визнання автономії російським тимчасовим урядом, проект конституції України (Статуту), Інструкція російського тимчасового уряду, резолюція Української Центральної Ради у відповідь на Інструкцію і дані про національний і партійний склад Центральної Ради.[18]

Доля цього звіту багатомовна. Жан Пелісіє виготовив його 15-го вересня. Амбасадор вислав його до Парижа кур'єром щойно 28 жовтня. В міністерстві закордонних справ його зареєстровано 19 листопада. Відповідальні керівники політичного відділу міністерства отримали його щойно 5 грудня 1917 р., тобто тоді, коли ситуація в Україні вже була зовсім іншою. Але звіт, хоч втратив свою актуальну вартість, залишився важливим інформуючим документом.

Доля цього досьє вказує на ще одну поважну перешкоду на шляху до встановлення нормального розвитку французько-українських відносин: цією перешкодою були питання зв'язку. Письмові звіти й інформації приходили до Парижу пізно, а короткі телеграми дипломатичних і військових представників не могли дати повного образу ситуації й подій, тим більше, що вони часто применшували їхнє значення, або надавали їм іншого насвітлення.

Беручи до уваги труднощі зв'язку, військові й дипломатичні представники мали право й мусіли діяти на місці самостійно, в рамках отриманих загальних інструкцій, які вони мали застосувати до нових обставин.

Якщо говорити про пресу, то в ній помічається арґументація, яка віддзеркалювала інформації з двох джерел: російського і польського. І тоді як росіяни не вгавали впливати в тому напрямку, щоб усі вірили, що український рух створений австрійцями чи німцями з ме-

17 *Ibid.*, 7 août 1917.

18 AMAE, *op. cit.*, vol. 694, ff. 1-146.

тою послабити Росію, а українські провідники — це зрадники й аґенти Австрії чи Німеччини, поляки намагалися представити існування української держави, чи взагалі України як загрозу для Польщі, для її «історичних прав», для майбутньої польської держави. В деяких статтях з липня і серпня 1917 р. говорилося, що Німеччина хоче створити самостійну Україну, щоб послабити Росію і одночасно шахувати «непослушну» Польщу, звести її до мінімум, бо ж українці домагаються території, яка простягається на 171 км. під Варшаву.[19] Подібну пропольську арґументацію знаходимо також в повідомленнях 2-го Бюра з серпня і вересня 1917 р.[20]

В одній з цих інформацій сказано, що Німеччина готується визнати незалежність України з метою пошкодити полякам.[21] Ця арґументація по суті підтверджувала, що Україна є німецькою інтриґою. Одначе, в дійсності Німеччина таких проукраїнських плянів не мала. Навпаки, документи свідчать, що Німеччина була за створенням польської держави з якнайдальше висуненими кордонами на схід,[22] чого якраз домагалися поляки.

Німецький уряд дійсно обговорював українське питання на початку серпня 1917 р. (перший раз взагалі!), але прийняте тоді рішення не йшло так далеко, як про це говорила інформація 2-го Бюра. На нараді лише стверджено, що таке питання існує та постановлено, що треба довідатися, які є точно українські аспірації і постаратися здобути прихильність українського руху до Німеччини. Про якесь визнання не було мови.[23] Німецький уряд вдруге обговорював українське питання аж у грудні 1917 р. під час переговорів в Бересті. Політику німецького уряду сформулював 20 грудня державний секретар фон Кюльман так: «В час, коли Антанта мабуть вже вислала своїх представників до Києва, імперський уряд не має наміру визнати незалежности Фінляндії й України, хіба у випадку, якщо таке визнання наступить з боку російського уряду».[24]

Перший контакт між українським урядом і французькими чинниками в Росії відбувся у вересні 1917 р. Генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин, перебуваючи в Петрограді, відвідав 10-го вересня французького амбасадора і просив підтримки Антанти. Нуленс висловився проти автономії і радив українцям не комплікувати ситуації тимчасовому урядові.[25]

На початку жовтня новий шеф французької військової місії в Росії ген. Нісель приїхав до Києва. Настроєний неприхильно до української справи, він відмовився скласти візиту українському Генераль-

---

19 *L'Eclair,* 23. 8. 1917.

20 AMAE, vol. 693, f. 159-160.

21 *Ibid.,* f. 120.

22 *Советско-германские отношения.* Сборник документов. Т. I. 1917—1918. гг. Москва 1963, p. 719.

23 *Ibid.,* p. 724.

24 *Ibid.,* p. 111.

25 Jean Pélissier, *Journal,* op. cit., 10. 9. 1917.

ному Секретаріятові. Тому, що українцям залежало на підтримці Антанти, члени Генерального Секретаріяту відвідали його у французькому консуляті.

Все ж таки, на доручення ген. Ніселя, в постійному зв'язку з українським урядом був від 10 жовтня ген. Табуї, французький представник при штабі південно-західнього фронту в Бердичеві.

Прихід большевиків до влади в Росії та їхні заходи в справі негайних переговорів з німцями незвичайно ускладнили ситуацію. Ген. Табуї, втративши зв'язки з своїм шефом у Петрограді, підчинився шефові французької військової місії в Румунії (в Яссах), ген. Бертельо. Через Ясси він попросив Париж, щоб йому дали інструкції для діяння у двох можливих ситуаціях: у випадку проголошення самостійности України і у випадку, якщо Україну захопили б большевики.[26]

Париж спочатку заборонив вмішуватися у «внутрішну боротьбу в Росії» та підтримувати будь-який «політичний сепаратизм».[27]

Але ген. Бертельо уважав, що Україна творить запілля румунського фронту. Це запілля треба собі з'єднати і зробити певним. Тому треба підтримати аспірації України, щоб вона не попала під впливи Німеччини або Леніна. У випадку наступу німців на румунському фронті, союзники повинні мати змогу відступити через Україну аж до Дону й Кавказу .

Крім цього, французькі військові і дипломатичні представники уявляли собі, що можна буде згуртувати здорові сили довкола некомуністичних центрів «на півдні Росії» (Дон, Кавказ, Бесарабія, Україна)[28] та що можна буде втримати фронт, а може навіть привернути лад у всій Росії, лад, що його розрушили большевики. Іншими словами, може в такий спосіб можна буде відібрати владу від большевиків, які були проти продовження війни.

Наприкінці листопада французький уряд рішив дозволити своїм представникам ввійти в контакт з національними рухами на «Півдні Росії», якщо вони є проти большевиків і за продовженням війни. Він також рекомендував згуртувати їх довкола місії ген. Бертельо.[29]

Неймовірно скорий хід подій ускладнювався все новими факторами. Коротко після проголошення Української Народньої Республіки (20. 11.) українці почали домагатися визнання. У цій справі майор Ґравіе телеграфував на початку грудня з Києва до Парижа й пропонував призначити комісара при Генеральному Секретаріяті.[30] Українці просили визнання та технічної й фінансової допомоги. Французькі представники, інформуючи про це свій уряд, не мали одніеї думки, одні радили визнати, другі уважали, що треба підождати.[31]

---

26 AMAE, vol. 694, f. 148.
27 *Ibid.*, f. 153.
28 *Ibid.*, f. 164-175.
29 *Ibid.*, f. 175.
30 *Ibid.*, f. 159.
31 *Ibid.*, ff. 208, 209, 220, 221.

Основою для дальших старань у справі визнання стала нота Генерального Секретаріяту з 9 грудня 1917 р. до урядів Антанти, в якій О. Шульгин повідомляв, що «через відсутність у Росії центральної влади, яку визнавали б усі народи російської федерації, Генеральний Секретаріят України являється повним і незалежним урядом.[32] Хоча О. Шульгин запевняв Антанту, що УНР стане членом «російської федерації», у цей час такої федерації не було і Антанта це знала; тому вона змагала до створення зародку такої федерації на «Півдні Росії».

Ситуація в Україні гіршала з кожним днем і тому ген. Бертельо почав настирливо просити французький уряд, щоб він узяв якесь рішення щодо визнання і допомоги Україні.[33] Військові чинники й Клемансо поставилися до пропозиції позитивно, але вони просили дещо зачекати. Все ж таки 18 грудня ген. Табуї започаткував офіційні відносини Франції з Україною окремою нотою і приобіцяв допомогу українському урядові.[34]

Цього ж дня Клемансо, голова уряду і міністер війни, висловив в листі до французького міністра закордонних справ думку, що союзники повинні сприяти створенню автономної України «шляхом визнання нової держави», але не передрішуючи питання її незалежности по відношенні до Росії.[35]

Міністерство закордонних справ видно не взяло до уваги цієї думки і не забирало жодного виразного становища. Якраз у цей час Україна й советська Росія вступали в стан війни і уряд Леніна хотів упевнитися, що Франція затримає невтарльність в Україні. 18 грудня Троцький попросив побачення з амбасадором Нуленсом, під час якого він запротестував проти діяння французької місії в Києві і домагався її невтральности.[36]

Під час того, як ген. Бертельо і амбасадор Нуленс рішуче домагалися рішення, англійський уряд почав турбуватися оборотом подій і запропонував відбути конференцію аліянтів в справі України. Конференція відбулася 23 грудня 1917 р. в Парижі. В ній взяли участь члени урядів Великої Брітанії й Франції.

Конференція виявила, що жаден з цих урядів не був задовільно поінформований про ситуацію в Україні і що жаден з них не був приготований на події, що відбувалися в Росії і на Україні. Рішено допомогти Україні, але покищо не визнати її уряду.[37]

На конференції обговорено також інші питання і підписано таємну англо-французьку конвенцію в справі акції в південній Росії. Територію Півдня Росії поділено на дві зони впливів: англійську, до якої включено козацькі території, Кавказ, Закавказзя, Курдистан і фран-

---

32 *Ibid.*, f. 240.

33 *Ibid.*, f. 282-283.

34 A. Choulguine, *L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente.* Berne 1918, p. 53-54. Д. Дорошенко, *Історія...*, op. cit., p. 234.

35 AMAE, op. cit., f. 307.

36 *Ibid.*, Action des Alliés. Vol. 667, f. 162-163.

37 *Ibid.*, Operations strategiques. Vol. 1000, f. 19-39.

цузьку, до якої входили Бесарабія, Україна і Крим. У дійсності Дон опинився під подвійним впливом англійців і французів.

Коротко після цієї конферецїі французький уряд почав отримувати прямо алярмуючі депеші про погіршення ситуації, про погіршення відносин між французькими представниками і українським урядом та про потребу визнання. Врешті 26 грудня французький уряд рішив іменувати ген. Табуї комісаром при Генеральному Секретаріяті України.[38] 3 січня 1918 р. ген. Табуї вручив офіційне повідомлення про його номінацію «Комісаром Французької Республіки при уряді Українськоі Республіки». Урочисте прийняття представника Франції в Києві відбулося 4 січня. Сама номінація і демарш ген. Табуї, як це він стверджує, містила в собі визнання України Францією.[39]

Зрештою, цього ж дня французький уряд визнав офіційно український уряд як «де факто незалежний уряд». 9 січня французьке міністерство закордонних справ повідомило союзників, що французький уряд «офіційно визнав незалежність Фінляндії й України».[40]

Але визнання прийшло за пізно. Вже 31 грудня ген. Бертельо писав у своєму звіті до Парижа, що нагода набути прихильність України визнанням вже втрачена і ледви чи вдасться щось направити.[41]

Другим фактором, що неґативно відбивався на відносинах між Францією і Україною була ривалізація в українському питанні поміж представниками Франції на Сході Европи. Амбасадор Нуленс вважав, що Україна належить до комплексу Росії, тому всі справи, пов'язані з нею, в тому також французька місія в Києві і ген. Табуї повинні підлягати йому, а не французькій місії в Яссах. Знову ж ген. Бертельо уважав, що Україна є запіллям румунського фронлу, отже тим самим належить до його компетенції. Французький уряд вибрав цю останню розв'язку і підтвердив її зокрема після конференції в Парижі і підписання франко-англійської конвенції про зони впливу. По суті, союзники уважали, що «Південь Росії» своїм протибольшевицьким наставленням творив окремий комплекс, тоді як Росія знаходилася в руках большевиків. Таким чином французький уряд уважав потрібним, з огляду на ситуацію, підпорядкувати французьку зону ген. Бертельо.

Крім ген. Табуї, в столиці України діяв також Жан Пелісіє, який знову приїхав туди з Петрограду 9 грудня на доручення амбасадора Нуленса. Жан Пелісіє надіявся, що французький уряд іменує його, цивільного, комісаром (або амбасадором) Франції в Україні. Коли ж іменовано ген. Табуї (на рекомендацію ген. Бертельо), Жан Пелісіє попав з ним у відкритий конфлікт і відмовився підпорядкуватися.

---

38 *Ibid.*, vol. 695, f. 44, 49.

39 Gén. Tabouis. *Comment je devins Commissaire de la République française en Ukraine.* Український Науковий Інститут. Праці ч. 8. Варшава 1932, стор. 143. A. Choulguine, *L'Ukraine...*, op. cit., p. 54-56; В. Винниченко, *Відродження нації.* Частина II. Київ-Відень 1920, стор. 235-241.

40 AMAE, vol. 695, f. 161, 162, 194, 204, 196.

41 AMG 6N 217. Rapport n⁰ 26, p. 7-10.

Щойно на виразне домагання міністра закордонних справ[42] він підчинився споводно. Одначе, наколи ген. Табуї призначив його на зовсім підрядний пост, він відмовився від всякої діяльности і зажадав його відкликання до Петрограду. Його інтеліґентний підхід до українських провідників, його знання відносин і української справи не були використані. З другого боку, ген. Табуї, намагаючися диктувати українцям в деяких справах, вже день після вручення своєї номінації попав у конфлікт з секретарем міжнаціональних справ О. Шульгином.[43]

На початку січня Україна офіційно приступила до переговорів в Берестю. Цей факт переговорів з ворогом Антанти спритно використали ворожі Україні сили, зокрема сили централістичного і федералістичного напрямку, сили збереження Росії. Вже в половині січня французькі представники на Сході змінили своє наставлення по відношенні до України. До цього спричинилися на нашу думку такі фактори:

1. Ген. Табуї чувся ображеним, що його урочисте прийняття (4-го січня) відбулося не в Раді (в парляменті), а в Винниченка, голови уряду. Крім цього, ген. Табуї був під впливом Комітету національностей Австро-Угорщини, що існував у Києві і в якому головну ролю грали поляки. Він був гарячим прихильником створення польських та інших дивізій в Україні, чого не хотіли українці, які в цей час самі не мали багато надійних військ. Ці два елементи та інші інтриґи в Києві збільшили неґативне наставлення ген. Табуї до українського уряду.

2. В наслідок різних інтриґ, український уряд почав сумніватися, чи ген. Табуї взагалі діє з доручення свого уряду чи на власну руку, тобто чи визнання було дійсним. Крім цього, українці вимагали, щоб усі великі потуги Антанти визнали український уряд і відкрили в Києві свої офіційні представництва.[44]

3. Українці були примушені взяти участь у переговорах в Берестю, не лише тому, що шукали виходу з ситуації, але теж і тому, що не хотіли допустити, щоб советський уряд діяв у формі центрального уряду і переговорював в імені всієї давньої Росії. Одночасно українці запевняли Францію, що вони залишаться її союзником помимо переговорів в Берестю. Український уряд заявив, що навіть у випадку підписання миру з Німеччиною, Україна хоче дальше бути в приязних стосунках з Антантою. Одначе, вже сам факт участі в переговорах був спритно використаний, щоб підірвати довір'я французів до українського уряду, мовляв, він зраджує Антанту.

Взагалі в цей час існувала досить складна ситуація, в якій з одного боку німецька преса писала, що все, що діється в Україні — це «інтриґа Антанти» та що «Україна стає колонією Франції»,[45] а з дру-

---

[42] AMAE, vol. 695, f. 129.

[43] J. Pélissier, *Journal,* 5, 9 janvier 1918.

[44] AMAE, vol. 695, f. 286.

[45] *Kreuzzeitung,* 2. 1. 1918; *Tägliche Rundschau,* 30. 12. 1917.

гого боку декілька днів пізніше, коли Україна приступила до переговорів, французька преса почала писати про нестійкість і про «зраду» українського уряду та пригадувала, що Україна є «німецькою інтриґою».

4. Представники Антанти мало брали до уваги, що Україна була в стані війни з Совєтською Росією. З цього боку вони розцінювали ситуацію зовсім помилково і не спішилися дати допомоги українському урядові.

5. Антанта вважала большевиків своїм ворогом нарівні з німцями (по-перше, тому, що большевики розпочали переговори в Берестю, подруге, тому, що вони вважали большевицький уряд незаконним, узурпаторським, що прийшов до влади в наслідок перевороту). Якраз тому Франція була готова дати допомогу Україні. Але французів турбували часті урядові кризи в Києві. Вони мали враження, що від 31 грудня 1917 р. українська влада була в постійній кризі. Французи інтерпретували уступлення Петлюри з посту генерального секретаря військових справ як удар для антантських впливів у Києві.[46] Опісля вони довідалися, що серед українців є тенденція замиритися з большевиками і віддати їм владу в Україні (йшлося про проєкт державного перевороту лівого крила соціялістів-революціонерів, які плянували розв'язати Центральну Раду, арештувати членів уряду і розпочати переговори з большевиками, щоб закінчити війну та евентуально передати їм владу).

Неприхильні українцям сили використали всі ці факти, щоб переконати французів, що українці не зацікавлені підтримкою Франції, вони в дійсності шукають підтримки Німеччини, вдаються до хитрощів, хочуть обманути Антанту. Тому в половині січня 1918 р. ген. Табуї змінив зовсім курс і повідомив український уряд, що українці отримають допомогу лише тоді, коли приймуть його умови. Ці умови були, як признається сам ген. Табуї, дуже тяжкі, вони давали можливість французам впливати на всі сектори життя України, зокрема мати рішаючий голос у фінансових, економічних, військових справах та справах внутрішньої і зовнішньої політики. Крім цього, український уряд мав зобов'язатися допомогти створити південно-східню федерацію Росії, до якої очевидно мала б входити теж і Україна.[47]

Був це час, коли українці потребували негайної фінансової і технічної допомоги, бо війська совєтської Росії посилювали наступ. Український уряд вислав до Яс окрему делеґацію на переговори з Антантою (в Яссах перебували тоді представники багатьох союзних держав). Ці переговори також залишилися без висліду, бо Антанта вимагала продовжувати війну проти центральних держав, а українці не мали навіть сил, щоб стримати совєтську інвазію і оборонити своє власне існування.

---

46 AMAE, vol. 695, f. 154.

47 *Ibid.*, f. 262-263.

Теж у Парижі деякі кола, зокрема соціяліст Альбер Тома, колишній міністер озброєння, повели сильну атаку проти політики свого уряду щодо України.[48] В моменті, коли Україна готовилася проголосити формально свою самостійність, французькі представники в Петрограді і Яссах надіялися, що ситуація в Києві буде змінена на їх користь після перевороту, що його плянував шеф масонської льожі «Молода Україна». Метою перевороту було не допустити до проголошення самостійности, або покликати такий уряд, який відкликав би це проголошення. Остаточно, його плян був такий: маніфестація на вулицях Києва 25 січня, домагання димісії Винниченка і Порша, а 28 січня розпочати переворот при допомозі частин, якими командують члени «Молодої України».[49]

Маніфестація дійсно відбулася, маніфестанти вимагали димісії Винниченка і Порша (перший схильний миритися з большевиками, другий з німцями), але 28 січня почався інший переворот: почалося повстання большевиків у Києві. І тоді сталося те, чого найменше сподівався шеф «Молодої України»: всі українські сили, в тому і члени «Молодої України» (зокрема команданти вірних відділів, як Петлюра, Ковенко та інші), об'єдналися до боротьби проти большевиків і стали на позиції оборони національних інтересів України і її самостійности.

Ще до підписання миру в Бересті, деякі впливові французькі особистості, в тому також ген. Бертельо, висловлювалися, що вже немає користі для Антанти пітримувати український уряд.[50] Очевидно, після підписання миру 9 лютого 1918 р. французька преса, як також військові й дипломатичні кола підняли великий шум, мовляв, Україна «зрадила» Антанту. Одначе, французький уряд, хоч опинився в дуже тяжкому положенні, взяв вичікуюче становище.[51]

Розв'язку справи в користь України приспішили самі події. 9 лютого Київ зайняли війська совєтської Росії, якими командував Муравйов. Муравйов негайно висловив ген. Табуї своє незадоволення з приводу визнання України Францією (але ген. Табуї поспішно запевнив його, що визнання стосувалося лише автономної України...) і зажадав, щоб французька місія покинула Київ.[52]

Декілька днів пізніше ген. Табуї отримав від амбасадора Нуленса розпорядження евакувати місію враз із іншими французькими частинами (Червоний Хрест, відділ авіяції тощо). Від 15 до 23 лютого французи покинули Україну і виїхали на північ.

Так закінчився перший період французько-українських відносин цього часу. Відносини в другому періоді вже були іншими, бо Україна опинилася фактично в таборі ворогів Антанти, хоча сама не була

---

48 Archives Nationales, 94 AP 204, 94 AP 182.
49 J. Pélissier, *op. cit.*, 20-31 janvier 1918.
50 AMAE, vol. 696, f. 128-129.
51 *Ibid.*, f. 140.
52 *Ibid.*, vol. 697, f. 87-88.

безпосередньо заанґажована в боротьбі проти неї. Французи вже ставилися до українців з недовір'ям, неприхильно, а то й вороже.

Винні в цьому не лише зовнішні й внутрішні обставини і невблаганний хід подій, але також французькі чинники, зокрема військові представники на Сході. Ще 7 грудня 1917 р. майор Ґравіє висловився в розмові з Жаном Пелісіє так: «Все буде йти зле так довго, як довго військові будуть займатися політикою».[53] Ця оцінка може за гостра, бо й військові керівники були б провадили добру політику, як би були мали добрих дорадників. Але їм дораджували часто протиукраїнські (російські і польські) кола. Частина вини спадає також і на українські політичні кола і на недосвідченість українського уряду в міжнародній політиці. Тому період від березня 1917 р. до лютого 1918 р. був дійсно періодом утрачених нагод.

---

53 J. Pélissier, *op. cit.*, 7. 12. 1917.

Теодор Мацьків

КНЯЗЬ ІВАН МАЗЕПА — ГЕТЬМАН УКРАЇНИ (1639—1709)

Хоч Україна чи пак Українська Козацька Військова Держава (Гетьманщина, 1649—1764) була спочатку під польським, турецьким, а опісля під московським протекторатом, як слушно завважив у своїй дисертації німецький історик, Ганс Шуман, вона мала власну територію, свій нарід, свій, як на тодішні часи, демократичний уряд, своє військо — тобто козаків, а навіть деякий час дипломатичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі і Туреччини), так що творець Гетьманщини, Богдан Хмельницький, де факто був суверенним володарем.[1] До речі, державна форма автономії була звичайним явищем у тодішній Европі, згадати б хоча, що всі балканські народи були під турецьким, Прусія під польським, Голляндія під еспанським, Ліфляндія (сьогоднішня Латвія і Естонія) під шведським протекторатом.

Український нарід у своїх природних аспіраціях намагався створити власну незалежну державу, якій збройно протиставилася Польща своїми імперіялістично-експансивними плянами. Одначе в боротьбі з українським визвольним рухом Польща своїх плянів не була в силі зреалізувати, щоправда, їй вдалося ослабити молоду Українську Козацьку Державу.

Наслідком провалу польської експанзивної політики на сході Европи постала політична порожнеча, яку не могла заповнити ані козацька Україна, що саме зроджувалася в огні і крові, ані ослаблена Польща, ані Москва, що ще загоювала свої рани після «смути». Тоді Польща і Москва вирішили поділитися територією України (Андрусівська угода з 1667 р.).

Одначе навіть послаблена Українська Козацька Держава не тільки, що не перестала бути предметом заінтересування обох контрагентів, але була теж довгий час політичним чинником на сході Европи, зокрема відігравала значну ролю у боротьбі проти Туреччини, що все ще тоді була поважною загрозою для Европи. Польща і Москва спритно старалися використовувати козацьку військову силу для своїх політичних і военних цілей. Зокрема Петро I використовуючи внутрішній розклад Польщі, старався використовувати цю порожнечу

---

[1] Hans Schumann, *Der Hetmanstaat, 1654—1764,* (Dissertation), Breslau 1936, p. 4; George Vernadsky, *Bohdan: Hetman of Ukraine,* New Haven 1941, p. 118.

для своїх імперіялістичних задумів. Україна стала тереном, де зіткнулися польсько-московські інтереси.

У такому складному політичному становищі на чолі Української Козацької Держави стає Іван Мазепа, 1639—1709.[2] Особливо ускладнилося становище України під час Великої Північної Війни (1700—1721). У змаганнях Швеції і Москви за геґемонію в Північносхідній Европі, Україна згідно з Переяславським договором (1654) та Коломацькою угодою (1687), проти своєї волі мусіла брати активну участь у цій війні, що була для неї великим тягарем. Українська людність мусіла доставляти для російського війська в Україні не тільки грошеві та натуральні побори, виконувати всякі фортифікаційні роботи, але терпіти різні утиски, зневаги, пониження включаючи ґвалти та побої. Козаки ж часто-густо будучи під командуванням російських та чужинецьких офіцерів, які брутально з ними обходилися, мусіли воювати та гинути за чужу їм справу.

Щобільше, існування навіть автономної Української Держави уже на початку 18-го століття не входило в рямці імперіялістичних плянів царя, що навіть не скривався з намірами ліквідування Гетьманщини. Українським державним кругам було рівнож ясно, що і вислід Північної Війни значно погіршував положення України. Коли б цар виграв війну, то тоді ще раз повторилася б Андрусівська угода. Коли б виграв шведський король, то тоді Україна як активний союзник Москви, попала б у ласку і неласку Польщі. Ситуація України була справді незавидна і нелегким було завдання гетьмана Мазепи «провести український державний корабель безпечно між Сціллою і Харібдою» (Оглоблин).

З уваги на те, що Українське Козацьке Військо брало активну участь у війнах міжнародного характеру, як наприклад, участь 50.000 козацької армії у двох Кримських походах (1687 та 1689), що відбулися в рямцях «Святої Ліґи», яку в 1684 р. зорганізував цісар Леопольд I проти Туреччини, та особливо участь козаків під час Великої Північної Війни, Україна звернула на себе увагу тодішньої Західної Европи. Чужинці цікавилися не тільки географічним положення та історією України, козаками, але теж Мазепою — гетьманом, чи пак головою Уряду Української Козацької Держави та Головнокомандуючим Козацької Армії. Силою обставин Мазепа став центральною постатю історичних подій на Україні того часу. У зв'язку з военним операціями, Західньо-европейська преса пише не тільки про козаків, але теж присвячує багато уваги особі гетьмана. Деякі німецькі журнали поміщують біографічні нариси та портрет Мазепи на першій сторінці. Та не тільки преса, але теж дипломати згадують у своїх звітах про гетьмана, ним цікавляться королі, про нього, його політичні пляни зокрема, про його союз із шведським королем писали і ще пишуть історики та письменники.

[2] Дата народження Мазепи ще і досі лишається спірним питанням, одначе 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна, докладніше про це див. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (у дальшому «ЗНТШ»), Нью-Йорк—Париж—Торонто

Хоч прероґативи Мазепи були обмежені т. зв. «Коломацькими статтями»,[3] все ж таки він виконував в Україні найвищу цивільну і військову владу. Гетьманський Уряд респектовано в Москві. Як подає советський російський історик, М. Богословський, у Москві було окреме міністерство для козацьких (українських) справ («Особый Малороссийский Двор»), через який царський уряд комунікувався з гетьманським урядом, самого ж гетьмана цар приймав у «посольському приказі», тобто сьогоднішньому міністерстві закордонних справ, подібно як інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів.[4]

Українську Козацьку Державу зазначувано окремо на тодішніх европейських мапах, згадати б відому мапу французького інженера Бопляна, атляс англійського картографа П. Ґордона, чи німецького Й. Гофмана та інших.[4a] Тогочасні подорожники, науковці, журналісти, дипломати згадували про Гетьманщину як окрему державу. Наприклад, тодішній французький посол у Москві, Жан де Балюз (1648—1718), відвідуючи в 1704 р. гетьмана у Батурині, писав у своєму листі: «. . . з Москви я приїхав на Україну, країну козаків, де я був гостем принца Мазепи, котрий виконує у цій країні найвищу владу».[5]

Визначний англійський журналіст і письменник, відомий автор «Робінзона Крузо», Даніель Дефо, 1661—1731, у своїй книжці про царя Петра І писав: «. . . Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо мова про владу в даних обставинах, або й перевищував короля Авґуста . . . »[6] Мазепа був повністю цього свідомий і уважав себе

1960, т. 170, стор. 21. Дату смерти, 2 жовтня, н. ст., 1709 устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці п. н. «Про дату смерти Мазепи», Miscellanea Mazepiana, *Праці Українського Наукового Інституту,* (у дальшому «ПУНІ»), Варшава 1939, т. 47, стор. 90—92.

[3] М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы,* Полное собрание сочинений, Ст. Петерсбург 1905, т. VI, стор. 391—392.

[4] М. М. Богословский, *Петр І. Материалы для биографии,* ОГИЗ, Москва 1948, т. IV, стор. 332—334.

[4a] Докладніше про це див.: B. Kravciv, „Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th and 18th Centuries", *The Ukrainian Quartely,* Vol. XVIII, No. 1, (1962), pp. 24—39.

[5] Листа Балюза знайшов І. Борщак у *Bibliothèque Nationale,* Paris, „Fonds Baluse", Vol. CLI, та помістив його в українському перекладі як додаток до своєї праці п. н. «Мазепа. Людина й історичний діяч», ЗНТШ, (1933), т. 152, стор. 28—30.

[6] Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Muscovy . . .,* London 1728, p. 208; („. . . Mazeppa was not a King in Title, he was Equal a King in Power, and every way Equal if not superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood".) На заході принято писати прізвище Мазепи через два «пп», одначе сам Мазепа підписуючись латинкою, уживав тільки одне «п» у своїх численних листах. Див. факсиміле власноручного підпису Мазепи на листі з 4 серпня 1704 р. з Бердичева до каліського воєводи З. Галецького. Цей лист знаходиться у Шведському Державному Архіві. Див. докладніше про це мою книжку п. н. *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine In Contemporary English Publications, 1687—1709,* Chicago 1967, p. 16.

«мало менше польського короля».[7] Голляндський професор університету, Христофор Келяріюс, перебільшуючи титул гетьмана, писав про Мазепу як про «імператора».[8] Шведський полковник К. Ґ. Клінґспор (1665—1742), що присвятив Мазепі доволі багато уваги у своїх споминах писав: «Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів».[8a]

Без сумніву, що Мазепа був відомою постаттю в тодішній Европі. Вже про його вибір на гетьмана 4 серпня (25 липня с. ст.) 1687 року писала майже вся европейська преса, згадати б хоч тодішні німецькі газети в Берліні, Ляйпціґу, Нюрнберзі («Ной-ерефнетер Гісторішер Більдер-Зааль», у Франкфурті («Театрум Европеум»), офіційні часописи у Франції («Ґазетт де Франс»), та в Англії («Лондон Ґазетт»). Що вибір Мазепи на гетьмана України мав політичне значіння, вказує хоч би те, що шведський представник у Варшаві, Симон Дерффлер (Simon Dórffler), уважав за відповідне повідомити про це свій уряд. Докладніше про заінтересування вибором Мазепи на гетьмана у Стокгольмі написав Богдан Кентржинський у своїй знаменитій праці п. н. «Mazepa», Stockholm 1962.

Уже французький дипломат у Москві, Фой де ля Невіль (1649—1706), що особисто пізнав гетьмана Мазепу, так згадував про нього у своїх споминах: « . . . Цей принц — не звичайна собі людина, а дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він козацького роду».[9]

Мазепа був людиною високої освіти і товариської культури. Загальну тодішню освіту одержав він у Києво-Могилянській Академії, був пажем при польському королівському дворі, відвідував Францію, а в Парижі з нагоди підписання Піренейського миру (1659), був прийнятий у Люврі, про що сам засвідчив у своїй розмові з Балюзом, який у своєму вже вище згаданому листі писав: « . . . Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не володіє добре французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж та південну Францію».[10]

Мазепа відвідував не тільки Францію, але згідно з листом Пилипа Орлика до свого сина Григора, Мазепа був також в Італії та Німеччині. Всупереч сумнівам Борщака («Польські вказівки про пере-

---

[7] Костомаров, op. cit., стор. 422.

[8] *Christophori Cellarii . . . Geographia Nova,* Janae 1709, 1745; („Anno 1708 Kosakorum dux seu imperator Joannes Mazeppa eques Ukrainae, ope Suecorum adiatus, regiam inter Kosakos adfectabat dignitatem".); див. докладніше, Борщак, op. cit., стор. 24—25.

[8a] Carl Gustafson Klingspor, *Charles the Twelft, King of Sweden,* translated from the manuscript by John A. Gade, Boston—New York 1916, p. 226.

[9] Foy de la Neuville, *Relation curieuse et novelle de Moscovie,* de la Haye 1699; я користувався англійським перекладом An Account of Muscovy as it was in the Year 1689, London 1699, p. 43; (" . . . This prince is not comely in his person, but a very knowing man, and spaeking Latin in perfection. He is Cossack born.")

[10] Борщак, op. cit., стор. 29.

бування Мазепи в Нідерляндах викликують деякі сумніви»),[11] молодий дослідник, Михайло Брик, знайшов незаперечний доказ, що Мазепа таки був у Голляндії. У 1657 році Мазепа приїхав до міста Девентер разом з Мартином Концьким, пізнішим краківським каштеляном, який залишив багато паперів, у яких також згадує про свою науку з Мазепою у Девентері. Про це згадує у своїх писаннях польський поет, Тимко Падура (1801—1872), що були надруковані у Львові в 1874 році. Щобільше, у Девентері заховався реєстр студентів т. зв. «Хезеллен Бук», в якому Мазепа зареєструвався як «Йоаннес Колєдіньскі, нобілєс польонус». На основі цієї записки, голляндські генерали Тер Аа і де Бас зазначили у додатку до сьомого тому історії «Армії Недерляндських Штатів», що «Йоаннес Колединьскі, пізніший Козацький Гетьман Мазепа, був один рік у Недерляндах при відливні гармат Віллема Веґеваард-а у Девентер».[12] Тут слід зазначити, що при тому був вишкіл в артилерейській штуці. Що ж відноситься самої реєстрації, то Мазепа не був єдиним, що зареєструвався «нобілєс польонус». У реєстрах західньо-европейських університетів можна знайти багато наших земляків, що реєструвалися як «польонус», «літуанус», «борусус», чи «сарматус». Видно був такий звичай, подібно як і сьогодні, що люди записувалися згідно з державною приналежністю. Наприклад, Юрій Немирич є там записаний як «польонус», а дальше «Субкамерарії терра Кіовіенсіс філіюс».

Мазепа добре володів польською, німецькою, італійською мовами, знав голляндську, французьку, татарську мови, відносно ж латинської мови, то він нею «так досконало володіє, що може ревалізувати з нашими найкращими отцями езуїтами», підчеркує у своєму вже згаданому листі Балюз. Мазепа звертав на себе увагу своїх сучасників не тільки своїм знанням та високою товариською культурою, але він мав виїмковий дар чи пак «чар» притягати до себе людей та мати до себе довір'я. Інший французкий дипломат у Варшаві, Франціс Бонак так писав в 1707 р.: « . . . Як я чув від пані воєводини (Сенявської) — гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче цього».[13]

Мазепа, як підчеркує Борщак — «міг говорити з кожним мовою свого розмовника, тобто мав той талант, що його Френціс Бекон уважає в XVI віці за першу прикмету великої людини». . . . Всі його співбесідники, чи то «гонорові польські магнати, напівдикі московські бояри, буйні запорожці, статечні турки, елеґантні французи й пуритани шведи — всі вони, твердить Борщак, «стрічаючись з українським гетьманом, складали перед ним свою зброю».[14]

---

11 Борщак, op. cit., стор. 4.

12 *Ter Aa en De Bas, Het Staatsche Leger, 1568—1795,* Breda 1913, Vol. VII, p. 238, Aanhangsel; („Johannes Koledynski, latere Pozaken Hetman Mazeppa, was een jaar in Nederland bij Geschutfabriek Willem Wegewaard in Deventer").

13 Борщак, op. cit., стор. 6. (Архів Французького Міністерства Закордонних Справ. Pologne: Correspondance Politique, 1707).

14 *Ibidem.*

Одним з найкращих доказів, як Мазепа вмів з'єднувати собі людей, може посвідчити його чар у першій зустрічі з царем Петром І. До речі, становище гетьмана, що приїхав напередодні державного перевороту у Москві, було прямо катастрофічним, так що старшина, яка з ним тоді була, поважно застановлялася над новим кандидатом на гетьмана, й як подає Борщак, варшавський кореспондент «Gazette de France», з 9 листопада 1689 р., висловлюючи «opinio communis», писав: «... князь Ґоліцин, княжна Софія, кілька бояр і козацький гетьман Мазепа були скарані на горло».[15]

Одначе коли Мазепа вперше стрінувся з молодим царем, він зробив на нього таке велике враження, що незважаючи на численні доноси, залишився під тим враженням, так що коли цар дістав повідомлення про перехід гетьмана на шведську сторону, висловив «велікое удівленіе».[16] У доказ своєї пошани, Петро відзначив гетьмана найвищим тодішним відзначенням-орденом св. Андрея Первозванного, 8 лютого 1700 року. У січні того ж року, на запрошення царя, Мазепа прибув до Москви, де його приймали з великими почестями у «Посольському дворі».[17] У Москві був побудований «особый Гетманський Двор», тобто осібна палата для гетьмана. До речі, 1 вересня 1707 р. цісар Йосиф І. надав Мазепі гідність князя «св. Римської Імперії».[17a]

То ж недаром писав Отто Плеєр, австрійський посол у Москві (1692—1718), у своєму звіті з 8 лютого 1702 року: «... Мазепа є тут, якого приймають з високими почестями, а цар відноситься до нього з респектом та пошаною».[18]

Та не тільки Балюз, Бонак, де ля Невіль, Плеєр, що особисто знали Мазепу так про нього висловлювалися. Ближче нам невідомий дипломатичний аґент з Венеції, що провів у 1705 році два дні в Батурині, підкреслює у своєму звіті «велику інтеліґенцію Мазепи», та рухливість його розуму, який схоплює все краще за молодого», пише Борщак.[19] Одначе було б хибно думати, що «як вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив би небіжчик Мазепа», — згадує Орлик, то тоді коли треба

---

[15] *Ibidem*, стор. 7. (У дальшому всі цитати з «Ґазети де Франс» взяті з додатку до праці Борщака: «Gazette de France» про Мазепу, 1687—1709, ЗНТШ, т. 152, стор. 30—32; докладніше див. його статтю п. н. «Шведчина в тогочасній французькій пресі», «Українські Вісти», ч. 36, Париж 1927).

[16] Пор., Костомаров, op. cit., стор. 597.

[17] М. М. Богословский, op. cit., стор. 332. Автор подає докладний опис прийняття Мазепи у Москві.

[17a] Відень, Райхсадельсамт, т. XII. Докладніше див. мою статтю «Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії», *Український Історик*, т. III, ч. 3—4, (1966), стор. 33—40.

[18] *Haus, Hof, Staatsarchiv*, Wien, (у дальшому «HHS»), Russica 1—20; цей звіт надрукував також Н. Устрялов у своїй праці п. н. История царствования Петра Великого, СПБ, 1858—1863, т. IV, ч. 2, стор. 573; („Mazeppa ist auch allhier und wird sehr herrlich tractiert, auch von dem Czaren respektiert und geehrt..."').

[19] Венецький Архів, депеші з Польщі, див. Борщак, op. cit., стор. 9.

було, гетьман «більше любить мовчати і слухати інших», стверджує розчаровано Балюз, якому не вдалося довідатись його плянів.[20]

Та не тільки очевидці, але теж пізніші дослідники цієї доби, які, хоч навіть користувалися у своїх дослідах російськими джерелами, підчеркували велику інтеліґентність та бистрість ума Мазепи. Наприклад, відомий того часу, французький учений, член Академії Наук у Берліні, Жан Руссет де Міссі (1686—1762), знаний теж під псевдонімом як Іван Іванович Нестезураної, писав у своїй біографії про Петра І між іншим так: «... Іван Мазепа був із шляхецької родини зі своєї нації, він був високо освічений, він не мав нічого спільного з варварством козаків, навпаки, він визначався прикметами свого народу, передовсім тонким і ніжним розумом та великим розсудком.»[21]

Інший французький учений, літературний критик, віконт Е. Мельхіор де Воґю, у своїй праці про Мазепу так писав: «... Згідно з його біографами, Іван Степанович Мазепа був дуже вродливий, з природи надзвичайно інтеліґентний, палкого темпераменту, відзначався майстерністю не тільки в їзді на коні, але також в орудуванні зброєю та був відомий зі своєї ельоквенції».[22]

Хоч у російських джерелах Мазепу звичайно представляюють у неґативному світлі, («зрада», «честилюбивість», «підступність», «хитрість», і т. д.), то все ж таки об'єктивні дослідники приневолені признати Мазепі високу освіту, «приємний зовнішній вигляд, що вмів приваблювати до себе польських дам, бистрий ум» та «здібність своїм розумом уміти наглядати за поступками людей, розгадувати їх задуми, сам же був скритий та обережний до найвищого ступня».[23]

Гетьманування Мазепи припадає на дуже ускладнені часи, коли Україна стає тереном воєнних операцій, а козацька армія аванґардом у походах проти Туреччини в політичних плянах Москви і Польщі. Москва і Польща, ще раз потвердивши Андрусівський договір (1667) про поділ України поміж собою у т. зв. «Вічному мирі» (1686), намагалися використати її кожна окремо для своїх цілей, а саме: Москва, хотячи добитися вільного доступу до Чорного Моря, мусіла знищити татар на Криму. Польща ж, утративши частину Правобережжя та Поділля в Бучацькому договорі (1672), старалася відзискати ці втрачені землі від Туреччини. Обидві держави, проти волі Українського Гетьманського Уряду, старалися використовувати козаків. Через Україну проходили московські війська, які до речі стояли довгими постоями та економічно нищили господарське життя нашого на-

---

[20] Борщак, op. cit., стор. 7—8.

[21] Ivan I. Nestesuranoi (Jean Rousset de Missy), *Memoires du Regne de Pierre le Grand, Empereur de Russie...*, Amsterdam 1730, Vol. III, p. 136.

[22] Viscont E. Melchior de Vogue, „Mazeppa, la legende et histoire“, *Revue des deux Mondes*, (1881), Vol. XLVIII, pp. 320—351; я користувався англійським перекладом: James Millington, *The True Story of Mazeppa*, London 1884, p. 25.

[23] А. Старчевский, *Справочный Энцыклопедический Словарь*, Ст. Петерсбург 1853, т. VII, стор. 387, 390.

селення. Російсько-турецька війна нищила торговельні зв'язки з Кримом та чорноморськими краями, що дуже відбивалося на господарському житті України, зокрема на тому немало потерпіли запорожці.

Український Гетьманський Уряд правильно оцінював шкідливість московсько-польського «вічного» миру, що звертаючись проти Туреччини, шкодив українським державним інтересам, передовсім в об'єднанні української території під одною булавою. Розумів це гетьман Іван Самойлович, який старався якщо не запобігти війні з Туреччиною, то принайменше забезпечити невтральність Гетьманщини. І хоч Самойлович вів льояльну політику супроти Москви, одначе як відомо, це його не спасло і за свої політичні концепції він був позбавлений гетьманської булави.

Наступник Самойловича теж не погоджувався з політикою «вічного» миру й хотячи відвернути увагу московського уряду від дальшої війни, «нас нудит на шведа»,[24] але будучи свідомий своєї мілітарної слабости у порівнанні з московською армією, був приневолений іти по лінії московської політики аж до переходу на шведську сторону.

Поділ України на Ліво- і Правобережжя, нестача координації української військової сили в одних руках, внутрішня боротьба та конфлікт різних впливів і течій серед тодішнього українського громадянства — все це не дозволило гетьманам скріпити свою політичну позицію у Москві.

Скомпліковане та незавидне становище тодішнього Гетьманського Уряду ускладнювала внутрішня анархія, яку ще в 1628 р. Бетлен Ґабор так схарактеризував: «...многоголова, бурхлива та безладна гидра, що часто кидається в різні боки».[25] Хоч як образливо, зневажливо і неприємно звучить це твердження Ґабора для нашого вуха, на жаль воно вірно характеризує тодішні трагічні часи та дає відповідь на причини наших невдач! Здеморалізована руїною старшина нікому не вірила, ані не хотячи повинуватись своєму гетьманові, радо відкликалася до Москви (що радо тому потурала), або що гірше, робила на нього доноси, чим у самій основі підривала авторитет гетьманського уряду.

На кого ж мав Мазепа опертися? На старшину, дух якої вже тоді заражений царською ласкою, чи духовенство (представник якого, архиєпископ Теофан Прокопович, підготовляв теоретичні основи для російської імперії), яке зрадило гетьмана в критичний момент, чи може на селянство, для якого Мазепа завжди (і справедливо) був тільки гетьманом панів і приятелем царя.

Мазепа був свідомий свого становища і шукав собі людей, на яких міг опертися, яким міг би довірити. Тому він вибирає собі співробітників з чужинців або старшин незв'язаних з родовою старшиною. Ми бачимо у його штабі «нових людей» — як Орлика, Ґерциків, Мирови-

---

24 Богословский, op. cit., т. IV, стор. 343; Оглоблин, op. cit., стор. 252.
25 Борщак, op. cit., стор. 9.

чів, Нахимовича чи Кеніґсека, що були йому не тільки зобов'язані, але залишилися вірними йому та його ідеї до кінця.

Уроджені державницькі здібности, дипломатичний хист, елястичність у потягненнях Мазепи подивугідні у тодішніх суворих і критичних обставинах. Мазепа знав усі слабі сторони гетьманської влади й ужив усіх зусиль, щоб її оборонити «як лев, як вовк, як лис» — пише у своїх споминах Григор Орлик, а Борщак додає: «. . . і він добре захищав свою владу, найчастіше, правда, як лис . . . ».[26]

Ні один гетьман, крім Богдана Хмельницького, що передчасно помер, не втримав так довго гетьманської булави, як Мазепа. Таємниця, чому він міг удержати владу понад двадцять років, лежить у тому, як пише Борщак, що, зневтралізувавши доноси, Мазепа «своєю мудрою політикою осягнув довір'я Москви, яка давала йому змогу переводити в життя свою політику в Україні. Доки Україна зв'язана, все одно яким способом, із Москвою, невтральність Москви щодо внутрішніх справ України є передумовою якої б то не було української політики».[27] Виглядає, що така політика Мазепи супроти Москви як і погляд Борщака на цю справу заслуговують на окрему увагу.

Своєю вмілою політикою у тодішніх обставинах, Мазепа не тільки осягнув довір'я царського уряду, але скріпив свою владу і позицію і в Україні, і в Москві. Хоча становище Мазепи через «Коломацькі статті» було специфічне, все ж таки Москва респектувала гетьманський уряд, цар запрошував гетьмана на державні наради і прислуховувався до його порад.

Без сумніву, що Мазепа був державним мужем европейського масштабу і що його можна назвати українським Бісмарком, хоч би тому, що обидва ці визначні державники поставили собі за ціль своєї політики — об'єднання своїх батьківщин.

Як уже вище сказано, Мазепа ідуче за «здоровим глуздом», вів реальну політику, тобто старався осягнути невтральність Москви у своїх плянах в Україні і консеквентно був льояльний, може навіть за льояльний, що мусять признати навіть деякі російські історики. Коли ж збагнувши, що цар хоче зліквідувати Гетьманщину, Мазепа зваживши всі «за і проти», вирішив з'єднатися з могутньою тодішньою Швецією, ворогом Варшави і Москви, щоб забезпечити кращу майбутність для українського народу. Одне можна б закинути Мазепі, що він будував свої пляни виключно в надії, що шведський король (якого український історик Степан Томашівський, не без причини називає «зловіщим ангелом України»),[28] виграє війну та допоможе визволити Україну.

Чи не найважливішим та найбільш контроверсійним твором політики і життя Мазепи був українсько-шведсько-польський договір з 1708 р.

---

[26] Борщак, op. cit., стор. 15.

[27] Борщак, op. cit., стор. 16.

[28] С. Томашівський, «Із записок Каролинців про 1708—1709 р.», *ЗНТШ*, т. XCII, (1909), стор. 67.

Не з добра Мазепа заключував ці договори! Положення України під час Великої Північної Війни було без перебільшення катастрофічним. Козацьке військо проти своєї волі мусіло брати участь у численних боях та не тільки що не діставало за це ніякої винагороди, але мусіло терпіти та зносити всякі невигоди, образи включаючи побої від московських та наємних старшин.[29] В Україні російські війська «своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням пригадували радше карну експедицію як союзне військо», пише кембріджський історик Л. Р. Левіттер.[30]

Про ці «воєнні подвиги» російського війська проти безборонного цивільного населення знали і чужинці та писали про це у своїх споминах.[31] Напр., австрійський посол у Москві, Отто Плеєр, писав у своєму звіті з 15 липня 1706 р., «що козаки дуже схвильовані, бо Меншіков забрав у них силою коні..., так що Начальний Вождь Мазепа скаржився у царя...».[32] Не затають цього і російські історики.[33] Знав про це і сам цар, який у своїй відповіді на листа Мазепи з 24 червня 1707 р. виправдував поведінку російського війська в Україні воєнними обставинами та у зв'язку з тим видав приказ своїм військам, щоб в Україні «проходити скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссійского краю жителям под опасением жестокого нашего гнева и казни».[34] Звичайно на обіцянках залишалося. Що більше, цар поручив підпорядкуватися Меншікову, який розпоряджався козацькими полками неначе б своїми власними,[35] а російські офіцери дальше продовжували знущатися над козаками, що підважувало престиж гетьманського авторитету.

«Положення Мазепи було надзвичайно важке»,[36] пише історик Александер Брюкнер. Особливо коли рознеслися вістки, що цар хоче зліквідувати гетьманщину.[37] Старшина перелякалася не на жарти, збиралася в домі генерального обозного Івана Ломиковського, читали «гадяцькі пакти» та нараджувалася як себе дальше боронити.

Хоч Мазепа не брав безпосередно участи у читанні «гадяцьких пактів», то обережно виявив свої задуми деяким своїм однодумцям прилучити Україну як князівство до Польщі, вказуючи, що в таких обставинах нема іншої розв'язки. Таку пропозицію висловив гетьман ще в листопаді 1705 р. у розмові з Орликом, поли довідався, що цар

---

29 Костомаров, стор. 476—7, 489—490, 524, 530, 541, 551—4; С. М. Соловьев, *История Росии,* т. XV, стор. 1487—1489.

30 L. R. Lewitter, „Mazeppa", *History Today,* Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 593—594.

31 G. Adlerfelt, *The Military History of Charles XII, King of Sweden,* London 1740, Vol. III, p. 16; C. Klingspor, *op. cit.*, p. 230.

32 H.H.S., Russland 1—20.

33 Соловьев, т. XV, стор. 1489.

34 *Письма и бумаги Императора Петра Великого,* т. V, стор. 334.

35 Костомаров, стор. 541, 548—550.

36 A. Brückner, *Peter der Grosse, Onckens Allgemeine Geschichte,* Berlin 1879, Vol. IV, p. 404.

37 Костомаров, стор. 550.

хотів вислати прилуцький та київський полки до Прусії, де їх мали переформувати на драгунські полки.[38]

Мазепа «як український патріот-державник глибоко розумів національні і державні інтереси України та знаменито орієнтувався в тогочасній міжнародній політичній ситуації», пише Оглоблин.[39]

Гетьман ясно бачив, що на випадок перемоги царя та його союзника саксонсько-польського короля, ще раз повторився б Андрусівкий мир і розподілив би Україну на довгий час. Коли б війну виграли шведи, то тоді Україна, як союзник Москви, опинилася б у ролі підсудного і була б видана на ласку чи неласку Польщі.

Тому договір Мазепи з Лещинським треба уважати як тактичний маневр, що в першу чергу забезпечував українську територію від воєнної руїни на випадок шведської перемоги з одної сторони, з другої ж давав мінімум прав для України в системі Речі Посполитої. Формулюючи договір із шведським королем, Мазепа знав, що не міг вимагати від нього повної незалежности для України, що суперечило б шведсько-польському договорові з 1703 р. Укладаючи договір з Карлом XII, гетьман одержав шведську ґарантію забезпечення політичних прав, що йому давав Лещинський у договорі з Польщею, а це давало Мазепі значні користі так в зовнішній як і внутрішній політиці.

І один, і другий договір відкривали Мазепі вільну дорогу до безпосередніх переговорів із шведським королем, які до цього часу провадилися через польських посередників, в першу чергу через Ст. Лещинського, який при тому старався якнайбільше витягнути користей для Польщі. Тепер гетьман міг пертрактувати безпосередньо зі шведським королем, який перед тим поставився до пропозицій Мазепи неґативно. Як відомо, на весні 1707 р. гетьман вислав через Ст. Лещинського до Карла XII листа, в якому пропонував перейти на його сторону, якщо польський король забезпечить Мазепі у шведського короля протекцію та поміч. Одначе Карло XII не прийняв тоді української пропозиції (жовтень 1707), і через свого польського протеже просив передати ухильну відповідь, що дасть йому знати, коли прийде відповідна пора, а покищо просив зберегти все в тайні.[40] Тож не даром докоряє шведський історик, А. Фріксель шведському королеві, що він не послухав гетьмана і не вирушив на Москву в 1707 р., коли вигляди на шведську перемогу були більші як рік пізніше.[41]

Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією за часів Б. Хмельницького та І. Виговського, що жив ще в пам'яті тодішних державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож

---

[38] Костомаров, стор. 541—542; Соловьев, т. XV, стор. 1489.

[39] Оглоблин, стор. 268 і дальше.

[40] G. A. Nordberg, *Konung Karl XII's Historia,* Stockholm 1740, Vol. I, p. 829.

[41] A. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des XII.,* Braunschweig 1861, Vol. IV, p. 232.

не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішною могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти та яка не мала ніяких аґресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був укладений 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи та Карла XII прилучилися запорожці.

Хоч ориґінал цього договору не зберігся, то його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Ґ. Нордберґ,[42] та на основі «Виводу прав України», що їх уложив П. Орлик у 1712 р.[43]

У цьому українсько-шведському договорі з 8 квітня 1709 р. ясно з'ясована ціль — цебто: повне визволення України зпід Москви та привернення давніх козацьких прав і привілеїв.[44]

Як бачимо, ціллю політики Мазепи було визволення України, і не його вина, що дальший розвиток подій знівечив його майстерні пляни.

Одним з найповажніших питань у Великій Північній Війні — це питання, чому шведський король повернув з наміченого шляху Мінськ—Смоленськ—Москва на Україну. Це питання належить до найбільш контроверсійних, та ще сьогодні не є належно вияснени́м, чому Карло XII змінив своє рішення й яку ролю у цьому рішенні відіграв Мазепа. У світовій історіографії прийнявся погляд, що шведський король звернув з наміченого шляху на Україну тому, що його туди запросив Мазепа, хоч на це нема ясних документальних доказів.

Цікаве світло на це питання кидають звіти добре поінформованого англійського представника при головній шведській кватирі, капітана Джеймса Джффрейса, якого інформації об'єктивні та заслуговують на довір'я. Як подає Отто Гайнц, автор відомої монографії про Карла XII, новіші шведські дослідники, Г. Вілліюс та Г. Т. Вестін, прийшли до висновку, що за виїмком англійського представника капітана Джеффрейса та пруського підполковника Н. фон Зільтмана, дневники та мемуари шведських учасників були зумовлені офіційними наказами, бюлетенями та іншими обставинами і не все вірно відзеркалюють тодішній фактичний стан.[45]

---

42 G. A. Nordberg, *op. cit.*, Vol. I, pp. 901—905.

43 «Вивід прав України» опублікував І. Борщак у журналі *Стара Україна*, Львів 1925, та О. Оглоблин у *Віснику*, (1954), ч. 5, стор. 11—14.

44 Докладніше див.: розвідку М. Андрусяка, «Зв'язки Мазепи з Станиславом і Карлом XII», ЗНТШ, т. 152, стор. 35—61; згадану працю О. Оглоблина, ЗНТШ, т. 170, стор. 258—305; Б. Крупницький «Карло XII в старій і новій шведській літературі», ПУНІ, т. 46, стор. 64—82; його «Мазепа у світлі шведської історіоґрафії», ПУНІ, т. 46, стор. 83—93; його «Пляни Мазепи у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів», ПУНІ, т. 46, стор. 106—133; Krupnytskyj, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709", *The Ukrainian Quarterly,* (1956) Vol. XII, No. 1, pp. 47—57; C. J. Nordman, *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa,* Paris 1958.

45 Otto Haintz. *König Parl XII. von Schweden,* Berlin 1958, Vol. I, p. 219.

Отже відносно цього спірного питання, чи Мазепа запросив Карла XII на Україну, дуже цікаву інформацію подає капітан Джеффрейс у своєму звіті з 8 жовтня 1708 р. до англійського міністра закордонних справ у Лондоні. У цьому звіті, між іншим, капітан Джеффрейс підчеркує факт, що шведський король запросив Мазепу. Він дослівно пише: «...це є певне, що Його Маєстат післав свого висланника до Баттарина (Батурина), резиденції того Генерала (Гетьмана) запрошення перейти на його сторону та побажання перезимувати на Україні, одначе я ще не є певний, чи він на це погодиться».[46]

Виходить, що шведський король сам запросився на Україну і то навіть проти волі гетьмана, який довідавшись, що він звернув зі свого шляху до Москви на Україну з огірченням сказав до Орлика: «Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України на її руїну і нашу погибель».[47] Цікаве теж, що в українсько-шведському договорі з 1708 року нема ніякої згадки про можливість перемаршу головних шведських військ через Україну.

Причину несподіваної зміни шляху на Україну слід дошукуватися у тому, що російська армія відступаючи все за собою нищила і шведській армії загрожував голод, зокрема коли цар розгромив корпус генерала Левенгаупта (під Лесною 29 вересня 1708 р.). Похід Карла XII міг би був бути успішний, коли б за словами багатьох шведських очевидців, шведські генерали були виконали своєчасно боєві завдання. Рівнож легковажність шведського короля відіграла тут неабияку ролю. Карло не доцінив московської армії і вірив у своє воєнне щастя та думав, що московська армія скапітулює при появі шведів.

Не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, гетьман Мазепа став символом аспірацій українського народу в нерівній боротьбі за свою волю. Хоч Мазепа не створив якоїсь осібної епохи, як наприклад Богдан Хмельницький, то все ж таки його постать, його політика,, особливо його роля у плянах Карла XII, цікавили і цікавлять політиків та дослідників української і світової історії не тільки тоді але й тепер.

Сьогодні є вже зайвим обороняти політику Мазепи. Вже багато безсторонніх чужинецьких сучасників не тільки не осудили його, але висловилися про нього як великого державного мужа та українського патріота. Навіть особистий інтриґант, чоловік низької моралі, царський фаворит «його світлість» Меншіков відразу зрозумів і оцінив політичне значення кроку Мазепи і мусів признати у своєму листі

---

46 *Public Record Office,* London, State Papers Foreign, Sweden, SP 95, vol. 17; Captain James Jefferyes' Report of October 7, 1708 to the Secretary of State, Henry Boyle: "...certain it is that His Ma: ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take owr party and desire winter quarters in Ukrainia, but I am not yet assur'd whether he has comply's."

47 Костомаров, op. cit., стор. 615; («Диявол его сюды несет. Все мои интереса превратил; войска великороссийская за собою внутрь Украины впровадит на последную оной руину и на нашу погибель»).

до царя з 27 жовтня 1708 р., що коли гетьман «це учинив, то не задля одної своєї особи, але задля всієї України».[48]

Цього був свідомий і сам цар, думку якого висловив його посол у Голляндії, А. А. Матвеєв у розмові дня 6 травня 1709 р. з радником Голляндських Генеральних Штатів, ван Вредденом: «... цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка зробити незалежну державу на Україні та ще з додатком земель польської країни може збаламутити увесь козацький народ».[49]

Хоч майже всі російські історики в минулому і тепер осудили Мазепу як «зрадника», то не тільки всі українські дослідники цієї доби, але теж і чужинецькі історики прихильно поставилися до союзу гетьмана з шведським королем. Наприклад, уже згаданий німецький історик Отто Гайнц, пише: «... було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятлітнього, бездітного гетьмана за безхарактерного авантюрника чи зрадника. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станиславом мали на меті при помочі шведського короля звільнення з під московського ярма та з'єднання всієї України, що було природною ціллю тодішньої національної української політики».[50]

Навіть уже згаданий російський історик, Александер Брюкнер, у своїй праці про Петра I, пише, що союз Мазепи зі шведським королем «не може бути більш неморальним як союз, що його два роки пізніше заключив молдавський господар Дмитро Кантимір з царем проти султана», і тому політику гетьмана треба уважати як «ein Meisterstück», а спробу визволення України зпід панування тодішньої малокультурної московської імперії як «ein heroischer Akt».[51]

---

[48] *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. VIII, ч. 2, стор. 864—865; («... понеже когда он сее учинил, то не для одной своей особы, но и всей рады Украины»).

[49] Докладніше про це див. Борщак, op. cit., стор. 23.

[50] O. Haintz, *op. cit.*, Vol. I, pp. 247—248; „Es ist aber nicht angänging und ein Widerspruch in sich, in dem damals wahrscheinlich bald siebzigjährigen kinderlosen Hetman einen charakterlosen Abenteurer und Verräter zu sehen. Wenn ihm nur der persönliche Vorteil galt, dann hätte er sein gefährliches Spiel nicht zu spielen brauchen... Die Verhandlungen, die während des russischen Vormarsches Kalrs XII. zwischen König Stanislaus und Mazeppa geführt wurden, sahen ab, dass diesem die erst heimliche, später offene Unterstützung des schwedischen Feldzuges belohnt werden sollte durch Hilfe bei der Abschüttlung des russischen Joches, durch die Wiedervereinigung der gesamten Ukraine... Das waren die natürlichen Ziele einer national-ukrainischen Politik".

[51] A. Brückner, *op. cit.*, p. 405; „... eine Handlung, welche im übrigen nicht unmoralischer war, als das Bündniss, welches zwei Jahre später der Hospodar der Moldau, Kantemir, mit Peter dem Grossen gegen Sultan schloss... bei entgegensetztem Ausgange der Schlacht von Poltava, höchst wahrscheinlich als ein Meisterstück der Politik, als ein heroischer Akt der Emancipation Kleinrusslands von dem damals eine niedrige Kulturstufe einnehmenden moskowitischen Reiche angesehen worden wäre".

Пам'яті Симона Петлюри (1879—1979)

Олександер Стовба

МАТЕРІЯЛИ ДО РОДУ ПЕТЛЮР

В історії боротьби української нації за свою державність, ім'я Симона Петлюри завжди відіграватиме важливу ролю. Як і його попередники, Симон Петлюра добився значних успіхів, а також поробив великі політичні помилки зокрема під тиском несприятливих обставин. А все ж таки Симон Петлюра став символом боротьби українського народу за свою незалежність. Ще багато років перед визвольними змаганнями Петлюра брав участь в українському відродженні як журналіст і політичний діяч.

Історики всіх націй вшановують своїх державних мужів та полководців детальними науковими працями, насвітлюючи їхню діяльність з міжнародних та національних аспектів, студіюючи їхні біографії, їхній родовід, включаючи ближчих і дальших родичів, а навіть людей із ближчого кола знайомих тих визначних осіб. Симон Петлюра належить до таких людей і заслуговує на широкі та глибокі досліди наших істориків, включаючи його ближчий і дальший рід.

Маючи на увазі столітній ювілей з дня народження Головного Отамана, автор цієї статті впродовж довшого часу шукав джерел до родоводу всіх Петлюр і тут подає результати цих своїх досліджень. Знахідки ці не дуже багаті, але, віримо, що вони становлять лише початок.

Біографію Симона Петлюри подавали в різних книгах, збірниках, памфлетах, газетних статтях, журналах. Виголошувалось тисячі доповідей по всіх континентах земної кулі, де його біографію неодмінно згадувалося. Все це стосувалося переважно біографії Симона, але про його рід, рід Петлюр, майже не писалося. Винятком, оскільки нам відомо, є стаття Степана Івановича Скрипника (тепер митрополит Мстислав), сина рідної Симонової сестри Маріямни, який у збірнику «Волинь Симонові Петлюрі», виданім у 1936-му році в Рівному на Волині, подав нам відомості про Симонову вітку роду Петлюр. Цю статтю передруковано з деякими доповненнями в журналі «Українське Православне Слово» за травень 1976-го року. Ми повністю використали доповнену статтю митрополита Мстислава. Крім того, в пошуках за членами роду Петлюр ми систематично переглянули газету «Полтавские губернские ведомости» за роки 1839—1894, 1903—1904 та 1912 і 1914. До речі, згадана газета стала доступна в Америці щойно на початку 1970-их років. Газета видавалася два рази на тиждень і містила масу даних про місцеве життя по повітах та більших і мен-

ших містах Полтавщини. В нашому випадку особливо цінними були списки різних людей, наприклад тих, хто не доплачував державних податків, тих, чиє майно продавалося за несплату приватних і державних позичок, тих, хто кваліфікувався бути обраним судовими жюрі, або кого вибирано в жюрі, тих, які кваліфікувалися бути виборцями до повітових земств та городських дум, списки визиваних в рекрути тощо. Ці списки покривають десятки тисяч людей різних тодішніх станів, козаків, міщан, селян, духовенства, поміщиків. В пошуках за членами роду Петлюр ми теж перевірили численні матеріяли в університетах північного Огайо, хоч це дало малі наслідки.

По родових переказах, рід Петлюр походить з полтавських козаків, які пізніше, після скасування гетьманського полкового устрою, записалися в міщани міста Полтави. Козацьке походження Петлюр не підлягає жадному сумнівові, бо мало хто з мешканців Полтави та її околиць не був у козаках в періоді від 1648 до 1782 року. По-друге, якщо б предки роду Петлюр були закріпачені в 1783-му році або перед тим, то вони вже не мали б змоги стати міщанами в наступних роках і десятиліттях. В додатку до цього треба сказати, що саме прізвище «Петлюра» не патронімічне, а типічне унікальне козацьке прізвище, яке, імовірно, спочатку було «вуличним прозвиськом», а з плином часу прийнялося як родова назва. Подібних козачих прізвищ на Полтавщині витворилося сотні — типу: Балюра, Цецюра, Манджура, Хохуля, Гмиря, Кадура і т. д.

Стаття Степана Скрипника подає важливий факт: «Поза Полтавою прізвище Петлюра незнане». В правдивості цього твердження ми мали нагоду додатково переконатися, коли переглянули згадану полтавську губерніяльну газету за якихось 50 років. Із всіх 15-ти повітів тодішньої полтавської губернії, Петлюр знаходимо в єдинім Полтавськім повіті, особливо в самій Полтаві. Інший важливий факт у згаданій статті є ствердження, що наприкінці XIX століття у Полтаві існували три вітки роду Петлюр, одна з них жила на Кобищанах, друга на Манастирській вулиці, а третя (Симонова вітка) на Загородній вулиці, і, що всі вони були між собою родичі, себто походили з одного кореня, з одної крови.

Нижче подаємо наші знахідки в перекладі українською мовою.

«У 1848 році ратман городської полтавської думи, Петлюра, просив Думу, щоб звільнила його від обов'язків ратмана через хворобу (астма). Міщанська громада обмірковувала прохання Петлюри, і не згодилася його звільнити ні через астму, ні через ревматизм. Лікарське свідоцтво Петлюри, видане йому повітовим лікарем, не було прийняте полтавською думою до уваги. Дума постановила, що в думі Петлюра може передати свої обов'язки на якого-небудь із своїх синів, яких він має повнолітніх три, а з них одного вже жонатого. Дума постановила не приймати уступлення Петлюри і не приймати вибачень». Цей параграф знаходимо в статті П. Я. Китицина «Полтава в 19 столитии» в «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии», т. 4, 1907, стор. 48.

Наступні дані знайдені в «Полтавських губернських ведомостях», подаються тут в хронологічному порядку (рік, місяць, день):

1868. Липень 13. Полтавський повітовий суд визиває спадкоємців до капіталу, який лишився після померлого титулярного радника Костянтина Трохимовича Петлюри.

1869. Квітень 16. Список маєтків підлеглих публічному продажу за недоплату державних податків у Полтавському повіті:
Петлюри Василя — в 2-му стані повіту,
Петлюри Петра — в місті Полтаві.

Вересень 10. На списку полтавських міщан, які ще не сплатили державних податків — Петлюра Василь.

Грудень 24. Список недоплатників державних податків у Полтавському повіті:
Петлюра Петро — міщанин,
Петлюра Харлампій,
Петлюра Василь.

1870. Лютий 21. На списку жюрі («присяжных заседателей») Полтавського повіту вибраних на 1870-й рік:
Петлюра Харлампій — купець.

1871. Січень 27. Список полтавських міщан, яким назначено тягнути жеребок на протязі січня 1871 на рекрутську службу (ті, що народилися в 1850 році):
Петлюра Олександер Петрович.

Грудень 18. Список осіб, що мають право бути обраними в жюрі Полтавського повіту на 1872 рік:
Петлюра Харлампій — міщанин.

1872. Березень 4. Список вибраних жюрі Полтавського повіту на 1872 рік:
Петлюра Харлампій.

1874. Січень 19. Полтавський з'їзд мирових суддів 21-го січня 1974 розглядатиме справу «прохання міщан Семена Василенка та Харлампія Петлюри, щоб закінчити миром їхній позов за образу».

Квітень 17. Полтавський з'їзд мирових суддів назначив на 15 квітня 1874 р. казус «по обвинуваченню солдатки Параскевії і дочки її Марії Бондаренкових за образу міщанки Олександри Петлюрової.

Червень 15. Список жюрі Полтавського повіту обраних на 1874 рік:
Петлюра Харлампій — міщанин.

1875. Січень 8. Полтавський з'їзд мирових суддів 13-го січня 1875 розглядав казус «мирового прохання уповноваженого священика Павла Дейники, губернського секретаря Андрія Василіва і полтавського міщанина Петра Петлюри в справі образи Петлюрою Дейнеки.

Червень 11. Полтавський з'їзд мирових суддів 9-го червня 1875 розглядав справу «по обвинуваченню священиком Василем Сокологорським міщанина Василя Петлюри за розтрату 130 рублів сріблом».

1876. Січень 14. Полтавський з'їзд мирових суддів 12-го січня 1876 розглядав справу «обвинувачення міщанином Харлампієм Петлюрою міщанина Михайла Федоровича за оббріхування».

Січень 31. Список тих, які мають право бути обраними в жюрі Полтавського повіту на 1876:
Петлюра Харлампій — міщанин.

1877. Лютий 26. Петлюра Харлампій, міщанин, обраний в жюрі Полтавського повіту на третій квартал 1877 року.

Березень 12. 30-го квітня 1877 р. Полтавський окружний суд буде продавати з публічного торгу нерухоме майно, що належить дружині міщанина Анастазії Йосиповні Петлюровій, яке знаходиться в Полтавському повіті в містечку Решитилівці і складається з двора з будинком на ньому, повіткою та іншими будовами. Маєток цей призначений на продаж на задоволенняміщанина Івана Омеляновича Капітаненка по закладнім папері в сумі 534 рублів з відсотками від 18-го вересня 1878 р. по день виплати плюс кошт судоведення в сумі 45 руб. 95 коп. Продаж почнеться з ціни 300 руб.

Травень 21. Список мешканців міста Полтави записаних в рекрутські списки до рекрутського набору в 1877 році (народилися в 1856 р.):
Петлюра Микола Іванович.

Серпень 13. Мировий суддя другого участку Полтавського повіту визиває потомків після померлого міщанина Івана Васильовича Петлюри в Полтаві, під манастирем; майно складається з дворового місця розміром приблизно в 1050 квадратних сяженів з будинком та іншими будовами.

1878. Березень 1. Список осіб, що мають право бути обрані в жюрі Полтавського повіту 1878 р.:
Петлюров Іван (тут, мабуть, вплив друкаря-росіянина). Можливо, це той самий Іван Петлюра, що помер попереднього року.

1879. Червень 16. Список осіб до рекрутів у першому рекрутському участку міста Полтави на 1879 рік (народилися в 1858-му році):
Петлюра Ігнат Йосипович.

1881. Лютий 25. Загальний список тих, хто має право бути обраний в жюрі в Полтавському повіті на 1881 рік:

	Петлюра Василь — міщанин. Він був обраний в жюрі на третій квартар 1881 року. Є теж на списках кваліфікованих на жюрі в 1882 та 1883 р.
1883. Вересень 28.	Мировий суддя першого участку Полтавської округи визиває потомків на маєток, який лишився після міщанина Петра Васильовича Петлюри, померлого 26-го травня 1882 року, в Полтавському повіті, Васильківської волості, при хуторі Василівка в Рунівській частині, який складається з садибної землі з будовами на ній, в розмірі половини десятини.
1885. Червень 2.	Петлюра Василь — міщанин, є на списку кваліфікованих до жюрі Полтавського повіту на 1885 рік. Те саме на 1886 рік, коли він в грудні служить в жюрі.
1890. Грудень 15.	В полтавському повітовому суді 17-го грудня 1890 р. мала розбиратися справа «скарги селянина Афіногена Коровина на міщанина Миколу Петлюру за образу вчинками («обиду действиями»). Мова тут, мабуть, про Миколу Івановича Петлюру, який 1877-го року був рекрутом.
1893. Липень 28.	Полтавський повітовий суд 3-го серпня 1893 р. слухав справу «позову козака Василя Карнауха на міщанина Федора Петлюру за маєтки».
1894. Липень 2.	Полтавський окружний суд 28 липня 1894 р. буде продавати на публічному торгу право дружини міщанина Устини Іванівни Куликової і дружини Марії Іванівни Климкової на частину нерухомого маєтку, який знаходиться у спільній властивості з дружиною міщанина Ганною Петлюровою, який є в Полтаві, другої частини, на Кобищанах і становить садибу з побудовами, в розмірі половини десятини. Маєток цей призначений до продажу на покриття довгу дружині міщанина Ганні Іванівні Петлюровій 518 руб. 70 коп. Торг почнеться з оціненої суми 200 руб.
1912. Вересень 12.	Список осіб, які скреслюються із списків виборців в Думу в Полтавському повіті, бо не мають повного маєткового цензу: Петлюра Павло Миколайович, міщанин.

Маємо тут деякі розкидані камінчики до родової мозаїки Петлюр. Проаналізувавши їх поіменно (включаючи ім'я по батькові) та часово, бачимо, що деякі камінчики підходять одні до одних і укладаються у своєрідне фраґментарне родове дерево.

Перш усього, маємо тут своєрідного родового «патріярха», Петлюру — ратмана полтавської міської думи в 1848-му році і перед тим

роком. Як відомо, на городських ратманів (радних) завжди обирали старших, розумніших і авторитетніших людей, з довшим життєвим досвідом та з досвідом у веденні свого промислу, свого господарства, або з досвідом у дрібній торгівлі. Крім цього, щоб кваліфікуватися на таку виборну позицію, цей Петлюра мусів задовольнити вимоги маєткового цензу, отже, не міг бути бідняком. Вибір цього Петлюри до думи вказує додатково на те, що він давній житель цього міста, людина, яка розуміється в місевих обставинах.

Як бачимо з документу, в 1848-му р. ратман має вже трьох дорослих синів (понад 21 рік віком), один з них вже одружений. Можливо, що він мав ще й молодших синів, які в 1848 році ще не були дорослими. Коли візьмемо мінімальний дорослий вік кожного ратманового сина (21 рік) і відіймемо його від 1848 року, то виходить, що три ратманові сини родилися приблизно в 1820-их роках. Коли від цих років відіймемо ще 20-25 років (мінімально) на доростання самого ратмана Петлюри, то вийде, що він міг народитися в 1790-их або навіть наприкінці 1780-их років. Згадка в документі про те, що в 1848-му році ратманові Петлюрі стали допікати ревматизм та астма, додатково підтримує калькуляції про його народження у 1780-их або 1790-их роках, оскільки з досвіду знаємо, що ревматизм починає допікати людям у 50-их та 60-их роках їхнього життя.

Наступна особа в цій мозаїці є Костянтин Трохимович Петлюра, титулярний радник, який помер 1868-го року. Його службовий чин, вказує, що це була вже немолода людина, яка працювала на державній службі в Полтаві, і тут же мала якийсь маєток, до якого повітовий суд визивав офіційно нащадків після його смерти. Про його нащадків нам ближче нічого невідомо. Це міг бути один із синів ратмана. Той факт, що померлий Костянтин Петлюра іменувався по батькові Трохимович, дає підстави припускати, що ратман Петлюра називався Трохим. Гіпотезу, що це були батько й син підтримує частково і та обставина, що прийняття на державну службу Костянтина і його промоції, могли завдячуватися знайомствам та проханням його батька ратмана.

Другим кандидатом на ратманового сина є Василь Петлюра, який згадується в 1869 та 1870 роках як недоплатник державних податків, а в 1875-му році коротко згадуються в судовій справі відносно розтрати 130 рублів. Правдоподібно, він належав до парафіяльної управи, в скарбниці якої сталися якісь фінансові зловживання. Згідно з посуванням мозаїчних камінчиків, цей Василь (Трохимович?) Петлюра мав доволі численне потомство. Його сином був Іван Васильович Петлюра, який помер в 1877 році і мав своє господарство, до якого офіційно визивали потомків після його смерті. Іван Васильович Петлюра мав сина Миколу Івановича Петлюру, який народився в 1856-му році, а в 1877-му році визивався як рекрут на військову службу. Микола Петлюра мав сина Павла Миколайовича, який 1912-го року був виключений із списків виборців до російської Державної Думи через те, що не мав повного маєткового цензу.

Другим сином Василя (Трохимовича?) Петлюри був Петро Васильович Петлюра, який згадується в 1869-му р. як недоплатник державних податків, в 1875 році згадується в позові за образу, а помер він 26-го травня 1882 р. Його син Олександер Петрович Петлюра народився в 1850-му році, а в 1871-му році його визивали на військову службу. Іншим камінчиком у мозаїці є Йосип Петлюра, який може бути або наймолодшим сином ратмана, або його внуком. Його син, Ігнат Йосипович Петлюра, народився в 1858-му році, а призивався в рекрути в 1879-му.

Серед людей, для яких неможливо знайти родовідного місця в мозаїці роду є Харлампій Петлюра, який в документах значиться то купець, то міщанин Полтави, і згадується або в зв'язку із службою в жюрі, або в приватних позовах від 1869 до 1877 року.

В 1893 році в позові в Полтавському повіті згадується міщанин Федот Петлюра, місце якого в родовіднім дереві Петлюр невідоме, через утрачені звена.

Попередні дані, знайдені в «Полтавских Губернских Ведомостях», відносяться здебільшого не до вітки роду Симона Петлюри, а до двох інших віток цього роду.

Про вітку роду Симона Петлюри подано детальніше в згаданій доповненій статті Митрополита Мстислава. Нижче наводимо ці дані.

Павло Петлюра, дід Симона, є першим документально відомим чоловіком у цій вітці роду. Про нього «мало що залишилося в пам'яті» його правнуків. За нашими підрахунками він міг народитися десь за 1820-их років, і міг теж бути одним із синів полтавського ратмана (Трохима?) Петлюри. Його дружиною була Ганна (Чоловська?), в роді якої було багато священиків на Полтавщині. Повдовівши, вона пішла в чернецтво, прийняла ім'я Антонії, перебувала по манастирях Полтавщини, а потім спричинилася до організування Свято-Покровського Пепловського манастиря коло Феодосії (Крим), де й померла в сані схиігумені. Через цю обставину Крим завжди залишався близьким серцю цієї вітки Петлюр, включаючи Симона.

Василь Павлович Петлюра, син попереднього і батько Симона, жив у Полтаві на Загородній вулиці. Дати його народження не маємо. За підрахунками професора О. П. Оглоблина, Василь Петлюра мав народитися на початку 1840 років. Мав своє підприємство, так звану «кінну біржу», себто якихось шість пар коней з фаетонами та візниками, яких випозичав на різні оказії, наприклад: весілля, похорони, поїздки адміністративних осіб поза Полтаву, туристичні оглядини тощо. У «Полтавських Губернських Ведомостях» він згадується у списках тих, що або кваліфікуються, або були вибрані в жюрі Полтавського повіту в роках: 1881, 1882, 1883, 1885 та 1886. Помер 1909 р. в Полтаві. Належав до середньої кляси жителів Полтави, дав своїм синам повну середню освіту в семінарії, надіючися, що з них вийдуть священики. Його дружиною була козачка Ольга Олексіївна Марченко,

з роду козаків Марченків, що жили в околиці Хрестовоздвиженського манастиря в Полтаві. Її батько, по давній козацькій традиції, коли повдовів, постригся в ченці, прийняв ім'я Аркадія і помер в сані ієромонаха в Київськім Іонівськім скиті. Це був матірний дід Симона.

В сім'ї Василя та Ольги Петлюр народилося 12 дітей. Троє з них померли ще немовлятами. Про решту їхній дітей — чотири сини та п'ять дочок — є такі дані:

Іван Васильович Петлюра, найстарший син. Народився в першій половині 1870-их років. Учень Полтавської Духовної Семінарії. Помер студентом від простуди, у 1900 році.

Федір Васильович Петлюра, народився у 1876-му році, ходив спочатку в місцеву духовну школу, а опісля в Полтавську Духовну Семінарію, яку закінчив у 1898 р. Після закінчення учителював два роки в містечку Карлівка, Костянтиноградського повіту. Кинув учителювати і в 1900 р. поступив у Ново-Олександрійський Сільсько-Господарський Інститут, в який ходив п'ять років, а восени 1905-го року отримав звання «вченого аґронома I-го ступня». Ще будучи студентом, на четвертому році, під час вакації офіційно заміщав полтавського повітового аґронома, що було неабиякою честю для студента. Від березня 1906 р. працює земським аґрономом Кобеляцького повіту, входячи у близькі стосунки з селянами і з'єднуючи їхню прихильність. Сучасники характеризують його так: «Мав солідні знання, кипучу енерґію, ініціятиву і дар слова», а також: «мріяв посвятити все своє життя службі народові, сином якого він і був». Помер несподівано і загадково вночі 5-го квітня 1907-го року, коли пізно вертався із сходин повітової земської Кобеляцької управи на 31-му році свого життя. Офіційно рахували, що він помер від удару серця, але його родина, яка знала його життя інтимніше, не вірила цій офіційній версії його смерти. Він брав діяльну участь у тодішніх українських революційних організаціях. Похований в Кобеляках. Був одружений приблизно один рік; невідомо, чи лишив потомків. Дані про нього взяті із некрологу в його пам'ять, надрукованого полтавським губернським аґрономом Ю. Соколовським в газеті «Хуторянин» за 3 травня 1907 р. стор. 322.

Симон Васильович Петлюра (10. 5. 1879 — 25. 5. 1926), Головний Отаман Української Народньої Республіки. Дружина: Ольга Опанасівна Більська (1885—1959), родом із Прилук (на Полтавщині). Їхня дочка: Лариса (Леся) Симонівна Петлюра (1911—1941).

Олександер Васильович Петлюра народився 1888 року. Скінчив Полтавську Духовну Семінарію, по якій вибрав собі військову кар'єру. До упадку царату служив у російській армії. За Української Народньої Республіки командував куренем Другого пішого загону, охороняв штаб Головного Отамана, потім був командиром куреня третьої залізної стрілецької дивізії. На еміґрації був піднесений до ранґи полковника Армії УНР. Перебував у таборі інтернованих в Каліші до 1925-го року, після чого залишився жити в Польщі. На початку другої

світової війни служив в польській армії, де командував батальйоном. Після війни жив у таборах УНРРА та ІРО. Помер в Канаді 4-го березня 1951-го року; похований на цвинтарі «Провидіння» в Торонто. В Канаді був членом редакційної колегії журнала «Церква і нарід». Його дружина: Ірина Витковицька. Його син, Володимир Олександрович Петлюра, народився на початку 1940-их років є професором фізики та математики в одному з коледжів у Канаді.

Евфозинія Василівна Петлюра, найстарша дочка Василя та Ольги Петлюр, прийняла чернецтво під іменем Гавриїли і перебувала в Святопокровськім манастирі на Криму, де й померла на сухоти перед 1918-им роком у віці 22-23 роки. Похована поряд із своєю бабусею, схиігуменією цього ж манастиря.

Тетяна Василівна Петлюра, друга з черги дочка в родині, вийшла за полтавського козака Пилипа Іваненка, що керував свічковою фабрикою Полтавської епархії. Померла на першому році свого подружжя.

Маріямна Василівна Петлюра, вийшла заміж перед 1898-им роком за полтавського козака Івана 2-го Опанасовича Скрипника, що за Полтавою мав свій кушнірський промисел. У «Полтавских Губернских Ведомостях» Іван 2-ий та його брат Іван 1-ий згадуються на списках кандидатів до жюрі Полтавського повіту в 1912 та 1914 роках. Їхній батько, козак Опанас Данилович Скрипник, є або на листах полтавських жюрі, або на листах виборців до міської думи в роках: 1878, 1881, 1882, 1883, 1885, 1886, 1887, 1888, 1894, 1904 та 1912. Рід козаків Скрипників у Полтаві був досить численний у другій половині 19-го століття, з цього роду вибирали ратманів до міської думи, або членів різних комісій, які призначала дума.

Дати народження та смерти Маріямни Василівни нам невідомі. Її чоловік, Іван, загинув від англійської бомби 1944-го року в Юґославії. Подружжя Маріямни та Івана мало таких дітей: Степан Іванович Скрипник (митрополит Мстислав) народився 10-го квітня 1898 р.; Андрій — ветеринар, розстріляний НКВД 1937-го р. в Чернігові; Сильвестер — священик УАПЦ, розстріляний НКВД 1937 р. в Полтаві; Зініїда — розбомблена разом із своїм батьком у 1944-му р. в Юґославії та Валер'ян — в'язень совєтських концтаборів від 1937-го року, відсидів 14 років.

Марина Василівна Петлюра, була неодружена, жила в Полтаві, знищена НКВД в 1937-му році.

Феодосія Василівна Петлюра, наймолодша сестра Симона, теж жила в Полтаві, була неодружена, знищена НКВД в 1937-му р., під час «єжовщини».

Маємо тут мозаїку роду Петлюр, яка починається документально від 1848 р. вона дуже неповна, бо немає доступу до давніх архівів Полтавського повіту, якщо такі взагалі ще існують. Хочеться вірити, що майбутні дослідники познаходять втрачені камінчики і виповнять ро-

довідну мозаїку цього непересічного роду як у ширину так і в глибину. Навіть скупі знахідки про всі вітки роду Петлюр свідчать про динамічність його у 19-му столітті, члени якого належать до середньої кляси Полтави і беруть участь у місцевій адміністрації, громадському та церковному житті. Ця родова динамічність особливо виявилася в нашому столітті в особах Симона Петлюри та його племінника Митрополита Мстислава Скрипника.

Наприкінці я хочу подякувати професорові О. П. Оглоблинові за допомогу деякими матеріялами та порадами.

Грушевськіяна

Михайло С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ (1926)

За редакцією Любомира Винара.

Вступ

У 1974 році, з нагоди започаткування нового серійного видання У.І.Т. «Грушевськіяна», ми писали, що пляну́емо передрукувати деякі рідкісні праці М. Грушевського, які мають безпосереднє відношення *рідкісні праці М. Грушевського, які мають безпосереднє відношення* *рідкісні праці М. Грушевського, що мають безпосереднє відношення до діяльности і творчости історика. Одним з найважливіших біографічних джерел являється Автобіографія Грушевського з 1926 року. Це видання вийшло у Києві, як рукопис, з нагоди ювілейного відзначення 60-и річчя з дня народження і 40-а річчя наукової праці Михайла Сергієвича. У першому випуску «Грушевськіяни» (1974) ми згадали, що бажаємо перевидати Автобіографію М. Грушевського з 1926 року і тим самим зробити її приступною для ширших кругів дослідників і читачів. Це тепер робимо.*

Треба згадати, що київську автобіографію історика в 1930-их роках вилучено з совєтських бібліотечних фондів в Україні і знищено. Сьогодні Автобіографія є надзвичайно рідкісним виданням. Автор цих рядків довгий час шукав за київською біографією Грушевського по головних европейських і американських бібліотеках, але безуспішно. Лише з великим трудом Автобіографію одержано за посередництвом інж. Лева Биковського з одної університетської бібліотеки в Росії. За це складаємо йому щиру подяку.

Ми вирішили до тексту Автобірграфії додати відповідні примітки і пояснення, які допоможуть повніше схопити головні етапи життя і творчости Михайла Грушевського і рівночасно поширюють джерельну базу цього видання. В окремій статті обговоримо характер і зміст київської біографії М. Грушевського. Першу спробу порівнання автобіографії історика з 1906 і 1926 років ми подали в праці «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело для вивчення його життя і творчости» (Український Історик том. XI, ч. 1—3, 1974. Стор. 103—135).

Текст Автобіографії з 1926 року передруковуємо без змін, зберігаючи правопис автора. Віримо, що перевидання цього рідкісного видання спричиниться до повнішого вивчення життя і творчости нашого найвидатнішого історика й організатора українського наукового життя.

Л. Винар

АВТОБІОГРАФІЯ

Друкується, як рукопись

Київ — 1926

I

Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринськім повіті.[1] Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалось дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників,[2] і се помогло батьку мойому Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зіставсь сиротою, але завдяки енерґії й здібностям осягнув вищу

---

1 Грушевський згадує в *Автобіографії,* що походить з давної священичої родини в Чигиринськім повіті знаної з 18-го століття. Не пише нічого про можливість його походження з козацьких родів у 17-му столітті. Іван Крип'якевич припускає, що М. Грушевський походив з козацького роду і у зв'язку з даною гіпотезою згадує про військового писаря Івана Грушу з часів Хмельниччини. Пізніше, пише Крип'якевич, Груші «замінили шаблю на хрест — стали пан-отцями, але багацтвом ніколи не славилися» (І. Крип'якевич, *Михайло Грушевський,* Львів 1935, стор. 9). Гіпотеза Крип'якевича, на нашу думку, не видержує критики. М. Грушевський доволі докладно досліджував діяльність козацького дипломата і здібного канцеляриста Івана Груші за часів Б. Хмельницького і Івана Виговського (Гляди *Історія України Руси,* том IX, ч. 2, стор. 1300-1310, 1311-1313; том X, стор. 191, 284-285, 287). Важко припустити, щоб М. Грушевський, обзнайомлений з родом Івана Груші, не згадав у своїй автобіографії будь-якого родинного зв'язку з цим видатним козацьким дипломатом.

Я не виключаю можливости, що рід М. Грушевського виводився з козацького роду в 17 столітті. Переглядаючи Реєстри Запорозького Війська з датою 1649 року (видані О. Бодянським в *Чтения* в Обществе истории и древностей российских, 1874-1875, також окремою книжкою) ми знайшли цікаві інформації про рід Груш у різних козацьких полках. І так у Білоцерківському полку знаходимо козацьке прізвище «Павел Грушка» з містечка Чорний Камінь (*Реєстри,* стор. 117); у Золотоніській сотні Черкаського полку діяв козак «Панько Грушовський» (*Реєстри,* стор. 56), а також «Федор Грушовского сын» (стор. 57). У Ясногородській сотні Київського полку є зареєстрований «Хвесько Грушко» (стор. 210). У Медвидівській сотні в Чигиринському полку знаходимо реєстр 291 козаків, а між ними «Мисько Грушынь зать» (цит. пр., стор. 10). З того виходить, що мати Миська — Грушиха була вдовою, а її чоловік називався Груша. Отже козацький рід Груш за Богдана Хмецьницького проживав на території Чигиринського полку. Існує правдоподібніть, що священичий рід Грушевських з 18-го століття є безпосередньо пов'язаний з козацьким родом Груш з містечка Медведівки біля Чигирина у 17-му столітті. Питання козацького родоводу Михайла Грушевського і його предків вимагає дальшого дослідження.

2 Про отця Федора Грушевського, діда історика, не маємо потрібних джерельних матеріялів. Село Лісники в княжі часи належало Києво-Печерській Лаврі, а згодом Видубецькому монастирю. Федір Г. правдоподібно помер у 40-их або 50-их роках XIX століття.

освіту й не принявши священня, віддався діяльности педагогічній, був спочатку «професором» в семінаріях переяславсько-полтавській і київській, потім директором народніх шкіл на Кавказі, а бувши автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі за молоду, а й зіставив по собі досить значний маєток — в значній части призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу).[3] Мати — Глафіра Опокова (recte Опоцкевич), походила з широко розгалуженої в полудневo-західній Київщині священичої родини.[4] Я був їх старший син, роджений 17 вересня ст.ст. 1866 р.,[5] в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-уніятської» гімназії. Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р.: в Ставрополі (1870—8) потім Владикавказі,

---

3 Сергій Грушевський народився в Чигирині у 1833 році. Він закінчив Київську семінарію і духовну академію у 1859 році й одержав диплом маґістра богословії. Спершу учителював у Полтавській Духовній Семинарії, а згодом у 1860-их роках став професором Духовної Семинарії у Києві. У 1865 році С. Г. перейшов на службу до міністерства освіти і став учителем гімназії і директором учительської семінарії у Холмі. У 1868 році, у зв'язку з хворобою, одержав звільнення від педагогічної праці і перебував на відпочинку. У 1869 році С. Г. переїхав на Кавказ, спершу проживав в Кутаїсі, згодом в Ставрополі (від 1870 р.), а з 1878 року у Владикавказі. С. Грушевський був спершу інспектором народних шкіл, а згодом став директором народних шкіл Ставропольської і Терської області.

Сергій Грушевський був добродієм-меценатом НТШ і мав великий вплив на формування світогляду молодого Михайла. Помер у Києві 9 лютого 1901 року. Докладніше про його життя і діяльність подано в некролозі у *Літературно-Науковому Вістнику*, т. 13, 1901, стор. 220.

4 Мати Михайла Грушевського, Главіра з роду Опок-Опоцкевичів, походила із знаного священичого роду в південно-західній Київщині. В *Автобіографії* історика не знаходимо даних про місце і дату народження та смерти його матері. З інших джерел знаємо, що Главіра Грушевська померла 30 січня 1918 року в київськім шпиталю. Смерть безпосередньо спричинена пожарем і зруйнуванням большевиками будинку Грушевських запальними кулями 24 січня.

Про смерть матері Грушевського знаходимо короткі дані у *Вістнику СВУ*, ч. 14, 1918, стор. 213. Про знищення будинку Грушевського подала важливі дані пані Євгенія Кричевська, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові дні*, ч. 105, 1958, стор. 13-20.

В *Автобіографії* з 1926 року Грушевський пропустив вістку про смерть його матері безпосередньо спричинену большевиками. Тут треба також зазначити, що в своїх автобіографіях із 1906 і 1926 років Михайло не згадує про свого молодшого брата Олександра Грушевського (1877 — помер правдоподібно перед 1940-им роком) і сестру Ганну Шамрай. Брат і сестра М. Грушевського були здібними істориками.

5 Повний текст метрики історика подав В. Міяковський у статті «До біографії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-4, 1976, стор. 116. Короткі дані про життя Грушевських у Холмі в моїй праці *Молодість Михайла Грушевського (1866—1894)*, Мюнхен—Нью-Йорк, 1967, стор. 6—7.

зрідка звідуючи Україну.[6] Одначе, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «відчини», і контрастом чужеплеменної й чужомовної «чужини». Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком. В тифлиській гімназії, куди віддано мене в р. 1880,[7] я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах. 1884 р. вислав я перший транспорт сих своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в Очерках історії укр. літератури Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту; з сих часів надруковані були мої оповідання: «Бех-аль-Джугур», написане на поч. 1885 р. під впливом справоздань, з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих близшими — кавказькими враженнями (друк. в «Ділі», літом 1885 р.) і «Бідна дівчина» — написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом видруковані против моєї волі й відомости перші проби з 1884 р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератором, видавцем і — ученим.[8]

---

[6] Поїздки на Україну родина Грушевських відбувала що третий рік. Вони були для молодого Михайла тим євшан-зіллям, яке збудило в юнака любов до рідного краю, «його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії». М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», *Під зорями.* Київ 1928, стор. 7.

[7] Ґімназійну освіту здобув Грушевський у клясичній ґімназії у Тифлісі (Тбілісі) в роках 1880-1886. Він був одним з найкращих учнів. Про ці часи знаходимо цікаві інформації в автобіографічному нарисі Грушевського «Як я був колись белетристом». Аналіза даного періоду подана в праці Л. Винара, *Молодість Михайла Грушевського,* цит. пр., стор. 9-10.

[8] У 1884 році М. Грушевський написав свої перші оповідання «Страшний свідок», «Остання кутя» і інші. Перше друковане оповідання «Бех аль Джугур» появилося у львівському «Ділі» у 1885 році (чч. 66-68). Молодий Михайло ще на ґімназійній лавці мав задушевне бажання стати українським письменником. Свої ранні оповідання підписував Грушевський псевдонімом М. Заволока. Найповніша збірка прозових творів М. Грушевського появилася у Києві п. н. *Під зорями,* В-во «Рух», 1928. 578 стор.

Микола Зеров у рецензії на дане видання писав, що Грушевському в белетристиці «належить своє відмітне місце в ряді авторів, що почали відходити від традиційної народницької прози 80-90-х рр. Він стоїть на вододілі межи Кониським, Грінченком — і Коцюбинським, пристаючи до нової техніки письма, хоч стиль його — ясний, стислий, троха суховатий, як стиль, скажімо, кращих оповідань В. Леонтовича («Смерть і заповіт пана Івана Гречки») — ще далекий від оздобленого імпресіоналізму Коцюбинського». (М. Зеров, *Життя і революція,* том 5, кн. 1, 1929, стор. 195-196).

Українознавство являється для мене будучою спеціяльністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього: чи від славистики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київ. Старини, перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів.[9] Нарешті історія бере гору над славистикою; полеміка про початки Руси, ріжні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централистами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені, гімназисті V—VII класи, велике зацікавлення. Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і збіраючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного.

Тим сильніше мріяв я, як скоріше попасти до Київа, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи; але батько, боячися мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими «історіями», довго не годився на се, і дав згоду, тільки звязавши мене обіцянкою, що я не буду брати участи в ніяких сту-

---

Доволі неповну аналізу письменницької творчости М. Грушевського знаходимо в статті Б. Романенчука «Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури», *Записки НТШ*, т. 197, 1978, стор. 21-27.

Свої погляди на письменницьку діяльність Грушевський ясно виложив у вищезгаданому автобіографічному нарисі: «письменство, літературна праця ввижалася мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищіплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завдання життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя». («Як я був колись белетристом», стор. 6).

[9] *Киевская старина* (1882-1906) науковий місячник українознавства друкований в російській мові. У журналі співпрацювали В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький і інші видатні науковці. Від 1897 року в журналі також друковано белетристику в українській мові.

На Грушевського в ґімназійному часі і пізніше мали значний вплив праці Миколи Костомарова (1817-1885) — основника народницького напрямку в українській історіографії. Грушевський уважав Костомарова «ідеологічним провідником України» уже в Кирило-Методіївській добі. Гляди М. Грушевський, «Костомаров і новітня Україна». *Україна*, кн. 3, 1925, стор. 3-20; Це саме можна сказати про праці і збірники українських пісень Михайла Максимовича (1804-1873), першого ректора київського університету і здібного історика. Згодом Грушевський писав, що він перебрав від Максимовича «два животворчі і невмирущі гасла... нарід, як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і — непереривність його історичної традиції, як провідна нитка в усякім його орієнтуванню». Гляди М. Грушевський, «Малороссійскія песни Максимовича і століття української наукової праці», *Україна*, кн. 6, 1927, стор. 3.

дентських гуртках. Ті роки, 1886—90, коли проходив я університетський курс (на філологічнім факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все инше зіпхнено на другий план, обкроєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціяльности гімназіст. Семінарії поставлени були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяли задушливу атмосферу.[10] Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив враження чоловіка утомленого сими нагінками; він ухилявся від близших зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики.[11]

Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. заняттям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукована потім одна (писана 1887 р., а кілька разів потім переоблена): «Южно-русские господарскіе замки в половине XVI века» — моя перша історична «праця»[12] (перед тим було кілька історичних і історично-літературних статтей і рецензій в журналах і газетах — вони вказані в покажчику «Наукового Збірника» 1906 р. З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взявся до більшої праці на предложену факультетом (проф. Антоновичом) тему: «История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця дістала золоту медаль і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по катедрі руської історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана (Київ, 1891,

---

10 Про Київський університет у 1880-их роках гляди працю В. Міяковського, стор. 117 і Л. Винара, *Молодість М. Грушевського*, стор. 11.

11 Характеристика Володимира Антоновича (1834-1908) в автобіографії Грушевського вийшла доволі блідо і неповно, якщо взяти до уваги близькі зв'язки між ними. У своїх пізніших працях «Вол. Антонович — основні ідеї його творчости і діяльности» (*Записки* Українського Наукового Товариства, т. 3, 1909) і «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», (*Україна*, кн. 30, 1928), Грушевський дав обширну аналізу діяльности і провідних історіософічних ідей основника Київської документальної школи українських істориків.

З інших професорів Грушевського у Києві треба згадати І. Лучицького, В. Іконнікова, П. Голубовського, О. Кістяківського, Фортинського і М. Ф. Владимирського-Буданова. Під час університетського навчання В. Антонович мав найбільший вплив на світогляд і наукову працю М. Грушевського.

12 М. Грушевський, «Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка», *Університетскія известія*, ч. 2, 1890, стор. 1-33. Прихильну рецензію на довідку Грушевського помістив П. Голубовський в *Киевская старина*, за серпень 1890, стор. 333-334.

ст. XVI—520),[13] вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові.

Під кінець університетського курса я почав зближатися з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правді й Зорі), в укладенню перших книжок Записок Наукового тов. імени Шевченка.[14] Перша книжка їх, випущена 1892 р. була розпочата моєю статтею: Громадський рух на Вкраїні-Руси в XII віці.[15] В українських кругах Київа, де обертався я, привязували тоді велике значення реформі товариства ім. Шевченка, ждали помочи зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. «угоді» українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшися з подорожі в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на львівськім університеті: сю катедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене.[16] План сей був прийнятий мною з ентузіязмом, з огля-

---

13 Ця праця спершу друкувалася в київських *Университетскихъ известиях* (чч. 3, 4, 5, 7, 9, 10 і 12 за 1891 рік). Н. Вахнянин переложив значну частину монографії Грушевського на українську мову і видрукував у львівському «Ділі» (чч. 109-110, 112-113, 115-116, 118, 121-125, 127-128 за 1893 рік). П. Б. Голубовський помістив обширну рецензію в *Киевской старине*, ч. IX, 1892, стор. 431-438. Також появилися рецензії А. Шарловського (*Квартальнік гісторични*, т. VII, 1893, стор. 139-142) і пізніше М. П. Василенка, *Украинская жизнь, ч.* 12, 1916, стор. 32-33. Монографія написана на основі численних джерел і складається з 6 окремих розділів, бібліографії, генеалогічної таблиці київських князів і карти Київщини в XI-XIII стол. Докладніше обоворення праці Грушевського в моїй статті «Ранні історичні праці М. Грушевського і київська школа В. Антоновича», *Український Історик*, ч. 3-4, 1966.

Грушевський закінчив київський університет 24 вересня 1890 року. Про кінцеві іспити історика подано докладні дані в статті В. Міяковського, *цит. пр.*, стор. 119-120.

14 Треба зазначити, що перед виїздом Михайла до Києва, його батько взяв від свого сина слово чести, що не буде брати участи в ніяких студентських гуртках. Це безперечно вплинуло на М. Г. в перших його студентських роках і на його ізольованість від студентського життя в Києві. В останніх роках навчання М. Г. опікувався гуртком учнів Київської духовної семінарії і брав участь в життю Київської Громади. Про цей період його життя знаходимо цікаві дані у спогадах О. Лотоцького, *Сторінки минулого*, т. I, 1932, стор. 181, 225.

15 Перший свій зв'язок з НТШ М. Грушевський завдячував О. Кониському, який притягнув його до співпраці в *Записках НТШ*. Свої перші праці у *Записках* М. Г. містив під псевдонімом М. Сергієнко.

Про ролю О. Кониського в національному відродженні України гляди М. Грушевський, «Памяти Олександра Кониського», *Записки НТШ*, т. 39, кн. 1, 1901.

16 У Галичині до приїзду М. Грушевського велася затяжна боротьба української парляментарної репрезентації і громадських установ за ство-

ду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: Кияни сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всеї України, і здобутками чого проломити систему заборони українського слова й національности в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.

Та що заснування катедри української історії зіставалося в сфері планів і навіть пішло в проволоку, треба було думати про дальші стадії академічного стану, і я ладився до магістерського іспиту зданого в 1893 р.) та працювава над магістерською дісертацією. Тема — піддана мені тим же В. Б. Антиновичом — була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціяльна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII в.в. (Барськое староство. Исторические очерки, К. 1904),[17] і два томи актових матеріялів Архив Юго-Зап. России, ч. VIII, т.т. I і II, виданих разом з працею), але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи, серед дороги. Що правда, дуже тверда школа архивальної роботи, яку я мусів для неї перебути, — сотки переглянених актових книг, робота в архивах Київа, Варшави, Москви, не пішла марно і віддала свої услуги мені потім.

В маю 1894 р. я оборонив ту працю, як дісертацію на степень магістра,[18] а I, IV того-ж року «цісарським рескриптом» була заснована на львівськім університеті катедра «всесвітньої історії з спеціяльним оглядом на історію Східньої Европи» (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній магістер Гауч мотивував сю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретною наукою — ruthenisсche Gescchichte ist keine konkrete Wis-

---

рення катедри української історії на Львівському університеті. Володимир Антонович і О. Кониський рекомендували Грушевського галицьким українцям, як здібного й ідейного історика. Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 4-5 (Серія Історичні Студії, ч. 6).

17 Помилкова дата публікації. Праця вийшла в 1894 році.

18 Свою дисертацію «Барское староство, исторические очерки» Грушевський прилюдно захистив 24 травня 1894 року і одержав ступінь маґістра історії. Офіційними опонентами його маґістерської праці були В. Б. Антонович і В. С. Іконніков.

Дисертацію видруковано в 1894 році, як відбитку з Грушевського вступної розвідки до двох томів *Архива Юго-Западной России*, де вміщено актові матеріяли, що їх зібрав і опублікував молодий історик.

Монографія М. Грушевського *Барское староство* (Київ 1894, стор. VI + 310) здобула прихильну оцінку в історіографії і зразу, як писав Д. Багалій, «поставила його високо серед працівників над документальною історією України». (Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті,* Київ 1928, т. I, стор. 76).

senschaft), і тодіж на сю катедру іменовано мене[19] (офіціяльну пропозицію було зроблено рік скорше). Докінчуючи видання дісертації й актів (останні глави дісертації й II том актів вийшли літом 1894 р.), треба було забратися заразом до приготовлення курсів викладів. Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказать, наукове представительство галицької України.[20]

[19] 1 квітня 1894 року затверджено М. Грушевського, як звичайного професора Львівського університету на катедрі «всесвітньої історії з узгляднenням історії Східньої Европи».

[20] Грушевський приїхав до Львова з початком жовтня 1894 року. Точної дати його приїзду наразі не вдалося установити. 12 жовтня він уже виголосив свою інавґураційну лекцію на Львівському університеті. З того часу зберігся цікавий спогад М. Кордуби про його зустріч з істориком в домі посла Барвінського. М. Кордуба, «Приїзд проф. М. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 129, 1916.

(Закінчення в наступному числі)

А. Сірка
Й. Сірка

М. ГРУШЕВСЬКИЙ У СПОГАДАХ В. ЛЕОНТОВИЧА

До наших рук досталося кілька чисел тижневика «Тризуб»,[1] який виходив у Парижі. З-поміж розкиданих сторінок нам вдалося зібрати майже всі частини спогадів В. Леонтовича,[2] які публікувалися на сторінках цього журналу в числах 22—50 за 1928 р. Оскільки нинішнього року минуло 110 років з дня народження нашого славного історика Михайла Грушевського, то нас зацікавила частина «Спогадів» (Тризуб, число 30, Париж, 1928, стор. 5—10), в якій говориться про М. Грушевського.

В. Леонтович сам був активним учасником українського відродження кінця минулого і початку нинішнього віку і часто зустрічався з М. Грушевським на засіданнях ТУПа та не тільки на них. Звичайно, пізніше Грушевський став Академіком, а Леонтович еміґрантом, що могло вплинути на емоції Леонтовича серед українців, який всеж таки визнає, що після смерти В. Б. Антоновича серед українців

> М. С. Грушевський був найвпливовішою людиною... Видатний історик і видатний публіцист, людина широкої освіти та великого знання, він сполучав разом з тим надзвичайну організаторську здібність, умів об'єднати, заохочуючи до праці, використовувати людей кожного відповідно його хисту. Разом з тим він був надзвичайно працьовитий та працездатний. (стор. 7).

Висловивши визнання великим здібностям М. Грушевського, Леонтович висловлює жаль, «що в часи революції цей видатний чоловік так втратив розуміння законів громадського життя, та схибив з шляху здорової політики та доклав і своїх рук до тієї руїни, наслідки якої тягнуться й досі» (стор. 7).

На обґрунтування своїх слів Леонтович закидає Грушевському: «Політикування, нещирість, бажання усім та всіма керувати і всіх та все вести по своїй думці... він нікого не любив, нікого не поважав

---

[1] «Тризуб» почав виходити 1925 року як офіційний орган українського уряду (Директорії) в екзилі. Енциклопедія Українознавства не подає, коли перестав цей журнал виходити. Останнє число, яке ми маємо, це ч. 21—22 (525—5265, вік видання XII, 1936.

[2] Володимир Миколайович (1866—1933) — український письменник, землевласник, фабрикант, міністер земельних справ за Гетьмана, приятель Є. Чикаленка, був ровесником М. Грушевського.

та до всіх ставився тільки як до матеріялу . . .» (стор. 7—8). Леонтович не намагається фактами підтвердити свої слова, а вдається до загальних обвинувачень вченого, якому, мовляв, наддніпрянські українці пробачили багато за його велику роботу, яку він провів в Галичині, але самі галичани пізнали його інакшим.

> Зразу привітали його галичани дуже радо і дійсно він зробив там дуже багато і на полі науки, і на полі політичнім, але згодом він своїм політикуванням та верховодством так досолив багатьом місцевим людям, що проти нього обурилися сливе всі і була навіть мова про громадський суд над усією його діяльністю та поведінкою (стор. 8).

Щоб недопустити до суду, із Києва вислали делеґацію у складі В. Леонтовича, Є. Чикаленка,[3] В. Шемета,[4] якій вдалося вгамувати обурену громаду. Оскільки Леонтович не подає дати цієї події, то важко її встановити тим більше, що ні Є. Чикаленко,[5] ні Кость Левицький[6] у своїх спогадах такого факту не згадують.*

Щоб підкреслити «політикування» Грушевського, Леонтович каже, що той вийшов із «ТУПу» і вступив у партію есерів, він шукав зближення з лівими і тому цілковито відійшов від своїх колишніх колеґ. «Особливо він соромився та обминав, щоб його не побачили разом з „буржуями" солдати та робітники . . .» (стор. 10).

Та Леонтович, сам колишній великий землевласник, не втримується від заздрощів, бо, згідно з його словами, Грушевський

> По життю своєму він був «буржуй з буржуїв», а в додачу ще дуже скупий та жадібний на гроші. Мав він велике майно, більше як дехто з тих, кого він помітував як буржуїв, та по змозі з тим кривився і бідкався на борги та недостатки. Тимчасом життя своє упорядкував він досить вигідно, держав для себе помешкання у великому своєму будинку у Києві, дім-особняк у Львові та дачу в Криворівні . . . (стор. 10).

---

[3] Євген Харламович Чикаленко — письменник, меценат, редактор щоденної газети «Рада», ліберальний український землевласник, був членом проводу ТУП.

[4] Володимир Михайлович Шемет — український політичний і культурний діяч початку нинішнього та кінця минулого віку. 1905 року почав видавати першу газету українською мовою «Хлібороб» в Лубнях без урядового дозволу. Разом зі своїм братом Сергієм був одним з провідників Української Демократичної Партії Хліборобів. Був одним із 40 українських представників в першій Думі 1905 р.

[5] Є. Чикаленко. *Спогади 1861—1907*. Львів. Ч. 1—2, 1925.

[6] Кость Левицький. *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*. Львів. 1926—1927.

* Від Редакції: Дану подію обговорено в монографії Л. Винара, *Мих. Грушевський і Наукове Т-во ім. Шевченка,* стор. 64—65.

Коли Леонтович писав свої «Спогади», то знаходився у дуже жалюгідному матеріяльному становищі еміґранта у Празі і чи не заздрість колишньому колеґові спричинилася до «вилиття жовчі», що так помітно у коротких «Спогадах» про М. Грушеввського? У всякому разі, «Спогади» Леонтовича спонукають дослідників життя і творчости М. Грушевського до дальшого пильного наукового дослідження, щоб колись подати громадськости повний образ невтомного трудівника української науки, бо бувши великим науковцем, він не був позбавлений і нормальних людських слабостей.

Спогади

Іван Раковський

СПОМИНИ ПРО НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ*

Часи приналежности Галичини до Австрії були щасливою добою в історії нашого Наукового Т-ва ім. Шевченка. Завдяки запопадливим заходам наших послів до віденського парляменту австрійське правління щедро допомагало нашому Науковому Товариству: воно звільняло Товариство від всіх податків, дало йому виключне право друку всіх шкільних підручників для українських шкіл та давало постійні допомоги, які в останньому дасятилітті існування Австрії доходили до 120.000 корон річно. А в додатку, тодішній голова, проф. М. Грушевський, майже що року їздив до Києва і привозив звідтам нераз кілька, а то і більше, тисяч рублів від наших наддніпрянських багатіїв, як Чикаленко, Семиренко, Леонтович і другі, які вважали своїм обов'язком піддержувати матеріяльно одиноку тоді нашу наукову установу. Так наше Наукове Товариство багатіло і перед першою світовою війною воно мало три великі доми у Львові (два при вул. Чарнецького, ч. 24 і 26 та т. зв. Академічний Дім при вул. Супінського), було власником великої земельної посілости Белелуя в снятинському повіті (дар адвоката Теоф. Дембицького) та мало свою друкарню, книгарню і переплетню, що також приносили Т-ву значні доходи. Завдяки цьому наше Т-во мало тоді около $1/4$ мільйона австр. корон річного доходу і мало достатні засоби для розвитку своєї наукової діяльности — тоді видання одного аркуша друку враз із папером і авторським гонораром коштувало ледви 100 австр. корон. Під світлим проводом проф. М. Грушевського наше Наукове Товариство розвивало живу, всесторонну наукову діяльність ставлячи її на европейському рівні та здобуваючи пошану для української науки в цілому культурному світі. Тому і не диво, що, коли 1912 року віденський парлямент ухвалив заснувати український державний університет, тодішний міністер освіти запевнив наших парляментарних послів, що з хвилею заснування згаданого українського університету наше Наукове Т-во ім. Шевченка буде урядово признане Українською Академією Наук.

На жаль 1914 р. вибухла перша світова війна, яка закінчилася розвалом Австрії та приділенням західно-українських земель до

---

* Висловлюємо щиру подяку інж. Мирославові Раковському за передання до друку в У.І. спогадів проф. д-ра І. Раковського про НТШ. Спогади друкуємо без правописних змін.

Польщі. Польське правління відразу зайняло вороже становище супроти нашого Наукового Т-ва; воно перш за все відібрало всі «привілеї» Т-ва, а саме державну допомогу, звільнення з податків і друк шкільних книжок. Таким чином наше Т-во мусіло обмежитися на власні доходи із своїх маєтностей і підприємств, а з причини загальної післявоєнної матеріяльної скрути і девальвації гроша ці доходи були невеличкі. Вони вистарчали ледви на покриття коштів адміністрації. Видатки на наукову діяльність, головно видання «Записок» і «Збірників» Секцій покривало наше Т-во зразу засобами заощадженими в давних добрих часах, а коли ці швидко вичерпалися, вже перший післявоєнний Виділ Т-ва, під головуваннням д-ра Василя Щурата (1920—1922 р.) був змушений продати майже цілу маєтність Белелуї, щоб уможливити продовження наукової діяльности. Щоб рятувати наше Т-во від дальшої випродажі, черговий голова, проф. К. Студинський, здобув значнішу допомогу від Української Академії Наук в Києві. Це було причиною, що краєва польська влада почала відверто змагати до знищення нашого Наукового Товариства, як установи большевицької або бодай прихильної большевизмові. Наслідком цього проф. К. Студинський не міг дальше проводити Товариством і Загальні Збори мусіли вибрати іншого голову.

Черговий Виділ, з головою д-ром Володимиром Левицьким (1930—1935) станув перед важким завданням: рятувати від загину українську науку в межах польської держави. Власних засобів до продовження і розвитку наукової діяльности не було ніяких; шукати помочі в київській Українській Академії Наук не було можливим, раз для того, що це давало польській владі вигідну підставу вважати наше Наукове Т-во радянофільською установою, а по друге тому, що на Радянській Україні, після ославленого процесу Союзу Визволення України і розгрому всіх українознавчих установ при Всеукраїнській Академії Наук та після винищення всіх визначних і заслужених дослідників-українознавців, запанувала Московщина.

Українську Академію Наук перемінено на Академію Наук Радянської України, якої наукові праці, докладно бережені перед усяким «українофільством» та перед «націоналістичними ухилами», були друковані переважно російською мовою. Змосковщена київська Академія Наук з 1929 роком зірвала всі зносини з нашим Науковим Товариством, перестала присилати нам свої видання та не відповідала на ніякі наші письма. Новий Виділ Товариства старався зробити цю нашу установу самовистарчальною, зменшуючи до крайної можливости адміністраційні видатки зменшенням числа урядовців, обниженням платні тим урядовцям, які ще залишилися та підвищуючи чинші мешканцям своїх домів, оскільки це було можливим, з огляду на закон охорони льокаторів. Одначе всі ці засоби не довели до бажаної мети, наукова діяльність нашого Т-ва упадала все далі й далі, а знеохочені тим члени його управи уступили і 1935 року Загальні Збори вибрали новий Виділ під моїм проводом.

Нововибраний Виділ станув на цьому становищі, що така поважна наукова установа, як наше Товариство, може поставити свою наукову діяльність тільки при визначній допомозі держави, та що власне польська держава є обов'язана за важкі мільйони здирані з українського народу титулом податків, відповідно піддержувати культурну працю нашого народу, а перш за все діяльність його одинокого і заслуженого наукового товариства. З метою здобути таку належну піддержку у польського правління, наше Наукове Т-во вислало своїх відпоручників до Варшави,** де вони прем'єрові міністрів та міністрам освіти і внутрішних справ з'ясували коротко, що таке уявляє собою наше Наукове Т-во, які його дотеперішні здобутки та його потреби; вони предложили їм відповідні меморіяли і намагалися виєднати піддержку для дальшого розвитку нашої науки, задля чого необхідними мали б бути: приверненння Науковому Т-ву державних допомог і привілеїв, які воно мало за австрійських часів, заснування державного Наукового Інституту Українознавства та заснування українського університету. Всі згадані достойники польського правління обіцяли піддержувати наукову діяльність нашого Т-ва та запевнювали що будуть старатися заспокоїти всі згадані потреби нашої науки. Так само обіцяли заопікуватися нашим Т-вом Ю. Єндржеєвич, дотогочасний міністер освіти та його дружина Цезарія, відома дослідниця на полі слав'янознавства, яка була дійсним членом філологічної Секції НТШ. Видимим знаком цеї нової прихильности польського уряду було уділення маленької допомоги 12 000 золотих річно та пізніша гостина міністра освіти Свєнтославського в Науковому Т-ві, в часі його побуту у Львові.

Але в засаді треба було рятувати науку від знидіння власними силами нашої української суспільности. Це було прямо народним обов'язком наших фінансових і господарських установ. Після обговорення дотичної справи з представниками кожної установи з осібна, запрошено голови згаданих установ на спільну нараду дня 20 жовтня 1937 року, на якій вирішено дати нашому Т-ву потрібну допомогу під умовою, що воно видавати буде також і речі пристосовані і потрібні для нашого загалу. Тоді наше Т-во почало видавати загально доступний місячник «Сьогочасне і Минуле», присвячений українознавству, який під умілою управою проф. В. Сімовича відразу станув на висоті свойого завдання. Відповідно до цього становища згаданих установ рішено видати цілу низку підручників українознавства, а перш за все: граматику і словник української мови, історію Галицько-Волинського Князівства та альбом пам'яток княжих часів. Приготовлення згаданих праць поручено відповідним спеціялістам. Незалежно від цього наладнання збірної допомоги, поодинокі наші економічні установи давали нашому Науковому Т-ву значніші пожертви на особливі цілі. Наприклад Центросоюз і Ревізийний Союз Українських Ко-

** Відпоручниками Т-ва у Варшаві, дня 28 травня 1935 р., були: голова Т-ва, інж. Ю. Мудрак, та інж. Е. Храпливий.

оператив покрили кошти видання 4-ох перших чисел місячника «Сьочасне і Минуле» — у висоті 8000 зол., а тернопільська кооператива «Будучність» жертвувала 4000 зол. на започаткування перекладу староукраїнських літописів.

Ось так в тих важких часах мало наше Наукове Т-во своїх особливих добродіїв, які щедро допомагали йому сповняти його завдання. Таким особливим добродієм нашого Т-ва був Митрополит Адрій, граф Шептицький. Ще 1934 року він утворив із кедринового лісу на горі Яйце, коло Підлютого, урядово признаний заповідник, уладив і забезпечив відповідно його удержання та дарував його Науковому Т-ву. Крім цього Митрополит Андрій зобов'язався покривати видатки, необхідні для всесторонного наукового розсліду цього заповідника дослідниками-спеціялістами, а коли довідався, що наше Т-во не має достатніх засобів на негайне друкування дотичних праць, запевнив засоби видання чергових Збірників Мат.-Прир. Секції нашого Т-ва.

У міжчасі відношення крайової польської влади цілком не змінилося, а навпаки, послідовно ставало чим раз більш неприхильне. Скарбова дирекція постійно підвищувала всі податки, наложені на Т-во, так що воно, хоч і діставало державну допомогу у висоті 12 000 золотих річно, мало постійний дефіцит в висоті щонайменше 1000 зол. місячно. Особлива вважливість скарбової влади супроти нашого Т-ва доходила до цього, що коли воно не заплатило точно на час наложеної драчі, то негайно на другий день приходив до канцелярії екзекутор і «фантував» всю обстановку до машинок до писання включно.

Не менше щиро опікувалася Науковим Товариством також і львівська поліція. Вона казала собі предкладати до цензури відбитки всіх видань (наукових!) нашого Товариства, які були в друку і передержуючи надто довго вже видруковані праці спинювали їх видання. Вершком цього переслідування крайової польської влади були заборона відкриття уладженої вже лемківської виставки та конфіската чергового XXXIII-ого Збірника Мат.-Природничої Секції. Бажаючи показати нашій суспільності багаті етнографічні матеріяли, заховані в схоронищах, із-за недостачі місця, а при цьому придбати матеріяльні засоби на вдержання і дальший розвиток нашого Етнографічного Музею, його дбайливий директор, д-р Ярослав Пастернак, задумав уладити цілу низку вистав, з яких кожна наглядно представляла етнографічні властивості та побут населення поодиноких земель нашої широкої Батьківщини. На початку вибрано Лемківщину та у всіх залях Музею розложено систематично гарні експонати, що давали наглядний образ ноші, побуту та мистецтва цеї цінної і нам так дорогої частини українського народу. Для доповнення наших багатих дотичних збірок визначено деякі цікаві експонати з провінційних наших музеїв і польських ентнографічних музеїв в Кракові і Варшаві, з якими наш музей стояв в приязних зносинах. Щоб нашу Лемківщину, як слід зобразити не лиш мертвими експонатами, але і живим словом, приготовано низку викладів, доступних для всього нашого громадянства, в яких дотичні наші дослідники мали наглядно представити природу Лем-

ківщини, та особливі властивості расові, мовні, етнографічні й етнологічні наших лемків. Вистава враз із згаданими викладами мала відбутися в днях від 5 березня до 15 квітня 1939 р. й управа Музею з обов'язку мусіла повідомити на тиждень наперід львівську поліцію про отворення згаданої виставки та низку дотичних викладів. На це повідомлення поліція 2 березня 1939 р. заборонила отворення виставки та проголошення зголошених викладів «із огляду на безпеку і публичний порядок». Воєвода не узгляднив внесений відклик і потвердив згадану заборону. Таким способом великий вклад праці пішов на марно, гарний культурний задум знівечено, а при цьому Наукове Т-во понесло майже 1 500 зол. втрати. Розуміється, що польській владі ходило власне про те, щоби унеможливити культурну працю нашого Наукового Т-ва та спричинити йому матеріяльні втрати, бо-ж ясно, що наша лемківська вистава і злучені з цим популярно-наукові виклади ніяким чином не могли загрожувати публічній безпеці і публічному порядкові. Дотично цього дуже знаменна станвище зайняла польська преса: її більшість прийняла звістку про згадану заборону з великою радістю, бо мовляв лемки не є українці, а тільки зукраїнізоване польське плем'я і для того український етнографічний музей не має права уладжувати лемківської вистави. На сором польській культурі такі брехливі погляди висказували і підписували своїм повним іменем в згаданих часописах навіть деякі польські вчені. Розуміється, що подібних вистав інших українських земель вже не можна було уладжувати. Приготовану вже чергову виставку Полісся уладжено, як звичайний показ дотичних музейних збірок, доступний для всіх без особливих виступів, а виклади про Полісся відбулися, як доклади призначені для членів Товариства і запрошених гостей. Такі внутрішні «імпрези» не потребували зголошення на поліції, але і не принесли ніяких сподіваних доходів. Але польська влада осягнула свою мету: унеможливила одну культурну працю нашого Наукового Т-ва і спричинила йому прикрі матеріяльні втрати.

Другим подібним «подвигом» крайової польської влади була конфіската цілого XXXIII-го тому Збірника Мат.-Природничої Секції. В цьому томі поміщена була праця дійсного члена згаданої Секції, нашого молодого етномолога д-ра В. Лазорка про жуки Зах. України. В цій праці була згадка про деякі особливі роди жуків у деяких околицях Збаражчини і Поділля, при чому згадані околиці названі були «українськими». Отже поліція сконфіскувала цілий згаданий Збірник тому, що згадані галицькі місцевості лежать в Польщі, а не на Україні, забрала весь видрукований наклад, а також цілий зложений останній аркуш дотичного Збірника, в якому була згадана «небезпечна» стаття, начебто тому, щоби унеможливити дальший друк сконфіскованої праці — хоч задля цього вистарчило розкинути зложений аркуш та перемішати його черенки. Вияснення голови Т-ва, що дотичний термін «український» означує приналежність до української народности, а не до української держави, що згадані околиці лежать справді на етнографічно українських землях, що вкінці дотична праця є

строго наукова і поміщена в науковому видавництві, а влада до того часу ніколи не зборонювала нашому Т-ву уживати терміну «український» в його виданнях — не переконали городського старосту; так само не помогли ніякі просьби звернути забрані черенки: поліція конфіскати не відкликала і забраних черенок не віддала.

Супроти такого поступування крайової влади президія Т-ва вносила за кожним разом зажалення до міністерства освіти, а коли воно навіть не давало ніякої відповіді, голова інтервеніював особисто в варшавському міністерстві освіти. Там приймали його дуже чемно і завжди обіцяли справу розглянути, але вкінці дотичний референт заявив, що такі справи належать до крайової влади, а вона має повну автономію, якої міністерство обмежувати не може. Після такої остаточної відповіді треба було шукати правди і справедливости в львівському воєвідстві. Отож в половині червня 1939 р. голова Т-ва особисто представив воєводі вагу і заслуги нашого Наукового Т-ва для цілого українського народу і для науки загалом і звернув його увагу на поступування скарбової і поліційної влади супроти Т-ва та просив його охорони перед такою самоволею. Воєвода не виявив ніякого зацікавлення предложеними справами і остаточно поручив звернутися до референта радника Тилька. Дотичний референт виявився дуже добрим знавцем діяльности наших культурних установ, він справді був дуже задоволений, що представник старого заслуженого Наукового Т-ва прийшов врешті до нього, запевнював, що він є прихильником свобідного повного культурного розвитку тієї частини українського народу, яка є в межах польської держави та що домагання нашого Т-ва будуть сповнені. Справді від того часу скарбова влада і поліція перестали докучати Т-ву своїми надто строгими вимогами і можна було надіятися, що надмірні податки будуть значно зменшені. Заходам згаданого референта треба також приписати те, що міністер освіти Свентославський в часі свойого побуту у Львові відвідав наше Товариство.

Але назагал неґативне наставлення урядових польських чинників до Наукового Т-ва спонукало Виділ Т-ва заздалегідь шукати інших оборонців. Під цим оглядом була одинока можливість — польські консерватори. Хоч в тих часах в Польщі верховодили шовіністи — вшехполяки, то всетаки і в краю і варшавському правлінні консервативісти мали великі впливи. Як розумні політики, вони стояли на становищі, що українського народу насильством знищити не можна, що переслідування українського населення викликує обурення і спротив нашого народу, а тим самим спричинює великі труднощі молодій польській державі, яка потребує спокою для свойого розвитку. Власне, завдяки згаданим консерватистам, вдалось Сільському Господареві здобути заснування Державного Господарського Ліцею в Черниці і це давало нам підставу надіятися, що при допомозі згаданого польського згрупування буде можна допомогти нашому Науковому Т-ву. За посередництвом д-ра Євгена Храпливого, директора Сільського Господаря і дійсного члена Істор.-Філ. Секції нашого Т-ва, Президія нашого

Наукового Т-ва нав'язала зносини з одним із представників згаданих консерватистів Станиславом графом Лосем, братом пок. графа Яна Лося, що був дійсним членом Філологічної Секції нашого Т-ва; на його руки в травні 1938 р. Президія Наукового Т-ва предложила меморіял, в якому, на основі дотогочасної діяльности нашого Т-ва, поставлено домагання урядового признання йому титулу і прав Української Академії Наук з відповідною державною допомогою. Така переміна зробила б наше Товариство залежним безпосередньо від варшавського міністерства освіти і забезпечила б його від ворожого поступування крайової влади. «Будемо старатися це зробити», сказав граф С. Лось, «та на це треба часу: Державний Господарський Ліцей вдалося нам здобути за 4 роки; надіюсь, що найдальше до 4-ох літ вдасться нам також і переміна Вашого Наукового Товариства на Академію Наук». Слід зазначити, що переговори з графом Ст. Лосем були ведені строго довірочно: про них знали тільки представники Т-ва: голова і проф. В. Сімович; заховувано їх в таємниці для того, щоби звістка про них не дісталася до прилюдного відома, бо тоді про них були б довідалися вшехпольські круги, які були б унеможливили всі заходи.

Рівночасно із змаганням здобути необхідні засоби для наукової діяльности Т-ва старався Виділ забезпечити належний розвиток цій майбутній поширеній діяльності. До того часу всіми справами Т-ва кермував його голова; це було можливе в тих часах, коли наше Т-во мало достатні грошеві засоби і коли була тільки одна журба: як з найбільшою користю ці засоби зужити? Коли ж після світової війни настали скрутні часи, тоді господарські клопоти забирали голові стільки часу, що він не міг як слід зайнятися науковою діяльністю Т-ва. Щоби цьому зарадити утворено при Виділі 1937 р., відповідно до ухвали Загальних Зборів того ж року, т. зв. Господарську Раду, зложену із звичайних членів Т-ва, досвідчених у веденні таких справ, яка, під проводом скарбника Виділу, мала заниматися цілим господарством Т-ва. Рівночасно утворено Наукову Раду, зложену з дійсних членів, які належали до Виділу і представників всіх Секцій, яка, під проводом голови Т-ва мала дбати про належний розвиток наукової діяльности Т-ва. Коли ж пізніший досвід показав, що голова Т-ва, який по статуті відповідає за всю діяльність Т-ва, мусів в дійсності кермувати всіми, ото ж і господарськими справами НТШ, рішено відповідно змінити статут, а тимчасом на Загальних Зборах в червні 1939 року ухвалено ведення всіх господарських справ і провід Господарської Ради передати в руки заступника голови, а голові залишити тільки кермування науковими справами. Відповідно до цього осібна Статутова Комісія під проводом проф. І. Витановича виготовляла зміну статуту: уложено два нариси: один передкладав утворення двох Виділів, наукового і гоподарського, другий передавав всі наукові справи осібній Господарській Секції, утвореній із всіх звичайних членів Т-ва. Крім цього задумано заснувати особливе Товариство Прихильників Науки, яке дбало б власне про здобуття грошевих засобів, необхідних для поставлення наукової діяльности нашого Т-ва на належному

європейському рівні. Оба згадані нариси були вже готові в червні 1939 р., одначе, з огляду на те, що зміна статуту мусіла мати вирішний вплив на дальшу долю нашого Наукового Т-ва, рішено передати ці нариси новому Виділові до основного обдумання тієї незвичайно важної справи.

Тим часом, цілком ненадійно, 1 вересня 1939 р. вибухла німецько-польська війна. До двох тижнів польська армія була цілком розбита і 17 вересня німецькі війська зайняли вже Литовське Берестя і передмістя Львова. Того ж дня, теж цілком ненадійно, російські війська переступили Збруч та, не стрічаючи ніде поважного опору, дня 22 вересня зайняли Львів, а до кінця того ж місяця цілу Галичину по Сян.

Вступаючи на Галицьку Землю начальство большевицьких військ заявило, що большевики приходять визволити українців з польської неволі та дати їм спромогу створити вільну Західну Україну, як складову частину Української Радянської Республіки. Для того представники головних наших установ, на нараді у президента Костя Левицького, дня 27 вересня, вирішили залишитися на своїх місцях і взяти чинний уділ в будові тієї «Вільної Західної України». Але для того, що в комуністичному ладі всі матеріяльні і духові потреби населення заспокоює держава, всі наші товариства й установи мусіли перервати свою правильну діяльність: Просвіта і Рідна Школа перестали діяти, а їх майно стало державною власністю, наші приватні школи удержавлено, а економічні і фінансові товариства стали державними установами. Наукове Товариство ім. Шевченка, як строго наукова установа, була виїмком в цьому загальному правилі. Большевицька влада ограничилася зразу до цього, що наші підприємства, книгарня і друкарня, дістали особливих опікунів, комісарів, без дозволу яких дотичні установи нічого не могли робити. Комісар книгарні велів її негайно замкнути та дозволив отворити щойно тоді, коли з Києва прийшли радянські видання. Давний запас книжок переглядали пильно особливі цензори, які вирішували, котрі книжки можна продавати. Цензура була дуже гостра і дозволених до продажі книжок було дуже мало. Недозволені до продажі книжки згодом вивезено до фабрик для перерібки на папір. Комісар друкарні здержав негайно склад і друк всіх видань нашого Товариства аж до часу, коли від вищої влади прийде дозвіл на видрукування дотичних праць; та розпорядив, що загалом нічого не вільно друкувати без його дозволу. При цьому згаданий комісар пильно дбав про те, щоби з нашої друкарні не вийшло нічого, що було б незгідне з большевицькими поглядами і прийомами. Ось так, коли в листопаді 1939 року помер дійсний член нашого Т-ва, д-р Ярослав Гординський, і голова Т-ва дав видрукувати відповідну посмертну оповістку, комісар друкарні наказав з оповістки усунути знак хреста, бо «Академія Наук не дає на посмертних оповістках такого знаку».

В половині жовтня 1939 року приділено нашому Науковому Товариству аж двох товаришів комісарів; були ними: українець Давид Капиця і жид Іцко Каценелензон, який виступав під криптонімом

Ілля Стебун і мав бути членом Академії Наук УРСР і заступником голови її Відділу Шевченкознавства. Згадані комісарі зараз першого дня дістали від голови докладні вияснення про діяльність нашого Наукового Т-ва, але вони цим не вдоволилися, казали собі відступити осібну кімнату на свою особливу канцелярійку і там урядували що дня ціле передполудня; там казали вони собі передкладати протоколи засідань Виділу і Секцій Товариства та його ділові книги і мабуть їх там докладно перевірювали. Голова Т-ва не входив з ними в ніякі зносини й вони його більше не питали про ніякі вияснення. Всі видання нашого Товариства студіювали пильно інші комісарі в нашій бібліотеці. В міжчасі відвідали наше Т-во один із секретарів Академії Наук УРСР, який цілком не цікавився дотеперішною працею Т-ва ані його потребами і якийсь високий достойник Всесоюзного Комісаріяту Освіти в Москві. «Як іде тепер праця у вашому Товаристві та які його потреби?» запитав достойник. «Наукова праця потребує спокою й управильнених відносин, тому серед теперішних неспокійних і непевних обставин поважна наукова праця не є можлива» відповів голова Т-ва на очевидний переляк приявних комісарів, які негайно забрали достойника з канцелярії Т-ва.

В міжчасі почались арештування наших діячів і вивози їх з краю. З членів нашого Наукового Товариства арештовано д-ра Івана Брика, голову Просвіти та арештовано і вивезено проф. д-ра Володимира Старосольського, враз з ріднею. Всевладно запанував жах, — життя в нашому Науковому Т-ві завмерло.

З кінцем листопада проф. К. Студинський, повернувшись з Києва, повідомив голову, що київське правління вирішило замінити Наукове Товариство ім. Шевченка на філію київської Академії Наук при цій заміні дійсні члени нашого Наукового Т-ва стали б членами Академії Наук; а що між нашими членами є безперечно багато противників радянської влади, яких годі наділювати такою почестю, то треба безумовно наше Наукове Т-во розв'язати. Президія не спішилася виконати це доручення. Та небавом на якомусь мітінґу умових робітників заступник директора одного відділу комісаріяту освіти при крайовому правлінню, Савченко, виступив з гострим нападом на неприявного голову нашого Товариства, закидаючи йому, що він в останній Хроніці Товариства написав що «особливе значення і важні завдання має Наукове Товариство під сучасну пору, коли Українська Академія Наук у Києві втратила всякі можливості плекати й розвивати незалежну українську науку». Згаданий чиновник закинув голові, що він не знає нічого про живу наукову діяльність київської Академії Наук, в якій також і українознавчі науки плекаються і розвиваються. Довідавшись про згадані закиди Савченка, голова негайно наступного дня пішов до нього та потвердивши, що він написав осуджений уступ в Хроніці подав причини, на основі яких він висказав такий погляд. А саме: Київська Академія Наук 1929 р. без ніякої припини зірвала всі зносини з Науковим Товариством ім. Шевченка і не тільки, що перестала присилати нашому Товариству свої видання, але навіть не

відповідала на ніякі письма нашого Товариства; в наслідок цього ми про діяльність Академії могли довідуватися посередно і принагідно з чужих джерел, які українознавчими науками не цікавляться; зате ми знали як сумно закінчив життя заслужений довголітній*** ...

... скликав голова Виділ Товариства який вирішив проголосити Надзвичайні Загальні Збори для розв'язання Товариства на день 14 січня 1940 р. Після цього голова попращав членів Виділу, бо — як казав — на якийсь час мусить виїхати зі Львова. Діло в цьому, що завдяки Гансові Кохові, професорові берлінського університету, який був головою німецької переселенчої комісії у Львові, голова дістав дозвіл найближчим переселенчим поїздом дня 13 січня виїхати з краю. Оповістка про згадані Надзвичайні Загальні Збори появилася в часописах 9 січня. Ліквідаційні Збори нашого Наукового Т-ва відбулися справді означеного дня, без участи голови, який того дня був вже поза межами краю — але вони були скликані під примусом та проти виразних постанов § 39-го нашого статуту і для того незаконні, а їх ухвали неважні.

Як відомо, большевицьке панування не тривало довго: в перших днях липня 1941 р. Львів зайняли німецькі війська, а швидко опісля і цілу Західню Україну і життя української спільноти почало швидко відбудовуватися. Одначе в цій творчій праці наші діячі зустрінулися з несподіваною непоборною перешкодою: німецьке гітлерівське правління стануло на цьому становищі, що здобуті німецькими військами українські землі мають бути «життевим простором» німецького народу, на якому тубильці-українці були призначені тільки до фізичної, а не умової праці. В наслідок цього німецька влада не давала дозволу на відовлення діяльности нашого Наукового Товариства. Спроба перебудови нашого Товариства на «провідницький» лад та уможливлення йому законної діяльности під управою Провідника Українського Центрального Комітету була безуспішна. Закон правління Генеральної Губернії з дня 15 жовтня 1942 р. яким засновано Науковий Інститут ім. Шевченка у Львові — не був виконаний. Залишилася тільки одна можливість: вести наукову працю під покровом урядом призначеного Українського Центрального Комітету в Кракові. Ось так при згаданому Комітеті засновано Наукову Раду, як осібний відділ Комітету для наукових справ. Проводив Науковою Радою голова Наукового Товариства ім. Шевченка, а після його виїзду до Відня, проф. Іван Зілинський. Діяльність Наукової Ради була з конечности популярно-наукова: вона уладжувала виклади, доступні для ширшого загалу, а що вона не мала права видавати друком ніяких творів, то деякі праці членів цеї наукової установи, відповідно приладжені для широких кругів освічених читачів, видавали видавничі установи Українська Видавнича Спілка і Бистриця. Докладніші відомости про Наукову Раду подав д-р Е. Ю. Пеленський у своїй цінній праці: «Українська на-

*** Тут бракує тексту з одної сторінки, яка пропала. З тексту виходить, що проф. Іван Раковський писав про долю Михайла Грушевського.

ука в Польщі за час війни (1940—1944)» (*Сьогочасне й Минуле*, ч. 1, стор. 42—49).

Після розбиття німецьких військ і їх відвороту майже всі члени Наукового Товариства ім. Шевченка опинилися на скитальщині, переважно в Мюнхені й інших місцевостях в Баварії. Тут, в Мюнхені, за почином проф. Володимира Кубійовича та завдяки головно його заходам відновлено діяльність цього найстаршого нашого наукового товариства. Чергові Загальні Збори відбулися дня 30-го березня 1947 року.

Відновлене Наукове Товариство ім. Т. Шевченка відбудовує поволі і поступнево свою давню наукову діяльність українській науці й Українському Народові на пожиток і славу.

(Мюнхен, 1948)

Лев Биковський

МОЇ ПОБАЧЕННЯ З ОЛЕКСАНДРОМ ЛОТОЦЬКИМ[1]

Мої побачення з Олександром Гнатовичем Лотоцьким (1870—1939) відбувалися впродовж 1912—1939 рр. Були вони безпосередні (тобто особисті) і посередні (через його твори). Укладаються вони у три відступи часу: I. Петербурзькі часи, II. Київські часи та III. Варшавські часи. Врешті з опису впливу Ол. Лотоцького і його творів на мене, мій світогляд і писання.

I. Петербурзькі часи, 1912—1916

Восени 1912 р. я приїхав у Петербурґ (Петроґрад) на вищі студії. У скорому часі ввійшов у життя тодішньої тамтешньої української колонії. Його описав Лотоцький в другій частині своїх споминів.[2]

За моїх часів воно складалося, в головному, зі старшого покоління (Ол. Лотоцький, П. Я. Стебницький, Хв. Вовк і інші), середнього (П. Ол. Балицький, М. Корчинський, В. Садовський, Іл. Косенко, Ґр. Голоскевич, М. Герасимів, М. Овдієнко й інші) та нас, студентів — тобто молодшого покоління. Я належав тоді до молодшого покоління. Середнє й молодше покоління подекуди змішувались. Молодше покоління, тобто студенти, було найбільш метушливим. У тій метушні доводилось мені зустрічатися з Ол. Лотоцьким, високим державним російським урядовцем, а одночасно й одним із найвидатніших український громадсько-політичних діячів всеукраїнського мірила.

Зустрічі наші на той час були особистими: в українському клюбі «Громада», поза тим я кілька разів бував у нього вдома в різних студентський справах, мав з Ол. Лотоцьким розмови про тодішню діяльність і життя українського студентства в Петербурзі та мою участь у ньому. Останнє занотоване у другій частині споминів Олександра Гнатовича, де він згадує і моє скромне прізвище.[3]

---

[1] Співдоповідь призначена для 89-го засідання Денверської Групи УВАН у США спільно з Українським Історичним Товариством в листопаді-грудні 1978 року.

[2] Ол. Лотоцький: *Сторінки Минулого.* Част. II. Праці Українського Наукового Інституту. Том XII, Варшава 1933, стор. 13-144. Друге видання Науково-Богословського Інституту Української Православної Церкви в США. Баунд-Брук, 1966, стор. 13-144.

[3] Там же, стор. 102, 111.

Ми, тодішні студенти, вельми цінили участь, поміч, поради та завваги Ол. Лотоцького. Мабуть з тих зустрічей Олександер Гнатович набрав до мене особливого довір'я, тому що на початку літа 1913 чи 1914 рр., коли я їхав на вакації додому, на Звенигородщину, він передав через мене довірочного листа С. Єфремову у Київ, що я ретельно й виконав.[4]

II. Київські часи — 1918-ий рік

Впродовж цього часу я кілька разів бачився з Ол. Лотоцьким. У 1917-му році з Петербурґу (почасти з Галичини) у Київ переїхало чимало українських діячів. Тоді ж перевезли звідтіля й видавниче товариство «Друкар» з друкарнею. У ньому я працював у Києві від травня до грудня 1918 р.

Довкола «Друкаря» купчились видатні українські науковці, письменники й громадсько-політичні діячі. Очолював «Друкаря» волиняк Павло Олександрович Балицький, що належав був до середнього покоління українських діячів петербурзької колонії. Довкола нього громадились переважно приїзджі з Петербурґу, у тому числі й Ол. Лотоцький. Він раз-у-раз відвідував «Друкаря» набуваючи книжки або ж у письменницько-видавничих справах як автор (псевдонім — Білоусенко). Наші тодішні зустрічі, як давніх знайомих, були приязні, але й короткі та поверхові.

III. Варшавські часи, 1930—1944

З осени 1928-го року я опинився на сталe у Варшаві, працюючи в Міській Публічній Бібліотеці до жовтня 1944-го року. Заходами Уряду УНР в екзилі, що перебував тоді у Варшаві, в особі колишнього міністра проф. Варшавського університету Ол. Лотоцького та під його керівництвом був заснований 1930 року Український Науковий Інститут у Варшаві.[5] Він діяв фактично до осени 1939 року. Номінально існував ще й потім, поволі ліквідуючись, під німецькими утисками, до 1942/43 рр., вже після смерти свого основника.

Впродовж 1930—1939 рр. я кілька разів зустрічався з проф. Ол. Лотоцьким буваючи на його доповідях, на засіданнях економічного семінару УНІ, в науково-організаційних справах, зв'язаних з Інститутом, його членами й книгозбірнею та посередньо як пильний читач творів проф. Ол. Лотоцького, що їх видавав УНІ.[6]

---

[4] Про це згадую у причинку «Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим», «*Український Історик*», чч. 1-4, 1976, стор. 103-109.

[5] Євген Онацький: «Український Науковий Інститут у Варшаві». «*Українська Мала Енциклопедія*», Буенос Айрес, книжка XV, 1966, стор. 1958.

[6] Особливо «*Сторінки Минулого*», частини 1-3, Варшава 1932-1934 та «*В Царгороді*», Варшава 1939.

Особливо мені затямилась окупація німцями Варшави у вересні 1939 р. То були жахливі часи для мене і моєї родини. Ми дуже постраждали особисто, а назовні жили тільки чутками, як і інші мешканці Варшави у той час. Цим пояснюються перекручені вістки про смерть проф. Ол. Лотоцького, що дійшли тоді до нас. Переповідали, що він відвідував тоді друкарню, чи видавництво, де друкувалися видання УНІ. Тут його застало бомбардування німцями міста. Одна бомба вцілила у той будинок, все завалилося. Люди й проф. Ол. Лотоцький ховались у підземеллях і тут грузи їх придушили. Згодом це вияснилось, уточнилось, але з тим же вислідом. Кожний тоді рятувався як міг і дбав тільки про себе та свою родину. Тому ця сумна звістка пройшла між нами майже без належного відгуку.

До цих же чуток відносились напевні відомості про долю — властиво ліквідацію УНІ німцями та вивіз його книгозбірні й видань невідомо куди, як то тоді відбувалось з різними польськими збірками.

Наступна подія, зв'язана вже посередньо з проф. Ол. Лотоцьким, його архівом і творами та мною, навесні 1944-го року була така. Я був тоді від 1942 р. вже директором Міської Публічної Бібліотеки. У Варшаву приїхали, евакуовані в 1943/44 рр. з України, українські вищі церковні достойники Української Православної Церкви. Серед них були й мої давні знайомі: Єпископ Сильвестр, колишній проф. Ст. Гаєвський, співробітник Української Академії Наук у Києві[7] та Єпископ Ніканор, колишній священик у Житомирі,[8] молодший брат Петра Н. Абрамовича, мого добродія з часів моїх мандрів по Волині у 1921 р.[9] Вони зав'язали зі мною зносини й ми тісно співпрацювали у різних справах.

Одного разу вони звернулися до мене з проханням розшукати для них твори Ол. Лотоцького: «Українські джерела церковного права», Вид. УНІ, том V. Варшава 1931, 318 стор. та «Автокефалію». Вид. УНІ, т. XVI, Варшава, т. 1, 1935, 204 стор. і т. XXX, Варшава, т. 2, 1938, стор. 205-550.

Я розпочав обережно й довірочно відповідні розшуки у тому напрямі. Скоро я довідався від проф. Яна Мушковського, тодішнього директора Бібліотеки Ординації Красівських (вул. Окульнік ч. 9), що власне в цій бібліотеці переховуються рештки збірок зліквідованого німцями УНІ у Варшаві. Я з ним домовився і ми утрьох, потайки, відвідали цю зачинену німцями для загалу книгозбірню. Директор сам відчинив нам двері й увів у парадні сіни (вестибюль) будинку. Для службових цілей вони користувалися з бічних дверей. Показав збір-

---

[7] Сильвестр, архиєпископ (проф. Степан Гаєвський). «Моя автобіографія» (До століття з дня народження: 1876-1976). *«Нові Дні»*, ч. 11-12, 1976, стор. 6-7.

[8] Ніканор Абрамович, митрополит. *Енциклопедія Українознавства,* НТШ, Мюнхен, т. 5, стор. 1766.

[9] Л. Биковський: *Книгарні, Бібліотеки, Академія (Спомини, 1918-1922).* Українське Історичне Товариство, Мюнхен, 1971, стор. 95.

ки УНІ розташовані там, оповів, що їх звезено похапцем, без реєстру... і зник на деякий час.

Нашвидко розглянувшись, ми побачили архіви й книжки складені на дерев'яних тимчасвих стеляжах. Ліворуч дверей лежали там рештки архіву проф. Ол. Лотоцького в течках з сірого полотна, рештки архіву проф. М. Драгоманова в пачках пов'язаних шнурками, рештки військового архіву УНР та рештки інститутської книгозбірні. Праворуч від входу в сотнях примірників на дерев'яних полицях та на долівці лежали видання УНІ. Були там праці проф. І. Шовгеніва, проф. В. Садовського, Мазепинський Збірник, д-ра Т. Олесевича (Т. Олесюка), проф. Ол. Лотоцького, Літургія Св. Йоана Золотоустого, томи творів Т. Шевченка під ред. проф. П. Зайцева, переклад на українську мову «Пана Тадеуша» А. Міцкевича, архів проф. М. Драгоманова, т. І, Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895) та інші видання УНІ.[10]

Владики взяли собі по два примірники потрібних їм книжок Ол. Лотоцького (разом по 6 книжок). Я також, при цій нагоді, взяв примірник «В Цареграді» Лотоцького та дещо з творів Ів. Шовгеніва й В. Іваниса. Сховавши це усе під реверендами і пальт, ми вийшли. Директор робив вигляд, що нічого не бачив і зачинив за нами двері. Ми хутенько розійшлися у різні сторони, щоб не наскочити по вулицях на німецьких і польських шпигів, що під той час часто вештались у різних цілях по місті.

Остання подія відбулася кілька місяців пізніше, вже після ліквідації німцями польського повстання, у жовтні 1944-го року. Ми ще перебували в будинку Публічної Бібліотеки, не знаючи, що з нами буде і що нам робити, коли 16-го жовтня приїхали до нас двоє німецьких старшин з Ґестапо, від якоїсь високої позаваршавської зверхности. Вони сказали, що їхнім завданням є познайомитися із станом більших бібліотек та архівів у Варшаві. Оглянули Публічну Бібліотеку. Потім наказали мені і К. Сверковському, що був випадково під той час у Публічній Бібліотеці, їхати з ними по бібліотеках Варшави.

Таким чином ми відвідали по черзі також і Бібліотеку Ординації Красівських, в якій я був з владиками кілька місяців тому. Мені стало моторошно від того, що я там побачив. Властиво там вже нічого було оглядати. Увесь кількаповерховий будинок Бібліотеки Ординації Красівських був розторощений німецькими бомбами і спалений від гори до низу. Бовваніли тільки рештки бічних стін.

Разом з будинком згоріли, мабуть, і всі збірки тої цінної бібліотеки разом з депозитами, що там знаходились. Бо ж під час повстання їх нікуди було і нікому вивозити. Тепер переді мною в підземеллі лежали тільки грузи, порох і товстий шар попелу. Так загинули рештки архіву проф. Ол. Лотоцького, архів проф. М. Драгоманова і рештки

---

[10] *Каталог виданъ Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930-1937*. Праці Укр. Наук. Інституту. Варшава 1937, 8⁰, 41 стор.

видань УНІ, видавані так старанно заходами проф. Ол. Лотоцького.[11]

На цьому можна було б закінчити мої спомини про безпосередні (особисті) й посередні (через твори) мої зустрічі з пок. проф. Ол. Лотоцьким, коли б не той факт, що його ідеологічний вплив на мене лишався надовго після його смерти і фактично цей духовий зв'язок триває ще й донині. Це відбилось не тільки на моєму світогляді, але й на моїх писаннях. Особисті зустрічі залишали глибокий вплив,[12] а студіювання творів Ол. Лотоцького, особливо згаданих «Сторінок Минулого», тт. 1-3 та «В Царгороді» кшталтувало мій світогляд. Останньо це відновилось вже в США. Три приклади:

1. Заснований у травні 1940-го року «Український Чорноморський Інститут» у Варшаві розпочав свою діяльність виданням програмового твору *дра Юрія Липи:* Чорноморська Доктрина, Варшава 1940, 4⁰, 124 + VI стор. в серії видань ЧНІ ч. 1. В дальшому заплянowано було видання бібліографічних оглядів про всі чорноморські країни. Під впливом свіжо виданого у 1939 році твору проф. Ол. Лотоцького «В Царгороді» у першу чергу вийшла розвідка *Л. Биковича:* Туреччина (Бібліографічні матеріяли), Варшава 1940, 4⁰, 68 стор. Вид. УЧІ, ч. 2. Вона друкувалася, як попередня Липина, підпільно, в тодішніх умовах німецької займанщини.

Як мотто для моєї книжки правили висновки зі згаданої праці проф. Ол. Лотоцького, колишнього посла УНР в Туреччині: «. . . Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди — Туреччина та Україна, хоч не завжди годилися в минулому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння конечної для обох країн спільности у справах політики, економіки та культури . . . »[13] Ці програмові думки Ол. Лотоцького були співзвучними з моїми власними переживаннями і спостереженнями за перебування в Туреччині (Анатолії), коли українські козаки та турки в Трапезунді своєю поставою і поведінкою дійсно вже у 1917—1918 рр. започаткували обопільно нову добу в українсько-турецьких взаємовідносинах, добу приязні й спільних інтересів.[14]

2. Колишнє опитування мене Ол. Лотоцьким в Петербурзі спричинилось до моєї доповіді в Денверській Групі УВАН 20-го червня 1964 р. Потім вона була опублікована в часописі «Визвольний Шлях» в Лондоні у тому ж році, а в 1969-му в моїй книжці — «Від Привороття до Трапезунду». В розділі «В Петербурзі» я писав: «Що Ол. Лотоць-

---

[11] Про це я звітував у брошурі: *Варшавські Бібліотеки у VIII, IX та X 1944,* виданій нелеґально вже на скитальщині, під американською займанщиною, наче б то у Женеві, насправжки ж в таборі ДП в Майнц-Кастелі, Велика Гессія, у 1947-му році, стор. 11-12.

[12] Л. Биковський: *У службах українській книжці,* Денвер, Колорадо, 1972, стор. 11, 16, 17.

[13] Ол. Лотоцький: *В Царгороді.* Варшава 1939, стор. 150.

[14] Л. Биковський: *На Кавказько-Турецькому Фронті. Спомини з 1916-1918 рр.* Вінніпеґ, Денвер, 1968, стор. 113.

кий у другій частині своїх «Сторінок Минулого», що їх первісно видав Варшавський Науковий Інститут, описав життя української колонії в Петербурзі. Писав він ці спогади на основі зібраних матеріялів і своїх спостережень, тому що упродовж довшого часу (1900—1917) був одною з центральних постатей згаданого середовища. Подробиці він збирав, мірою можливости, шляхом опитування окремих осіб, у тому числі звертався й до автора цих рядків. Звичайно, вичерпати теми він не міг, тому що його заміри були обмежені надміром і пливкістю матеріялів. Мої (Биковського) спомини особистого характеру можна вважати начебто доповненням цінної праці Ол. Лотоцького в деяких подробицях, не позбавлених подекуди й загального значення . . . »[15]

3. Ол. Лотоцький під час згаданих зустрічей зі студентами в Петербурзі постійно звертав нам увагу, коли ми нарікали на різні клопоти, або ж переймались занадто поточною метушнею та радив нам образно: « . . . Щоб не розгубитися та знайти правдивий шлях на роздоріжжі життєвому, не лише в землю треба дивитися, а й на зорі. Бо не має майбутности ні людина, цілий колектив-народ, що обмежує свої завдання лише найближчими можливостями нинішнього дня . . . »

Ця порада-заповіт наступному поколінню Ол. Лотоцького не лишився тільки в приватній і усній формі між нами, а був ним опублікований згодом у Варшаві в другій частині його твору — «Сторінки Минулого» у 1933 році, на стор. 142-ій. Згодом їх перевидав син його д-р Борис Лотоцький у 1966 році в США.

Під цим гаслом я писав у 1968 році свої спомини «На Кавказько-Турецькому Фронті . . . » В них, на підставі спостережень і відчуття мною тисячелітнього минулого, мінлива сучасність і правдоподібна, на сотні літ вперед, будучність зливаються в один безперервний український історичний процес. Серед листовних відгуків, що я їх отримав про цю книжку, один був найвлучнішим — « . . . Ви дивитеся навкруги і завважуєте всюди те, чим може бути зацікавлений український свідомий громадянин . . . »[16]

Це світовідчування я завдячую у значній мірі пок. проф. Ол. Лотоцькому за що тут при нагоді складаю йому свою сердечну подяку.

---

[15] Л. Биковський: *Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895-1918).* Мюнхен 1969, стор. 82.

[16] Його ж: *У службах українській книжці.* Денвер, Колорадо 1972, стор. 137.

DOCTORAL DISSERTATIONS ON UKRAINIAN TOPICS IN ENGLISH PREPARED DURING THE YEARS 1928-1978

by Bohdan S. Wynar
with the assistance of Susan C. Holte

Ukrainian Research Foundation is in the process of preparing a critically annotated bibliography of scholarly works pertaining to all aspects of Ukrainian culture. The major emphasis in this bibliography will be on works in English, with references to materials in other languages, including Ukrainian. All known doctoral dissertations prepared in English will be incorporated, with appropriate annotations discussing their methodology, scope, findings, etc. This article provides a preliminary list of these dissertations, and presents observations and a brief analysis of this material. Our purpose in writing this article, as well as in compiling the bibliography, is to point out significant gaps in the existing literature and to propose guidelines for further research on Ukrainian topics. It is hoped that readers will assist in locating additional titles, referring this information to the editorial offices of the Ukrainian Research Foundation.

One of the major concerns of the Ukrainian community and Ukrainian scholars is the future of Ukrainian scholarly institutions such as the Shevchenko Scientific Society and the Ukrainian Free Academy of Arts and Sciences. Although these institutions are recognized for their standards of excellence and their notable achievements, in recent years they have been adversely affected by the continuous erosion of their membership, primarily of scholars of the older generation. Some of their most prominent members, who at one time were quite active researchers in Ukraine and who actually reestablished these institutions abroad, are deceased; others are long past retirement age. Even a cursory examination of probably the most important scholarly work created abroad — *Encyclopedia of Ukraine* (in both its Ukrainian and English versions) — immediately reveals that most of its contributors and editors are scholars of the older generation. Indeed, *Encyclopedia of Ukraine* lacks the much needed influx of "new blood," but where are these knowledgeable young scholars who could lend meaningful assistance to this important project? This is only one example of many that could be cited here. One of the more striking illustrations of this phenomenon is the almost total lack of fundamental works in English on such topics as the history of Ukraine, the history of modern Ukrainian literature, culture, education, etc. The old masters, Doroshenko and Hrushevs'kyi, are reprinted; others, such as Chyzhevsky, are translated. The young generation of scholars (those who received their education abroad, often in the leading universities) at least up until this time is still not in a position to prepare synthesizing works, in spite of the fact that some of their doctoral dissertations

date back more than ten years. Obviously, not all students who selected Ukrainian topics for their dissertations will continue their research interests in Ukrainian affairs. Some of them will discontinue research altogether and, having obtained this terminal degree, will use it as a kind of "union card" for teaching or to obtain a lucrative position in government or in private industry. This is quite natural and of course is not limited to students of Ukrainian studies. However, the significant lack of meaningful research and published materials by young Ukrainian scholars is of great concern to the Ukrainian community, which may account for the wide support of the Harvard project and the much younger Canadian Institute of Ukrainian Studies.

In our search to locate all dissertations on Ukrainian topics and to perceive what topics had and had not been researched, we examined numerous bibliographies of doctoral dissertations with varying profiles and covering different periods of time. Probably the most comprehensive bibliography is Joseph Danko's "West European and American Doctoral Dissertations on the Ukraine, 1945-60" (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences* 9:313-33, 1961), which lists 215 doctoral dissertations and Habilitationschrifte dealing wholly or in great part with Ukraine; this article supersedes O. Horbach's "Ukrainistychni pratsi po universytetakh Zachidnoi Nimechchyny ta Avstrii v 1945-1957 rr." (*Ukrains'kyi Samostiinyk*, nos. 11:20-25 and 12:17-20, 1960). Lubomyr R. Wynar, in his article "Ukrains'ki dysertatsii v amerykans'kykh universytetakh" (*Ukrains'kyi Istoryk* 5 [17-20]:142-45, 1968), provides a listing of 41 dissertations for the period 1934-1967, analyzing them by subject, year of publication, and institution. A somewhat different approach is provided by Frances Swyripa in her article "Theses and Dissertations on Ukrainian Canadians: An Annotated Bibliography" (*Journal of Ukrainian Graduate Studies* 3:91-110, Spring 1978), listing not only doctoral dissertations but also master's theses and degree-required essays at the bachelor level written on Ukrainian-Canadian topics at Canadian, American, and European universities. It should be noted that doctoral dissertations pertaining to the Soviet Union and Russia are covered in Jesse J. Dossick's two volumes — *Doctoral Research on Russia and the Soviet Union* (New York University Press, 1960, 248p) and *Doctoral Research on Russia and the Soviet Union, 1960-1975* (Garland, 1976, 345p). The first volume lists 960 dissertations accepted at American, Canadian, and British universities from the time of the awarding of the first degree up to 1959; the second volume lists 3,150 dissertations for the period indicated in the title. The updating of both volumes is executed by Dossick in an annual column, "Doctoral Dissertations...," published by *Slavic Review*. The most comprehensive listing of doctoral dissertations on all topics is found in *Dissertation Abstracts International* (Ann Arbor, University of Michigan Microfilms, 1938- , monthly, with cumulations) and its predecessors. All of these sources cite doctoral dissertations on Ukrainian topics and, along with the previously mentioned articles, were consulted by us in preparing this article.

We found that many of these sources, including Dossick and *Dissertation Abstracts*, contain occasional errors. For example, O. M. Kraus' "Ivan Mazepa as a Literary Character in Representative Ukrainian, Polish and Russian Works,"

reported by Dossick as having been completed at Syracuse University in 1975, apparently does not exist. E. D. Wangenheim's "The Ukrainian Community in Toronto," University of Toronto, 1961, listed in Weres' *Ukraine: Selected References in the English Language*, 2nd ed. (Chicago, Ukrainian Research and Information Institute, 1974), was never completed. Both universities were contacted directly for verification. Omissions, errors in spelling, the assignment of misleading subject headings, etc., are especially evident in *Dissertation Abstracts International,* the result presumably of computer-generated data.

In order to assure a greater degree of accuracy in our list, all universities were contacted. Consequently, we were able to verify citations and to obtain abstracts for those dissertations unavailable for *de visu* examination. A list of the 235 known dissertations appears at the end of this article. Entries that contain page numbers in the collation statement reflect that the dissertations or their abstracts were examined *de visu.* All other dissertations listed here are based on extensive cross checking of several sources. As indicated earlier, possible errors may still exist, and we will be grateful for assistance in correcting them.

This list is limited to doctoral dissertations written in English and covers all universities outside the Soviet Union and its satellites, including Ukrainian Free University. Most dissertations are exclusively devoted to Ukrainian topics or at least have significant emphasis on Ukrainian affairs. The best examples of this latter category are dissertations listed under the heading "Nationality Policy in the Soviet Union" and some dissertations incorporated in the historical section, e.g., "World War I and Civil War," and "World War II." It should also be pointed out that we have included for the medieval period a number of dissertations that usually are classified in western countries as "Russian." In this respect, we follow the pattern established by Hrushevs'kyi and Ukrainian national historiography, which considers Rus' an integral part of Ukrainian history. Dissertations pertaining to minorities in Ukraine are also included on a selective basis — e.g., Eliach's "Jewish Hasidim, Russian Sectarians, Non-Conformists in the Ukraine, 1700-1760." Some works on persons of Ukrainian origin are also included, such as Makarenko, Lysenko, and, more notably, Hohol' and Korolenko. Dissertations completed during 1978 are not fully represented since, at the time of this writing, information on many of them was not yet available.

The arrangement of entries is by broad subject categories. In using this approach, one can see at a glance how well certain subjects are represented and what important topics have been neglected. As can be seen in the chart below and in the list of dissertations at the end of this article, the largest number of dissertations is in history, politics, and international relations; a rather significant number of these are in the area of political science bordering on history, especially "World War I" (19) and "World War II" (8). The medieval period is also well represented (8); however, with the exception of Serbyn's dissertation, all of them were prepared by non-Ukrainians and, unfortunately, reflect a predominantly Russian point of view. Excluding those studies on such historical figures as Pylyp Orlyk, Adam Kysil', and Drahomanov, only ten dissertations deal with the Cossacks, the Ukrainian Het'man State, and eighteenth and nineteenth-century

history. There is not a single dissertation on Khmelnyts'kyi or Mazepa (just to mention two of the most prominent het'mans).

Historiography is also modestly represented, with not a single dissertation on Antonovych, Hrushevs'kyi, Bahalii, Lypyns'kyi, Tomashivs'kyi, or, as a matter of fact, Doroshenko or Ohloblyn. Since several of these individuals were active abroad for long periods of time, certainly necessary primary sources are available. By contrast, there are several studies on less important figures in Russian historiography — e.g., Dubnov, Kotoshikhin, Shchapov, etc. During the period 1960-1975, Pokrovskii is represented by four dissertations, Tatishchev by four. Modern Ukrainian history and political science receive much better coverage, at least in the quantity of dissertations, including outstanding works (all published later in book form) by Armstrong, Reshetar, Bilinsky, and Sullivant. However, there is no dissertation on Petliura and his period or on such prominent leaders of Ukrainian resistance as Konovalets' and Bandera.

Literature and drama are represented by 52 dissertations, with six works on *Slovo*. Excluding these and the four works listed under comparative literature, only four dissertations cover the period up to and including the nineteenth century. There are eleven dissertations on individual authors, including one each on Franko and Shevchenko. There is nothing on Lesia Ukrainka or Kotsiubyns'kyi, or on such important literary figures as Zerov, Iefremov, Tychyna, Ianovs'kyi, or Malaniuk, Teliha, Olzhych, and several other emigré writers. There is one dissertation on O. Korniichuk. Again, by contrast, there are 15 dissertations on Hohol'. It is hoped that some broader dissertations on Shevchenko and Franko will be added to this meager list. One could continue such comments concerning the uneven coverage of major topics, but the above should illustrate our point.

The quantity of dissertations prepared within the five-year time periods reflects a steady increase in research on Ukrainian topics. However, when compared to the increase of doctoral dissertations being prepared in all subject areas, these figures are less than impressive. According to Dossick, 5,070 dissertations were produced up to the year 1975; the percentage of Ukrainian topics (taking our total, covering an additional three years, and Ukrainian Free University dissertations) constitutes about .04 percent of this total, in spite of the fact that the number of dissertations prepared during 1966-1970 was practically doubled in the 1971-1975 period. The interest in Ukrainian topics is still very modest, and if we subtract from our total the number of dissertations not directly related to Ukraine, the resulting number would be significantly smaller.

The leading institutions in granting degrees in this field are: Columbia — 27; followed by Harvard — 15; Ukrainian Free University — 14; Ottawa — 13; Pennsylvania — 12; Washington — 10; Georgetown — 8; Chicago, Illinois, Michigan, and Yale — 7 each; and New York and Indiana — 5 each. Out of the 235 dissertations, only about 28 were published later as monographs, mostly by university presses. Again, dissertations submitted to Columbia seem to be most suitable for publication — e.g., Armstrong, Fedyshyn, Dallin, Budurovycz, Sawczuk, Perfecky, Luckyj, and Babinsky. Only one Harvard dissertation directly related to a Ukrainian topic has been published, namely, Reshetar's *The Ukrainian Revolution, 1917-1920* (Princeton University

Press, 1952). It is interesting to note that in spite of a significant increase of doctoral dissertations in the 1970s, more books based on doctoral dissertations were published in the 1960s.

Figures based on this study support several assumptions: one is that many students of Ukrainian studies tend to shy away from more sensitive (and consequently more demanding) topics. This seems to be a logical conclusion, considering the large gaps in the literature in important areas of Ukrainian history. The neglect in these areas and the fact that few doctoral dissertations on Ukrainian topics are published suggest that little encouragement or guidance is being provided by some of the senior scholars responsible for the development of Ukrainian studies at the university level. While this is purely speculative assumption, no objective observer can deny the fact that a number of vital topics in the areas of Ukrainian historiography, culture, literature, and the arts have been consistently avoided. Many dissertations are fragmentary in their scope, and while occasionally employing rather interesting methodology, they bring little of substance to Ukrainian scholarship.

These problems merit further research and frank discussion among the Ukrainian community. It is hoped that the bibliography of scholarly literature pertaining to Ukraine mentioned previously in this article will add further insight to this situation.

DISSERTATIONS ON UKRAINE

Agriculture

Field, Neil Collard.	The Role of Irrigation in the South European USSR in Soviet Agricultural Growth: An Appraisal of the Resource Base and Development Problem. Seattle, University of Washington, 1956. 229 p.
Stebelsky, Ihor.	Land Tenure and Farm Holdings in European Russia on the Eve of Collectivization. Seattle, University of Washington, 1967. 347 p.

Arts

Michaelsen, Katherine J.	Archipenko: A Study of the Early Works, 1908-1920. Columbia, 1975. 423 p.

Church and Religion

Alexeev, Wassilij.	The Russian Orthodox Church under German Occupation, 1941-1945. Minnesota, 1967. 359 p.
Bociurkiw, Bohdan Rostyslaw.	Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939. Chicago, 1961.
Boysak, Basil.	The Struggle of the Church Union in Carpatho-Ukraine. Montreal, 1961. 293 p.
Della Cava, Olha T.	Sermons of Feofan Prokopovič: Themes and Style. Columbia, 1972. 193 p.

Eliach, Yaffa. Jewish Hasidim, Russian Sectarians, Non-Conformists in the Ukraine, 1700-1760. CUNY, 1973. 222 p.

Fein, Isaac M. The Life and Teachings of Levi Yizhak of Berdychev. Dropsie, 1934.

Fireside, Harvey Francis. The Russian Orthodox Church under German Occupation in World War II. New School, 1968. 423 p.

Heppell, Muriel. The *Paterikon of the Kievan Monastery of Caves* as a Source for Monastic Life in Pre-Mongolian Russia. University of London, 1954.

Ladner, David. Simeon Polockij's Metrical Psalter: Context and Pattern. Yale, 1976. 245 p.

Lencyk, Wasyl. The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. Fordham, 1961. 266 p.

Nazarko, Ireneus. Saint Vladimir the Great — Sovereign and Baptist of the Rus. Ottawa, 1951. 288 p.

Paska, Walter. Sources of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the United States. Catholic, 1975. 293 p.

Popivchak, Ronald P. Peter Mohila, Metropolitan of Kiev (1633-1647): Translation and Evaluation of His "Orthodox Confession of Faith." Catholic, 1975. 495 p.

Procko, Bohdan P. The Byzantine Catholic Province of Philadelphia: A History of the Ukrainian Catholic Church in the U.S.A. Ottawa, 1963. 232 p.

Renoff, Richard M. Celibacy and Schism: The Loss of Community among the American Carpatho-Ruthenians. New York, 1971. 217 p.

Yuzyk, Paul. Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada, (1918-1951). Minneapolis, University of Minnesota, 1958. 340 p.

Economics

Frank, Andrew Gunder. Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry. Chicago, 1957. 229 p.

Halich, Wasyl. Economic Aspects of Ukrainian Activity in the United States. State University of Iowa, 1934, 155 p.

Koropeckyj, I. S. The Economics of Investment in Ukrainian Industry, 1928-1937. Columbia, 1964. 371 p.

Kowal, Lubomyr. Economic Doctrines of M. I. Tugan-Baranovsky. Urbana, University of Illinois, 1965. 434 p.

Melnyk, Zinowij Lew. Ukrainian Capital and the Soviet Economy. Michigan State University, 1961. 307 p.

Noonan, Thomas S. The Dnieper Trade Route in Kievan Russia, (900-1240 A.D.). Bloomington, Indiana University, 1965. 251 p.

Pesda, John Lawrence. N. K. Bunge and Russian Economic Development, 1881-1886. Kent State, 1971. 205 p.

Senkiw, Roman. — The Growth of Industrial Production in Ukraine, 1945-71. Virginia, 1974. 560 p.

Thiede, Roger Lee. — Town and Function in Tsarist Russia: A Geographical Analysis of Trade and Industry in the Towns of New Russia, 1860-1910. Seattle, University of Washington, 1970. 475 p.

Education

Bowen, James Ernest. — Anton Makarenko and the Development of Soviet Education. Illinois, 1960. 269 p.

Bryans, David Garth. — Education and Acculturation: The School in a Multicultural Setting. Alberta, 1971. 269 p.

Kalba, Zenon. — An Analysis of the Philosophies of Education in Canada and in the Soviet Union with a Concluding Comparative Assessment. Munich, Ukrainian Free University, 1971. 203 p.

Kindrachuk, Michael John. — The Petro Mohyla Institute 1916-1976 Saskatoon, Saskatchewan, Canada. Munich, Ukrainian Free University, 1978. 247 p.

Kyshakevych, Tatiana. — University Education in Ukraine. Pittsburgh, 1976. 407 p.

Lehrman, Sara Maltz. — The Pedagogical Ideas of Anton Semenovich Makarenko. Pittsburgh, 1971. 279 p.

Pelège, Michael Nicholas. — A Comparative Study of the Teaching of Russian in the United States of America and Ukrainian in Canada. Munich, Ukrainian Free University, 1972. 276 p.

Sydorenko, Alexander. — The Kievan Academy in the 17th Century: Scholastic, Humanist and Baroque Strains in Orthodox Spirituality. Urbana, University of Illinois, 1974. 356 p.

Folklore

Arant, Patricia Mayher. — Compositional Techniques of the Russian Oral Epic, The *Bylina*. Harvard, 1963.

Klymasz, Robert Bogdan. — Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition. Indiana, 1971. 342 p.

Mackie, Marlene Marie. — The Accuracy of Folk Knowledge Concerning Alberta Indians, Hutterites, and Ukrainians: An Available Data Stereotype Validation Technique. Alberta, 1971. 511 p.

Geography and Demography

French, R. A. — The Settlement of Poles'ye, USSR. London, University College, 1953.

Kozauer, Nikolaus John. — The Carpatho Ukraine between the Two World Wars — With Special Emphasis on the German Population. Rutgers University, 1964. 441 p.

Peterson, Charles Buckley, III. Geographical Aspects of Foreign Colonization in Prerevolutionary New Russia. Seattle, University of Washington, 1969. 319 p.

Skinner, Frederick William. City Planning in Russia: The Development of Odessa, 1789-1892. Princeton, 1973. 378 p.

History, Politics, and International Relations

Historiography

Myhul, Ivan M. Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography, 1956-1970. Columbia, 1973. 404 p.

Papazian, Dennis. Nicholas Ivanovich Kostomarov, Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist. Ann Arbor, University of Michigan, 1966. 436 p.

Riasanovsky, Alexander V. The Norman Theory of the Origin of the Russian State: A Critical Analysis. Stanford, 1960. 262 p.

Zguta, Russell. *Byliny:* A Study of Their Value as Historical Sources. Pennsylvania State, 1967. 253 p.

Archaeology

Jessup, John Edward, Jr. Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism: A Survey Based on Recent Archaeological Discoveries and Other Studies Which Relate to the Development of Various Cultures on the Eurasian Steppe. Georgetown, 1970. 268 p.

General Works

Martyniuk, Osyp. Historical Development of the Ukrainian Settlement Forms. Munich, Ukrainian Free University, 1978. 128 p.

Medieval Period

Boba, Imre. Nomads in the Formation of the Kievan State. Seattle, University of Washington, 1962. 238 p.

Groenberg, Christina. Norsemen in Russia. Montreal, 1972. 350 p.

Hanak, Walter Karl. The Nature and the Image of Grand Princely Power in Kievan Russia: 980-1054. Indiana, 1973. 223 p.

Serbyn, Roman. The Character of the Rus Commonwealth, 1140-1200. McGill, 1975.

Shepard, J. E. B. Byzantium and Russia in the Eleventh Century: A Study in Political and Ecclesiastical Relationships. Oxford, 1974.

Stokes, A. D. Russo-Bulgarian Relations in the Tenth Century. Cambridge University, 1959.

Vakar, Nicholas P. Society and Family in Medieval Russia. Harvard, 1946.

Wozniak, Frank Edward, Jr. The Nature of Byzantine Foreign Policy toward Kievan Russia in the First Half of the Tenth Century: A Reassessment. Stanford, 1973. 265 p.

Cossacks and Ukrainian Het'man State

Basarab, John. Interpretations of the 1654 Pereiaslav Arrangement. American University, 1975. 647 p.

Gordon, Irene Linda. Revolutionary Banditry: An Interpretation of the Social Roles of the Ukrainian Cossacks in Their First Rebellions, 1590-1596. Yale, 1970. 366 p.

March, George P. The Cossacks of Zaporozhe. Georgetown, 1965. 344 p.

Pernal, Andrew B. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. Ottawa, 1977. 592 p.

Subtelny, Orest Myroslav. The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710-1742. Harvard, 1973.

Sysyn, Frank. Adam Kysil, Statesman of Poland-Lithuania: A Study of the Commonwealth's Rule of the Ukraine from 1600 to 1653. Harvard, 1976.

Eighteenth Century

Kohut, Zenon Eugene. The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763-1786): A Case Study in the Integration of a Non-Russian Area into the Empire. Pennsylvania, 1975. 454 p.

Nineteenth Century

Pelech, Orest. Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830's and 1840's. Princeton, 1976. 265 p.

Rogosin, Boris Ivan. The Politics of Mikhail P. Dragomanov: Ukrainian Federalism and the Question of Political Freedom in Russia. Harvard, 1967.

Timberlake, Charles Edward. The Birth of Zemstvo Liberalism in Russia: Ivan Il'ich Petrunkevich in Chernigov. Seattle, University of Washington, 1968. 319 p.

Ukrainian Soviet Republic

Bilinsky, Yaroslav. Ukrainian Nationalism and Soviet Nationality Policy after World War II. Princeton, 1958. 655 p.

Borys, Jurij. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Selfdetermination of Nations. Stockholms Högskola, 1958.

Dmytryshyn, Basil. Moscow and the Ukraine, 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. Berkeley, University of California, 1955. 103 p.

Farmer, Kenneth Calvin. Ukrainian Nationalism and Soviet Nationalities Policy: 1957-1972. Madison, University of Wisconsin, 1977. 363 p.

Sullivant, Robert S. Soviet Politics in the Ukraine, 1917-1957. Chicago, 1958. 522 p.

Tuchak, William. Khrushchev and Ukraine. Ukraine in Khrushchev's Political Biography. Boulder, University of Colorado, 1963. 422 p.

World War I and Civil War

Brinkley, George A. Allied Intervention and the Volunteer Army in South Russia, 1917-1921. Columbia, 1964. 617 p.

Carley, Michael Jabara. The French Intervention in the Russian Civil War, November 1917 — April 1919. Queen's University (Canada), 1976.

Dushnyck, Walter. Efforts toward Russian-Ukrainian Understanding and Failures March to November 1917. Munich, Ukrainian Free University, 1964. 162 p.

Fedyshyn, Oleh Sylvester. German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917-1918. Columbia, 1962. 427 p.

Haczynski, Leo John. The Problem of Eastern Galicia at the Paris Peace Conference: A Re-examination in the Light of American Materials in the Archives of the United States. Fordham, 1971. 278 p.

Hoffman, Jerry Hans. The Ukrainian Adventure of the Central Powers, 1914-1918. Pittsburgh, 1967. 254 p.

Kark, John S. British Policy toward Ukrainian Statehood, 1917-1921. Munich, Ukrainian Free University, 1978. 353 p.

Kenez, Peter. The First Year of the Volunteer Army: Civil War in South Russia, 1918. Harvard, 1967.

Lukasz, Elena. Ukraine at the Paris Peace Conference, 1919. Chicago, 1963.

Luther, Michael M. The Birth of Soviet Ukraine. Columbia, 1962. 296 p.

Muniandy, Thambirajah. The Collapse of the Anti-Bolshevik Movement in South Russia, 1917-1920. Seattle, University of Washington, 1975.

Palij, Michael. The Peasant Partisan Movement of the Anarchist Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. Kansas, 1971. 469 p.

Pidhainy, Oleg S. The Formation of the Ukrainian Republic in the First World War, 1917-1918. McGill, 1965. 782 p.

Procyk, Anna M. Nationality Policy of the White Movement: Relations between the Volunteer Army and the Ukraine. Columbia, 1973. 328 p.

Rakowsky, Jeremy. Franco-British Policy toward the Ukrainian Revolution, March, 1917 to February, 1918. Case Western Reserve, 1974. 378 p.

Reshetar, John S. Ukraine and Revolution (1917-1920). Harvard, 1950. 227 p.

Shewchuk, Serge Michiel.	The Russo-Polish War of 1920. Maryland, 1966. 422 p.
Smart, Terry Lee.	The French Intervention in the Ukraine, 1918-1919. Lawrence, University of Kansas, 1968. 186 p.
Stojko, Wolodymyr.	The Attitude of the Russian Provisional Government toward the Non-Russian Peoples of Its Empire. New York, 1969. 284 p.

World War II

Best, Randolph Boothby.	A Doctrine of Counterinsurgency. South Carolina, 1973. 333 p.
Burton, Robert Bentley.	The Vlasov Movement of World War II: An Appraisal. American University, 1963. 171 p.
Dallin, Alexander.	German Policy and the Occupation of the Soviet Union, 1941-1944. Columbia, 1953. 1351 p.
Fugate, Bryan Irven, Jr.	Thunder on the Dnepr: The End of the *Blitzkrieg* Era, Summer, 1941. Austin, University of Texas, 1976. 455 p.
Kamenetsky, Ihor.	German Lebensraum Policy in Eastern Europe during World War II. Urbana, University of Illinois, 1957. 272 p.
Pronin, Alexander.	Guerrilla Warfare in the German-Occupied Soviet Territories 1941-1944. Georgetown, 1965. 287 p.
Skrzypek, Stanislaus T.	The Soviet Elections in Eastern Poland, October 1939. Fordham University, 1955. 367 p.
Smith, Frederic N.	The American Role in the Repatriation of Certain Soviet Citizens, Forcible and Otherwise, to the USSR following World War II. Georgetown, 1970. 229 p.

Regional History

Kisilevsky, Vladimir J.	Ukrainian National Revival in Austria, 1772-1848. University of London, 1936. 145 p.
Koenig, Samuel.	The Ukrainians of Eastern Galicia. A Study of Their Culture and Institutions. Yale, 1935. 381 p.
Lynch, Donald Francis.	The Conquest, Settlement and Initial Development of New Russia (The Southern Third of the Ukraine) 1780-1837. Yale, 1965. 267 p.
Magocsi, Paul Robert.	The Development of National Consciousness in Subcarpathian Rus, 1918-1945. Princeton, 1972. 423 p.
Sirka, Ann Slusarczuk.	The Struggle for National Rights in Eastern Galicia under Austria 1772-1914. Munich, Ukrainian Free University, 1976. 257 p.

International Relations

Budurowycz, Bohdan B.	Polish-Soviet Relations, 1932-1939. Columbia, 1958. 322 p.
Dabrowski, Stanislaw.	The Peace Treaty of Riga, 1921. Kent State, 1968. 350 p.

Sawczuk, Konstantyn.	The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950. Columbia, 1969. 271 p.
Slivonski, S.	Polish-Ukrainian Relations, 1919-1939. Oxford University, 1947.
Stercho, Peter George.	Carpatho-Ukraine in International Affairs, 1938-1939. University of Notre Dame, 1959. 475 p.

Political Parties

Elwood, Ralph Carter.	The RSDRP in the Underground: A Study of the Russian Social Democratic Labor Party in the Ukraine, 1907-1914. Columbia, 1969. 496 p.
Himka, John-Paul.	Polish and Ukrainian Socialism: Austria, 1867-1890. Michigan, 1977. 577 p.
Solchanyk, Roman.	The Communist Party of Western Ukraine, 1919-1938. Michigan, 1973. 376 p.
Steinberg, Arthur K.	The Kholm Question in the Russian Duma Period, 1906-1912: Opinion and Action. Kent State, 1972. 257 p.

Ukrainian National Movement

Armstrong, John Alexander, Jr.	Ukrainian Nationalism, 1939-1945. Columbia, 1953. 536 p.
Ivancevich, Anthony Mario.	The Ukrainian National Movement and Russification. Northwestern, 1976. 761 p.
Kulchycky, George Peter.	The Ukrainian Insurgent Movement, 1919 to 1926. Georgetown, 1970. 308 p.
Voskobiynyk, Michael Hryhory.	The Nationalities Question in Russia in 1905-1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reference to the Ukrainians. Pennsylvania, 1972. 591 p.

Nationality Policy in the Soviet Union

Clem, Ralph Scott.	The Changing Geography of Soviet Nationalities and Its Socioeconomic Correlates: 1926-1970. Columbia, 1976. 387 p.
Eminov, Mumunali Mumun.	The Development of Soviet Nationality Policy and Current Soviet Perspectives on Ethnicity. Indiana, 1976. 265 p.
Farmer, Donald R.	The Theory and Practice of Soviet Nationality Policy. Minnesota, 1954. 720 p.
Gurevitz, Baruch.	National Communism in the Soviet Union: 1918-1928. Rochester, 1973. 218 p.
Hall, Paul Rondall.	Language Contact in the USSR: Some Prospects for Language Maintenance among Soviet Minority Language Groups. Georgetown, 1974. 269 p.
Kučera, Jindřich.	Language Policy in the Soviet Union. Harvard, 1952.

Martin, Neil Anthony. Khrushchev and the Non-Russians: A Study of Soviet Nationality Policy since the Death of Stalin. Georgetown, 1968. 440 p.

Olynyk, Stephen Dmytrovitch. Soviet Federalism in Theory and Practice. Georgetown, 1965. 436 p.

Pipes, Richard E. The Genesis of Soviet National Policy. Harvard, 1950.

Silver, Brian D. Ethnic Identity Change among Soviet Nationalities: A Statistical Analysis. Wisconsin, 1972. 278 p.

Zadrozhny, John Thomas. The Development of Nationality Movement. Chicago, 1963. 576 p.

Law

Mase, Sadi James. Aspects of Old Russian Law and Its Terminology. Harvard, 1952.

von Loewe, Karl F. The Lithuanian Statute of 1529: A Translation and Commentary. Kansas, 1969. 309 p.

Language and Linguistics

Medieval

Alt, Theresa Frances. The Language of the Lithuanian Statute of 1529: Orthography, Phonology, Inflections. Columbia, 1977. 502 p.

Burtniak, Michael. The Animate-Inanimate Category in the Proper and Common Animate Nouns in the Laurentian and Hypatian Chronicles. Ottawa, 1972. 303 p.

Carlton, Terence Roy. Ukrainian Ikavism as a Reflex of Proto-Slavic Neo-Acute. Ohio State, 1974. 175 p.

Cohen, Joyce Celia. The Suffix (-b-stv-) in Old Russian. Los Angeles, University of California, 1973. 345 p.

Cooper, Donald Stewart. Studies in Possessive Adjectives in Old Church Slavonic. Harvard, 1971.

Davis, Philip Wayne. A Phonology of Proto-East Slavic. Cornell 1965. 119 p.

Fetzer, Leland Alvin. Structure of the Substantive in Old Church Slavic. Berkeley, University of California, 1969. 267 p.

Flier, Michael Stephen. Aspects of Nominal Determination in Old Church Slavic. Berkeley, University of California, 1968. 318 p.

Frink, Orrin. Verbal Government in the Old Russian Primary Chronicle. Harvard, 1961.

Goedecke, Robert William. An Approach to the Genetic Classification of Vocabulary in the *Izbornik* of 1076. Wisconsin, 1971. 719 p.

Harris, Gary Lynn. A Historical Study of Ablaut in Common Slavic, Old Church Slavonic, and Russian. Ohio State, 1971. 198 p.

Huntley, David George.	A Semantic Analysis of Old Church Slavonic Verbs of Motion and Their Compounds. London, 1968.
Kingsbury, Stewart Ashley.	The Syntax of Two Early Church Slavic Hagiographies, *The Life of St. Constantine-Cyril (ZK)* and *The Life of St. Methodius (ZM)* with Appendices. Michigan, 1968. 545 p.
Leddusire, Frank Edward.	A Comparative Study of Middle Voice in Koine Greek and Reflexive Verbs in Old Russian through Case Grammar Description. Seattle, University of Washington, 1972.
Lunt, Horace G.	The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Columbia, 1950. 182 p.
Mathiesen, Robert Christian.	The Inflectional Morphology of the Synodal Church Slavonic Verb. Columbia, 1972. 504 p.
Perfecky, George A.	The Galician-Volynian Chronicle Hypatian Text: An Annotated Translation. Columbia, 1970. 430 p.
Priestley, Tom Michael Sidney.	A Test of the Comparative Method: The Reconstruction of Proto-South-East-Slavic. Simon Fraser, 1972.
Whitman, Robert Henry.	The Morphology of the *Svjatoslav Izbornik* of 1073. Harvard, 1964.
Winokur, Marshall.	An Orthographical Study of Toponyms and Names of Inhabitants in Old Church Slavonic. Pennsylvania, 1973.

Seventeenth and Eighteenth Centuries

Kociuba, Ostap.	The Grammatical Sources of Meletij Smotryc'kyj's Church Slavonic Grammar of 1619. Columbia, 1975. 547 p.
Rozumnyj, Jaroslav.	Proper Names in Pamvo Berynda's "Leksikon Slavenorosskij . . . of 1627." Ottawa, 1968. 429 p.

Modern Ukrainian

Derlycia, Zirka M.	A Theory of How Participial Meaning is Expressed in Ukrainian and Russian, and Its Application to a Comparative Study of Adjectival Participles Contained in a Ukrainian Text and Its Russian Translation. New York, 1978.
Druien, Robert Francis.	The Case Form for an Object of a Negated Transitive Verb in Russian with Comments on Ukrainian Usage. Michigan, 1973. 165 p.
Foster, James Maurice.	Some Phonological Rules of Modern Standard Ukrainian. Illinois, 1966. 260 p.
Hornjatkevyč, Andrij Jurij.	The Morphology of the Verb in Contemporary Standard Ukrainian. Berkeley, University of California, 1972. 151 p.
Hursky, Jacob P.	The Patronymic Surnames in Ukrainian. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1957. 143 p.

Huryn, Ihor.	Derivation of the Nouns Designating Living Beings in Russian and Ukrainian: A Comparative Study. New York, 1973. 242 p.
Ishchuk-Pazuniak, Natalia.	The Vocative Case in Ukrainian. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1956. 198 p.
Mierau, Eric.	A Descriptive Grammar of Ukrainian Low German. Bloomington, Indiana University, 1965. 123 p.
Smith, Michael N.	A Comparative Study of the Teaching of Russian in the United States of America and Ukrainian in Canada. Munich, Ukrainian Free University, 1972. 265 p.
Wexler, Paul N.	Purism in the Development of a Standard Language, with Special Reference to Modern Standard Belorussian and Ukrainian. Columbia, 1967. 643 p.

Individual Authors

Medwidsky, Bohdan.	The Language of Stefanyk's Novellas: An Analysis of the Vocabulary. Toronto, 1977.
Prokopiw, Orysia.	A Stylistic Analysis of the Ukrainian Translations of Shakespeare's Sonnets. Ottava, 1975. 329 p.

Literature and Drama

General Works

Zujewskyj, Oleh.	The Problem of Ukrainian Artistic Translation. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1962. 156 p.

Literary Scholarship

Fizer, John.	Psychologism in Russian Literary Scholarship: Alexander Potebnia and His School. Columbia, 1960. 261 p.

Medieval

Pope, Richard W.	The Literary History of the *Kievan Caves Patericon* up to 1500. Columbia, 1970. 395 p.

Slovo o Polku Ihorevim

Besharov, Justinia.	The Imagery of the Igor Tale in the Light of a Byzantine Text on Rhetoric. Cambridge, MA, Radcliffe College, 1953.
Cizevska, Tanja.	The Vocabulary of the Igor Tale Compared with Other Old Russian Texts. Cambridge, MA, Radcliffe College, 1955.

Iowetz-Tereshchenko, N. M. Some Problems of the "Tale of Expedition of Igor," A Russian Poem of the Twelfth Century. Oxford University, 1928.

Pankiw, Mary. Canadian-English Translations of *Ihor Tale*. Munich, Ukrainian Free University, 1978. 822 p.

Perejda, George John. *Beowulf* and *Slovo o Polku Igoreve:* A Study of Parallels and Relations in Structure, Themes, and Imagery. Detroit, 1973. 276 p.

Šajković, Vladimir. "The Tale of Igor" Studies on the Question of Its Authenticity. Trends in the History of Its Criticism. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1953. 141 p.

Seventeenth and Eighteenth Centuries

Hippisley, A. R. Simeon Polotsky as a Representative of the Baroque in Russian Literature. Oxford, 1968.

Lewitter, Lucjan Ryszard. A Study of Academic Drama in Russia and Ukraine in the 17th and 18th Centuries, with Special Reference to Its Polish Origins. Cambridge, 1950.

Literary Trends

Cukierman, Walenty. The Odessa School of Writers, 1918-1923. Michigan, 1976. 214 p.

Luckyj, George Stephen Nestor. Soviet Ukrainian Literature: A Study in Literary Politics, 1917-1934. Columbia, 1953. 342 p.

Olynyk, Roman. Soviet Ukrainian Literature: A Study in Literary of Western Ukraine, 1919-1939. Montreal, 1962. 296 p.

Onyshkevych, Larissa Maria Lubov Zaleska. Existentialism in Modern Ukrainian Drama. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1973. 184 p.

Romanenchuk, Bohdan. Modernistic Trends in Ukrainian Literature, 1900-1923. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1958. 178 p.

Zmurkevych, Stephanie. Ukrainian Canadian Poetry: An Attempt to Define the General Idea. Ottawa, 1951. 204 p.

Comparative Literature

Babinski, Hubert F. Ivan Mazepa in European Romanticism. Columbia, 1970.

Grabowicz, George Gregory. The History and Myth of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Harvard, 1975.

Karpiak, Robert. Don Juan in Slavic Drama. Ottawa, 1977. 381 p.

Karpinich, Walter. Ukrainian Themes and Their Sources in Rainer Maria Rilke's "Stories of God." Munich, Ukrainian Free University, 1973. 105 p.

Luciw, Wasyl.	Het'man Ivan Mazepa in the Light of the European Literature. Ottawa, 1953. 286 p.
Saciuk, Olena Hikawyj.	A Comparative Study of the Cowboy, Gaucho, and Kozak as Protagonists in Selected Novels. Urbana, University of Illinois, 1973. 247 p.

Individual Authors

Ferguson, Dolly Mary.	Lyricism in the Early Creative Prose of Mykola Khvyl'ovy. Toronto, 1976. 315 p.
Haydey, Caroline.	Peter Karmansky and His Contribution to the Canadian-Ukrainian Life and Letters. Munich, Ukrainian Free University, 1976. 281 p.
Kopach, Alexandra.	Language and Style of Olha Kobylianska. Ottawa, 1967. 301 p.
Loeb, Louisa.	The Ukrainian Translations and Interests of Florence Randal Livesay. Munich, Ukrainian Free University, 1976. 249 p.
Lysiak, Julian.	Archaisms in the Poetical Works of Taras Shevchenko. Ottawa, 1951.
Pohorilyj, Semen.	The Unpublished Novels of Volodymyr Vynnychenko. New York, 1971. 255 p.
Shtohryn, Dmytro.	Pavlo Fylypovich — A Literary Scholar. Ottawa, 1970. 451 p.
Slavutych, Yar.	The Poetry of Mychailo Orest and Its Background. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1955. 128 p.
Struk, Danylo Swyatoslaw.	Vasyl' Stefanyk: His Study of the Pain at the Heart of Existence. Toronto, 1970.
Tymchyshyn, Roman Eugene.	Alexander Korneichuk: A Representative Playwright of the New Soviet Era. Minnesota, 1968. 342 p.
Wilcher, Asher.	Ivan Franko and the Bible: A Study of His Pre-Moisei Poems. Ottawa, 1977. 221 p.

N. Gogol' (M. Hohol')

Debreczeny, Paul.	A Study of Gogol's Literary Style. London, 1959.
Harussi, Yael.	Gogol's *Dead Souls:* A Reading. Columbia, 1974. 162 p.
Holquist, James Michael.	Non-Realistic Modes in the Prose Fiction of Gogol and Dostoevsky. Yale, 1968. 242 p.
Hrishko, Wasyl.	Gogol's Ukrainian-Russian Bilingualism and the Dualism of Gogolian Style. Seattle, University of Washington, 1973. 355 p.
Kent, Leonard Joseph.	The Subconscious in Gogol and Dostoevsky and Its Antecedents. Yale, 1965. 297 p.
Nebolsine, Arcadi.	Poshlost, A Study of the Writings of Gogol, Dickens, Dostoevsky and Annensky. Columbia, 1971. 147 p.

Nordby, Edward Lamar.	Gogol's Comic Theory and Practice in *The Inspector General*. Stanford, 1971. 353 p.
Olson, Kenneth James.	Gogol and the Natural School. Urbana, University of Illinois, 1972. 256 p.
Pickle, Charles DeWitt.	Nikolaj Gogol and Black Humor. Colorado, 1974. 230 p.
Proffer, Carl R.	The Comparisons in Gogol's *Dead Souls*. Ann Arbor, University of Michigan, 1963. 317 p.
Snyder, Harry Charles, Jr.	The Airborne Imagery in Gogol's *Dead Souls*. Brown, 1974. 130 p.
Stilman, Leon.	Nikolai Gogol: Historical and Biographical Elements in His Creative Personality. Columbia, 1952. 400 p.
Vuchich, Olga Victoria.	Stylistic Contrasts in Gogol's Artistic Works: An Analysis. Pittsburgh, 1969. 247 p.
Yurieff, Zoya.	Gogol as Interpreted by the Russian Symbolists. Cambridge, MA, Radcliffe College, 1956.
Zaslove, Jerald.	The Ideology and Poetics of *Poshlost* — The Work of Nikolai Gogol and Its Importance in Our Time. Seattle, University of Washington, 1968. 324 p.

Korolenko

Gibson, Gregg Nicklas.	Korolenko and His Short Stories. Vanderbilt, 1975. 263 p.
Haslett, David Malcolm.	The Influence of Populist Ideas on the Literary Works of V. G. Korolenko. Cambridge, 1974.
Seletski, Natalia M.	The Elements of Light in the Life and Fiction of V. G. Korolenko. Philadelphia, University of Pennsylvania, 1964.

Philosophy

Black, Karen Lindmark.	The Sources of the Poetic Vocabulary of Grigorij Skovoroda. Bryn Mawr, 1975. 302 p.
Hantula, Richard Michael.	Skovoroda's *Garden of Divine Songs* — A Description and Analysis. Harvard, 1976.
Scherer, Stephen Patrick.	The Life and Thought of Russia's First Lay Theologian, Grigorij Savvič Skovoroda (1722-94). Ohio State, 1969. 192 p.

Science

Toma, Peter.	An Inquiry into the Political Process in the Soviet Union: The Refutation of Lysenkoism after Stalin's Death. Southern California, 1958. 197 p.
Weinberg, Harry L.	A General Semantics Analysis of the Lysenko Controversy and Its Ideological Foundations. Northwestern, 1953. 593 p.

Sociological Studies of Ukrainian Immigrants

Argentina

Bartolomé, Leopoldo José. The Colonos of Apóstoles: Adaptive Strategy and Ethnicity in a Polish-Ukrainian Settlement in Northeast Argentina. Madison, University of Wisconsin, 1974. 364 p.

Canada

Anderson, Alan Betts. Assimilation in the Bloc Settlements of North-Central Saskatchewan: A Comparative Study of Identity Change among Seven Ethno-Religious Groups in a Canadian Prairie Region. Saskatchewan, 1977. 395 p.

Beaujot, Roderic Paul. Ethnic Fertility Differentials in Edmonton. Alberta, 1975. 271 p.

Kupchenko, Volodymyr. Progress of Ukrainian Pioneers in Alberta in Their First Sixty Years. Ottawa, 1960.

Lehr, John Campbell. The Process and Pattern of Ukrainian Rural Settlement in Western Canada, 1891-1914. Manitoba, 1978. 320 p.

Milnor, Andrew Johnson. Agrarian Protest in Saskatchewan, 1929-48: A Study in Ethnic Politics. Duke, 1962. 241 p.

Radchuk, Serge. Ethnic Minorities and The New Canadian Constitution. Munich, Ukrainian Free University, 1975. 302 p.

The United States

Bodnarczuk, Dmytro. An Analysis of the Key Historical Factors in the Development of the Ethno-National Consciousness of the Ukrainian Immigrants in the United States before 1916. Munich, Ukrainian Free University, 1975. 191 p.

Kuropas, Myron B. The Making of the Ukrainian-American, 1884-1939: A Study in Ethno-National Education. Chicago, 1974.

Mamchur, Stephen W. Nationalism, Religion, and the Problem of Assimilation among Ukrainians in the United States. Yale, 1942. 134 p.

Markus, Daria. Education of Ethnic Leadership: A Case Study of the Ukrainian Ethnic Group in the United States (1970-1974). Chicago, Loyola, 1977. 336 p.

Milstead, Marlene Stefanow. Generational Retention of Selected Cultural and Social Characteristics among Ukrainian-Americans. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, 1976. 224 p.

Warzeski, Walter. Religion and National Consciousness in the History of the Rusins of Carpatho-Ruthenia and the Byzantine Rite Pittsburgh Exarchate. Pittsburgh, 1964. 395 p.

DOCTORAL DISSERTATIONS ON UKRAINIAN TOPICS

	Before 1945	1946-50	1951-55	1956-60	1961-65	1966-70	1971-75	1976-78	Total
Agriculture				1		1			2
Arts							1		1
Church & Religion	1		2	1	4	2	5	2	17
Economics	1			1	4	1	2		9
Education				1			5	2	8
Folklore					1		2		3
Geography & Demography			1		1	1	1		4
History, Politics & International Relations	2	4	6	8	13	18	22	13	86
Law			1			1			2
Linguistics		1		2	4	8	16	3	34
Literature & Drama	1	1	9	4	5	10	15	7	52
Philosophy						1	1	1	3
Science			1	1					2
Social Studies	1			1	2	1	5	3	12
Total	6	6	20	20	34	43	75	31	235

Українська еміґрація

Михайло Біда

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ГОСПОДАРСТВА В АМЕРИЦІ

Тут ще варто дещо докладніше сказати про Федеральну Кредитову Кооперативу — «Самопоміч» у Чікаґо з огляду на те, що власне в Чікаґо міститься осідок Централі Українських Кооператив у США. Там оселилося багато ідейних кооперативних працівників, які винесли з собою з рідного краю на еміґрацію защеплену в своїх серцях кооперативну ідею, яку вони стараються і дальше ширити на чужині. В основному вони високо цінять і поширюють усі ті кооперативні принципи, що спираються на фундаментах чистої кооперативної ідеології, розуміючи, що в єдності та кооперативній організації лежить сила та добробут нашого народу.

ПОЧАТКИ РОЗВИТКУ ФЕДЕРАЛЬНОЇ КРЕДИТОВОЇ КООПЕРАТИВИ «САМОПОМІЧ» У ЧІКАҐО

З огляду на те, що фінансова щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо має великі заслуги у ділянці господарського життя не тільки на терені Чікаґо й околиці, де при її фінансовій допомозі нова українська політична іміґрація мала змогу розвинути господарське життя та стати твердіше на економічному фундаменті при засновуванні ними в нових умовах господарського життя. Без допомоги кредитів черпаних із української фінансової кооперативи «Самопоміч» не було б можливости розвинути наше господарське життя та закріпити його на міцному економічному фундаменті в умовах нашого нового поселення у США.

Українська фінансова щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо не тільки щедро допомагала розбудовуватись у ділянці господарській нашому суспільству, але вона також давала велику допомогу різним церковним, науковим, культурно-освітнім, мистецьким, виховно-молодечим та взагалі тим організаціям, установам чи товариствам, що до неї в справі допомоги звертались. Вона в розподілі своїх фондів не брала під увагу лише одне якесь середовище чи організацію, піклуючись та підтримуючи його дії, а трактувала усіх без виїмку на рівних правах. Фінансова щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо протягом цілого періоду її існування усім хто лише до неї звертався за грошовою допомогою, без усяких перешкод уділювала позичку, не стосуючи супроти українського суспільства

ніякої сеґреґації. З огляду на її здоровий підхід до наших національних справ, нашим обов'язком є дещо ближче запізнатися з постанням та розвитком української фінансової щаднично-кредитової кооперативи «Самопоміч» у Чікаґо.

Українська «Кредитівка» у Чікаґо переходила майже такі самі передорганізаційні процеси, як і кожна українська кооператива на терені США у перших своїх початках на американській землі. Після другої світової війни багато наших людей, втікаючи від комуністичного наїзду, опинилося в Західній Німеччині, а опісля, коли розпочалася еміґрація за океан від 1948 до 1950 р., найбільше наших людей прибуло до США. Тоді власне прибуло й до Чікаґо багато нашої інтеліґенції різних професій, а також ремісників і селян. Серед тієї маси наших людей були й висококваліфіковані кооператори, які, очевидно з браку знання англійської мови, неспроможні були отримати відповідної праці до їхньої набутої вріднім краю професії. Тож вони почали пригадувати собі, що в Україні, а особливо в Західній її частині існували різні самодопоміжні організації та товариства, які старалися собі взаїмно допомагати, і перемагати економічні труднощі та шукати якогось виходу в тодішній трудній господарській ситуації. Окупаційний уряд не дбав про те, щоб допомогти нашому народові в його дуже тяжкій економічній боротьбі за існування в таких несприятливих для нас господарських умовах.

Маючи добру життьову практику з минулого, наша передова інтеліґенція почала оглядатися за якимись певними засобами взаїмної допомоги. У зв'язку з тим у 1949 р. у Чікаґо зорганізовано відділ Об'єднання Українців у США «Самопоміч», яка прийняла на себе харитативні та гуманні завдання на терені міста Чікаґо. Це товариство відразу розпочало свою діяльність, яку вели ініціятивні та доброї волі особи. До них у першу чергу зараховують уже покійного інж. Іллю Сем'янчука та ще таких осіб, як О. Наконечного, П. Баб'яка, д-ра Іллю Мулу та В. Тимцюрака. З цього невеликого гуртка ідейних осіб почало зароджуватись багато інших самостійних професійних і громадських товариств, таких як Споживча Кооператива «Самодопомога», Лікарське товариство, Товариство українських інженерів, Товариство ветеранів, Організація Молоді, Учительська Громада та ін.

З прибуттям більшої скількости нових іміґрантів до Чікаґо, стали виринати нові проблеми, зв'язані з деякою опікою над хворими та малими дітьми. Як відомо на перших початках із браку матеріяльних фондів, ця організація не мала спроможності широко розвинути своєї діяльності. Тоді власне виринула конструктивно-творча ідея створення допомогового фонду з ініціятиви Товариства «Самопоміч». У дальшому процесі із цього в 1949 р. виринула ідея — заснування на кооперативному принципі фінансової щаднично-кредитової інституції.

Ця ідея не відразу защепилась у серцях багатьох людей, тож на самому початку приступило до організації лише 48 осіб, які погоджувались співпрацювати. Ці особи на перший початок зложили 359 дол. У таких невідрадних умовах засновувалася фінансова щаднично-кре-

дитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо, яка розпочала свою діяльність 2-го липня 1951 р. До заснування кооперативної фінансової установи причинилися колишні чільні кооператори, які займали поважні місця в українській кооперації на рідних землях, а в першу чергу годиться згадати покійного інж. Іллю Сем'янчука. Тож зараз же на основуючих зборах присутній тоді на залі відпоручник Кредитових Кооператив на штат Ілліноіс В. Г. Бріцкі, віддаючи статут, сказав такі пам'ятні слова (цитую за книжечкою «П'ятнадцять років праці для своєї громади»): «Тут ви маєте правну форму, якої ви шукали, а вашим обов'язком є заповнити її відповідним змістом». Йдучи за тими вказівками, Федеральна Кредитова Кооператива «Самопоміч» у Чікаґо вірно й сумлінно їх виповнила.[14]

Не бракувало критиків. Такі люди не тільки не довіряли тим, що з запалом та повною енерґією приступили до будови власної кооперативної фінансової установи, але вони ніяк не хотіли вірити в те, що через 25 років українська кооперативна фінансова установа у Чікаґо буде мати 5 571 членів та 13 378 653 дол. Праця перших засновників — великих ентузіястів не пропала марно на пустій, але родючій ниві. Кооперативні чікаґські фінансові експерти поставили правильну діягнозу, передбачаючи успішний розвиток фінансової щаднично-кредитової кооперативи на чікаґському терені серед великого скупчення української громади.

Новозаснована чікаґська фінансова щаднично-кредитова Кооператива «Самопоміч» у її перших початках приміщувалася у наймах в домівці Товариства «Бесіда», а урядовці працювали біля позиченого стола, який, за словами очевидця, був навіть без шухляди, де можна б класти гроші, а тому управа мусіла держати гроші в своїх кишенях, а документи та інші фінансові книги забирати з собою до дому. У цьому початковому періоді урядування відбувалося лише два рази на тиждень і то тільки вечером опісля праці. Очевидно, що тодішні урядовці для прожитку, цебто для своєї екзистенції мусіли працювати в різних американських установах чи фабриках. Ніхто з тодішньої управи не міг навіть мріяти про те, щоб стало працювати в початковій кооперативній щаднично-кредитовій установі. Вони всі працювали для кооперативи 2½ року безплатно й аж 1953 р. було призначено тим ідейним працівникам маленьку платню в сумі 1 000 дол., але ті, що мали отримати цю грошову суму відмовилися її приймати, а ті гроші вони передали на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка до Сарселю у Франції.

Усе це свідчить про те, скільки доброго й корисного можна осягнути при добрій співпраці та самопосвяті для доброї мети. А їхня мета була щира й віддана праця для кооперативної ідеї при розбудові новозаснованої фінансової щаднично-кредитової кооперативної установи «Самопоміч» у Чікаґо. Вже за півроку їхньої трудової діяльности у

---

[14] Федеральна Кредитова Кооператива «Самопоміч» у Чікаґо, *Пятнадцять років праці для своєї громади, 1951—1966,* стор. 4.

касі було 23 377,52 дол. вкладів, а у цьому самому часі видано 12 501,00 дол. позичок і 213,41 дол. зараховано на конто чистого прибутку. Помалу праця української фінансової установи «Самопоміч» у Чікаґо розвивалася і вже в 1952 р. у касі знаходилося грошей у сумі 136 109,06 дол., а чистий прибуток при кінцевих підрахунках становив 2 806,63 дол.

Кооперативна каса з кожним днем зростала, тому постановлено, щоб скарбник дир. Омелян Плешкевич залишився сталим працівником тим більше, що Федеральне Бюро Кредитових Спілок вимагало, щоб був сталий працівник. Опісля, коли в касі призбиралося грошей на суму 500 000 дол., то в 1955 р. почав також працювати сталим працівником п. Павло Бабяк, а в 1956 р. прийнято ще одного сталого працівника — помічника для скарбника п. Ярослава Войнаровського. Так помалу з кожним днем могутнішала Федеральна Кредитова Кооператива «Самопоміч» у Чікаґо, яка під сучасну пору розрослася в потужну фінансову щаднично-кредитову установу.

Ще треба відмітити і те, що крім фінансових операцій, Кооператива «Самопоміч» у Чікаґо ще вела інформативно-освідомлюючу діяльність при помочі пропаґанди, видаючи різні брошури, щоб познайомити українське громадянство з діяльністю кооперативної праці на терені міста Чікаґо й околиці, а при цьому також було написано багато статтей про кооперативу та її працю для нашого громадянства.

ВКЛАД ТА ЗАСЛУГА ЩАДНИЧО-КРЕДИТОВОЇ КООПЕРАТИВИ «САМОПОМІЧ» У ЧІКАҐО ТА ОКОЛИЦІ В ДІЛЯНЦІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ

Українська кредитова кооператива «Самопоміч» видавала українцям позички і дотації для різних українських установ, що впливало на їхній розвиток і збільшену діяльність. І так, щоб не бути голословним, годиться відмітити, що лише за п'ятнадцятилітній період свого існування фінансова щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо видала для дитячої оселі в Равнд Лейку позику в сумі 25 000 дол. Також Українська Пластова організація одержала позику в сумі 32 000 дол., Спілка Української Молоді — 27 050 дол., Український Національний Музей — 7 655 дол. Відділи Українського Народнього Союзу — 17 000 дол., «Українське Життя» — 6 300 дол., Українська Друкарня — 26 000 дол., Українська Споживча Кооператива «Самодопомога» — 120 000 дол., Українські Парафіяльні Школи — 264 000 дол.

За цей самий період українська щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо видала 53 позики на суму 275 614 дол. українським лікарям, щоб вони могли працювати за професією, також 16 позичок видано для українських ветеринарних лікарів у сумі 174 353 дол. для набуття і влаштування тваринних шпиталів. Також видано 13 позичок для влаштування ґазолінових станцій на суму 81 900 дол. і 163 позичок на суму 668 827 дол. для набуття і урухомлення торговельних і промислових підприємств, 1 810 позичок на суму 9 431 522,23 дол. для набуття індивідуальних і більших прибуткових житлових домів.

Завдяки фінансовій щаднично-кредитовій кооперативі «Самопоміч» у Чікаґо мали змогу розпочати свою професійну працю 29 українських лікарів, 6 ветеринарів, 13 ґазолінових станцій, 30 торговельних і промислових підприємств, а 1 200 українських родин мало змогу закупити свої власні доми, а в околиці наших українських церков, цебто св. о. Миколая і св. Володимира і в сусідстві щаднично-кредитової кооперативи «Самопоміч» збудовано величаву церкву св. Володимира й Ольги. На ту ціль було взято позичку в щаднично-кредитовій кооперативі «Самопоміч». Таке поселення наших українських людей і установ в околиці наших церков сприяло більшому розвиткові українського культурно-освітнього, громадського і бізнесового життя нашої громади.[15] Без її фінансової помочі неможливо було б зробити ні кроку вперед, приступаючи до зорганізування якогось підприємства чи започаткування культурно-освітньої праці.

Українська фінансова щаднично-кредитова кооператива «Самопоміч» у Чікаґо є виключно українською установою, бо згідно з її статутом — членами кооперативи можуть бути тільки українці, або американці українського походження, що також має величезне значення для культурно-освітнього виховання нашої української молоді для задержання її національної ідентичності серед чужого довкілля, яке сприяє скорій асиміляції.

Невгнутими послідовниками кооперативного життя є висококваліфіковані працівники з ділянки фінансового значення на терені кооперативної діяльности міста Чікаґо відомі фахівці господарських справ такі, як президент Федеральної Кредитової Кооперативи «Самопоміч» у Чікаґо Роман Мицик, екзекутивний директор Омелян Плешкевич та інші. Їм належиться признання за фахове й уміле керівництво, за успішний господарський розвиток, до якого дійшла кооператива на протязі її існування.

На Другому Світовому Конґресі була скликана Світова Конференція Українських Кооператорів, у якій взяло участь 50 українських кооператорів із різних країн нашого поселення. Конференція відбулася 31 жовтня 1973 р. у Торонто, Канада. На основі кооперативних звітів дізнаємося, що у вільному світі знаходиться 69 кооператив, яких основний капітал під сучасну пору становить 200 мільйонів долярів, а при цьому той їхній капітал значно зростає з кожним роком.

Кооператива «Самопоміч» у Чікаґо виплатила з своїх прибутків на різні національні потреби біля 100 000 дол., а також дала близько 350 000 дол. безпроцентового кредиту для наших українських студентів, які повинні сплачувати цю позичку аж опісля закінчення своїх студій та отриманні праці. Процент за ті позички платить держава. Чікаґська кооператива «Самопоміч» уділила понад 35 мільйонів кредитів по нижчій процентовій стопі на різні потреби. Таких кредитів не видають інші фінансові інституції, а тому наші люди у зв'язку з тим мали змогу заощадити кілька тисяч долярів. Кооперативна випла-

---

15 Те саме джерело, стор. 31, 33.

тила своїм людям багато безплатних страхувальних позичок на випадок смерти чи постійної непрацездатности позичаючого. Таких убезпечень не ґарантують інші фінансові установи крім, очевидно, кооперативних. Із допомогою уділюваних українською кооперативною фінансовою установою дешевих позичок мали змогу розвинути свою діяльність торговельні підприємства, лікарські ляборатoрії, церкви, готелі та багато організацій і установ.[16]

Крім фінансової щаднично-кредитової кооперативи «Самопоміч» у Чікаґо має великі заслуги перед нашим громадянством за уділювану фінансову поміч у розвитку та зростанні господарського життя також друга українська кооператива «Самодопомога» в Чікаґо, яка має велику споживчу крамницю та під сучасну пору 506 членів. Кооператива «Самодопомога» в Чікаґо спричинюється до свідомого національного виховання нашої молоді, а для тієї цілі вона веде відпочинкову оселю в Равндлейку. Крім цього вона солідно й чесно обслуговує нашу громаду харчовими продуктами, які вона має у своїй модерній крамниці для українських покупців. У Чікаґо також існує перше Кооперативне Страхувальне Аґентство під керівництвом п. Надії Горб, яка є асекураційним аґентом. Під сучасну пору вона зуміла зорганізувати для свого аґентства поважну кількість клієнтів. Ще в 1974 р. ця установа мала 344 клієнтів.[17]

Тут ще треба відмітити, що Централя Українських Кооперативів у США збагатилася ще на чотири нові кооперативи. Під сучасну пору членами ЦУКА стали ще такі кооперативи: «Українська Братська Федеральна Кредитова Кооператива» — Скрентон, Пенсильванія; «Українська Кредитова Кооператива» — Лорейн, Огайо; «Українсько-Американська Кооператива» — Міямі, Фльоріда і «Українська Братська Федеральна Кредитова Кооператива» — Бостон, Массачузетс.

І так під сучасну пору в США є 28 українських фінансових щаднично-кредитових кооператив. Ми ще не маємо статистичних даних про маєтковий стан згаданих чотирьох нових кооператив, які стали членами ЦУКА. 31 грудня 1974 р. до ЦУКА належали 24 українські кооперативи, які усі разом мали 31 745 членів, а їхній фінансовий стан становив суму 63 454 638 дол.[18]

---

[16] «Самопоміч», Федеральна Кредитова Кооператива, 2351 Вест Чікаґо Евню, *«Ми надіємось на Вас»*, Чікаго, 10 січня 1974. (Листівка).

[17] *Ми надіємось на Вас*, Чікаґо, 10 січня 1974 і *Економічно-громадський Вісник*, випуск I, стор. 25.

[18] *Координатор*, Вісті ч. 1, 1975, стор. 15.

З архіву

№ 3 **ВІСТИ** Квітень 1917 р.

З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У КИЇВІ

Укладає і Видає Комітет Української Центральної Ради

УВАГА!

Прибуток від продажу «Вістей» призначено на користь

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД

6—8 квітня 1917 р.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ — 6 КВІТНЯ

З'їзд відчинено в 2 годині дня промовою Голови У.Ц.Р. проф. М. Грушевським, короткий зміст її:

«Іменем Центр. Укр. Ради маю честь привітати перший Національний З'їзд визволеної України. Ми розуміли, як трудно в сучасних обставинах було прибути сюди. Тим з більшою вдячністю я вітаю Вас, що прибули Ви численно на З'їзд. Прибули, щоби висловити гадку організованої людности Укр. Народу, виявити і обмінятися думками про дальший напрям діяльности що до національного будівництва. Щире признаннє та подяка Вам за сей труд.

Обставини такого роду примусили як найскорше скликати сей З'їзд. Укр. Ц. Р. заснувалась з перших днів революції, поновлялась неустанно, до неї надходили заяви з ріжних кінців Української Землі з привітанням Ц.У.Р. як представника Українського Народу. Але необхідно вкупі з зібраними представниками завершити реорганізацію Ради, порозумітися про дальший напрям діяльности, надати їй національну форму.. Велике число прибувших улекшить сю роботу».

Далі промовець з вдячністю згадує тих солдатів-українців, що стали на чолі революції у Петрограді і Збори за покликом промовця шумно вітають: «Слава». Представників солдат тов. Овдієнка та Гайдая запрошено у склад президіума З'їзду.

Далі професор згадує тих борців, що полягли в боротьбі за визволення України і Збори побожно співають тричі — «вічная пам'ять».

Оголошується проґрама сьогоднішних зборів та починаються вибори президіума за пропозіцією промовця. Вибрано за Голову З'їзду — п. Ерастова, як представника Кубані, нащадків Запорізького війська; від солдат Петро-го гарнізону вище згаданих товаришів Овдієнка та Гайдая; від солдат Київського гарнізону — полковника Глинського та солдата Колоса; від селянства — Барановського та п. Єфремова; від орґанізованого робіт-

ництва — п. В. Винниченка; від інтелігенції — п. Ор. Левіцького та барона Штейнгеля; від духовенства — о. Погорілка. За генерального секретаря З'їзду — п. П. Богацького.

Почесним Головою Збори вибрали одноголосно проф. М. С. Грушевського.

На пропозицію члена К. Повіт. Земства п. Гульбенко помянути борців за Укр. Землю, Збори відповіли урочисто-величнім співом — «Як умру, то поховайте».

Тут ще Голова Ц.У.Р. оголосив, що прибув на збори представник Чорноморського фльоту, матрос Пилипенко з броненосця Сіноп. Його також запрошено у склад президіума і він відповів на се привітанням від українців Ч-го фльоту та посвідчив, що всі вони дали слово підтримувати укр. інтереси активно...

Голова З'їзду, п. Ерастов відчиняє роботу з'їзду, давши слово доповідчикові п. Д. Дорошенкові, котрий виголосив реферата про: «Державне право і федеративні змагання на Україні».

Вслід за ним було прочитано реферата п. Шульгиним та п. Матушевським на теми: 1) «Федералізм .Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» і 2) «Автономія широка і обмежена, національно-територіяльна і національна. Домагання широкої національно-територіяльної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення». Реферати сі будуть надруковані пізніше.

Реферати були нагороджені голосними оплесками та вигуком «Славно!» По прочитанню рефератів зроблено перерву до 7 год. вечора.

У вечір робота З'їзду розпочалась о 8 годині. Тих п'ять годин було заповнено промовами з приводу прочитаних у день рефератів. На початку дебатів загальним голосованням було обмежено промовців лише 5 хвилинами.

Промовляло лише 23 ораторів*) Дальніший запис промовців припинено. Першим говорить п. Ф. Коломійченко з Москви, його промову перервав величний мент — від збору Селянської Спілки, внесено прапор з портретом Т. Г. Шевченка з надписом — «Слава Невмирущому Кобзареві». Збори враз встали та проспівали — «Як умру, то поховайте».

Заразом було внесено пропозіцію збору Селянської Спілки поставити пам'ятник Т. Шевченкові у Миколаєвськім садкові проти Університету, на місці пам'ятника цареві Миколі I.

Далі промовляли: п. Грицинський — з Катеринославщини; п. Любинський М. — представник Київ-го Університету; п. Ковалевський М. — делеґат Центр. К. Укр. П. С.-Р.; п. Туркало — представник студен. Громади м. Томська; п. Чеховський — делеґат С.Д.Р.П. м. Одеси; д-р Луценко — від Одеського Керовнич. Укр. Ком.; п. Гордієввський — від Одес. Тов. «Українська Хата»; п. Сідлецький — від українців римо-католицького визнання; п. Брояківський — від Т-ва «Просвіта» в Миколаєві; п. Чопівський — Т-ва «Праця»; п. Зайців — член Національної Ради в Пет-ді; п. Мицюк — від Громади м. Середина — Буда на Чернигівщині; солдат Дорошенко — від укр. організації Київської Військової Округи на фронті; п. Мельник — делеґат Щировецького відділу Укр. Селянської Спілки (на Поділю); п. Довженко — від Московських Організ. Укр. С.Д.Р.П.; солдат Череватий — від Юрківської Селянської Громади на Київщині; п. Левитський — від Еліса-

*) Хто з промовців хоче, аби його промова в цілості або скороченню була надрукована в книзі З'їзду, нехай пришле текст своєї промови до редакції «Вістей».

ветградської Укр. Громади; солдат Овдієнко — від укр. Петроградської Ради солдатських та робітничих депутатів; п. Орел — від Ростовської над Доном укр. організації; п. Касьян — від робітників на Харківщині; п. Нечаївська — від Київського Комерц. Інституту та від укр. жінок; п. Павелко — від Катеринославського Об'єднаного укр. Комітету; п. Приходько — від т-ва «Просвіта».

Перед промовою д-ра Луценка вступила позачергова заява п. Міхновського, голови т-ва ім. Павла Полуботка про згоду п. Головнокомандуючого на заснованнє у Київі одної бриґади укр. війська, а п. військового Міністра п. Гучкова про згоду на заснованнє 2. бриґад, а при можности і більшої військової части. Сю заяву Збори зустріли гучними оплесками.

По скінченню дебатів за пропозицією проф. Грушевського було прочитано текст такої пропозиції, котра за дрібними поправками була одноголосно прийнята:

РЕЗОЛЮЦІЇ ПЕРШОГО ДНЯ НАЦІОНАЛЬНОГО З'ЇЗДУ

1, Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами укр. народу З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіяльна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх инших народностей, котрі живуть на українській землі,

2, Що той автономний устрій України, а також і инших автономних країн Росії матимуть повні гарантії в федеративнім ладі,

3, Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну республіку російську,

4, а одним з головних прінціпів української автономії — повне забезпеечння прав національних меншостей, які живуть на Україні.

Збори зачинено о 1 годині ночі.

ДРУГИЙ ДЕНЬ — 7 КВІТНЯ

Збори відчинено в половині 12 год. доповненнєм презідіума. Вибрано п. Чеховського від м. Одеси, та п. Росторгуєва від Харькова, п. Крупського — від Кронштадтського фльоту. Програмою першої половини дня оголошено читаннє рефератів про нашу національну тактику та виголошеннє привітань депутацій від громадських організацій та установ і національних груп не-українських.

Після того вислухано попередженнє почесного Голови З'їзду проф. Грушевського про потребу вести роботу з'їзду в діловім тоні та уникати мітінґового тону, в який впадали де-які оратори попереднього дня.

Далі слово мали п. Ткаченко, котрий прочитав реферата про — «Основні підстави орґанізації української автономії», п. Крижановський — про «Спосіб і порядок фактичного творення автономної України і відносин її до російських Установчих Зборів», та п. Садовський — про ґеоґрафічні і статистичні дані з котрими належить рахуватися при творенню національно-територіяльної автономії України.

Після короткої перерви секретарем З'їзду було оголошено частину привітань від українських громад, організацій та гуртків. Останні, що зібралось поверх 350, буде оголошено в збірникові присвяченому нашому З'їздові. Низше подаються тільки деякі з них.

Привітання представників не-українських орґанізацій, установ та національностей розпочались привітанням п. Страдомського, яко Голови міського Виконавчого Комітету, його товариша, голови Київського Комітету партії Народної Свободи Григоровича-Барського, члена Комітету д-ра Фру-

мина; полковника Матяшевича — від Ради офіцерських та солдатських депутатів Київського гарнізону, п. Пожарського — від Губерніяльного земства; п. Корольова — від Губ. Виконавчого Комітету; п. Суковкіна — Губерніяльнього Комісара, як представника Тимчасового Уряду.

ПРОМОВА ГУБЕРНІЯЛЬНОГО КОМІСАРА М. А. СУКОВКІНА

Граждане отнынѣ свободной Украины, позвольте мнѣ, какъ представителю Временнаго Правительства, привѣтствовать укр. Нац. Съездъ. Мнѣ жаль, что я не могу сдѣлать это на на укр. языкѣ, но я слишкомъ цѣню Вашъ прекрасный, пѣвучій языкъ, для того чтобы портить его неумѣлою своею рѣчью и потому разрѣшите обратиться къ Вамъ по-великорусски.

Временное Правительство за непродолжительное время своего существованія уже достаточно ясно опредѣлило свое отношеніе къ укрѣпленію имъ демократическаго строя, который, конечно, единственно возможенъ на пространствѣ всей страны, оно также совершенно опредѣленно высказалось по вопросу объ обезпеченія свободы самоуправленія національностей. Поэтому Временное Правительство не можетъ не считаться съ голосомъ организованнаго украинского общественнаго мнѣнія.

Вы, граждане собравшіеся здѣсь, являетесь представителями этого общественнаго мнѣнія и голосъ Вашъ смѣло прозвучитъ по всѣмъ, вопросамъ, которые интересуютъ всю Украину.

Уже теперь укр. народъ въ Кіевщинѣ, когда ему дана была возможность свободно высказаться въ такомъ громадномъ большинствѣ какое ему по праву принадлежитъ на Кіевской землѣ, видвинулъ своимъ представителемъ въ числѣ прочихъ общественныхъ организацій и членовъ губернскаго Исполнительнаго Комитета, которые помогаютъ мнѣ въ переустройствѣ Кіевщины на новыхъ началахъ свободы и права. Большинство этихъ незамѣнимыхъ мнѣ помощниковъ сидятъ въ Вашихъ рядахъ и они могутъ подѣлиться съ Вами тѣмъ, насколько начала мѣстного народнаго самоопредѣленія нами совмѣстно вырабатываемыя отличны: отъ стараго земскаго строя, каковыя народъ давно переросъ и которыя постепенно отваливаются какъ старая шелуха. Могу прибавить что по этимъ жгучимъ вопросамъ мѣстной жизни у насъ бываетъ горячій обомѣнъ мыслей, но разногласій до сего времени не было ни одного. Не будетъ также несоглалсія по вопросамъ болѣе сложнаго государственнаго строительства между украинскимъ народомъ и Временнымъ Правительствомъ. Украинскій народъ столь долгіе годы не имѣвши возможности поднять свой голосъ для выраженія своихъ нуждъ и предъявленія своихъ требованій, теперь не только можетъ, но долженъ высказать твердо и опредѣленно какъ онъ мыслилъ мѣстное самоуправленіе, какого онъ желаетъ политическаго устройства для всей Украины. Къ этому голосу Временное Правительство чутко прислушивается. Въ этомъ вопросѣ украинскому народу и только ему одному принадлежитъ первое слово.

Не за горами то Учредительное Собраніе къ которому Временное Правительство бережливо ведетъ свободный народъ и ему будетъ принадлежать послѣднее слово для окончательнаго закрѣпленія государственнаго строя, но если послѣднее слово принадлежитъ Учредительному Собранію всѣми нами одинаково ожидаемому, которому всѣ мы безпрекословно подчинимся, то повѣрьте первое слово принадлежитъ Вамъ, представители украинскаго народа.

Вы здѣсь на украинскомъ своемъ національномъ Съѣздѣ обсудите все съ тою мудростью и государственнымъ смысломъ, каимъ всегда отличался украинскій народъ и разнесете свои постановленія по всему лицу великой Украины дабы во всеоружіи встрѣтить тотъ счастливый мигъ, когда раздастся первый благовѣстъ о созывѣ Учредительнаго Собранія. Мнѣ же какъ представителю Временнаго Правительства остается лишь низко Вамъ поклониться и просить всемѣрно поддержать это правительство дабы оно могло безболѣзненно довести страну до этого счастливого момента.

Нехай живе український народ!

Нехай живе Вільна Україна вкупі з Вільною Росією!

На сю промову голова Центральної Ради відповів при кінці:

— Я сподіваюся, що висловлю гадки не тільки Центральної Ради, а й всього зібрання, коли заявлю, що воно з почутєм глибокого вдоволення вислухало заяву п. Губерніяльного Комісара як представника Тимчасового Правительства, що се правительство в першу чергу буде рахуватися з голосом орґанізованого українського громадянства в справах орґанізації Української землі на нових підставах. З свого боку, я певен, можу заявити від усіх вас, що ми з своєї сторони готові всемірно підтримувати Тимчасове Правительство, в тім переконанню, що ми будемо йти рука в руку з ним в справі укріплення нового свобідного демократичного ладу і в твореню підстав нової орґанізації України.

Звертаючися до З'їзду Голова Цен. Ради запитав: — Чи згода на се? Чи доручаєте п. Губерніяльному Комісарові передати таку нашу заяву Тимчасовому Урядові? З'їзд відповідає однодушно: — Згода! Згода!..

По промові Губерніяльного Комісара Голова Цен. Ради просить його зайняти місце в президії. Наступають промови иньших делеґатів.

П. Клячкіна від російського Т-ва охорони жінок; п. Прілежаєв — від Київ. Ком. партії С.-Р; П. Синицька — від рос. Т-ва Жіночого зібрання; п. Баткіс — від Коаліційної Ради Київ. Студенства; п. Каган — від Єврейської Соціалістичної Робітничої Партії; п. Куліш — від Польського Соціалістичного Гуртка у Київі; п. Франц — від чесько-словацького війська на фронті; п. Романченко — від Ради Робітничих Депутатів та представника Армії і Фльоти м. Одеси; п. Чайка — від укр. секції Київ. Ради солдатських та офіцерських депутатів; п. Волошиновський — від Київ-го Виконавчого Комітету польських орґанізацій; п. Биховський — від Ради Об'єднаних Єврейських Орґанізацій м. Київа; п. Вондрак — яко голова союзу чешсько-словацьких товариств; п. Коіова — від Київ. Грузінських орґанізацій; п. Шаповал — від Київ. Повітового Земства та учительства Київськ. повіту; п. Ситник — представник робітників гутянського заводу і снарядних майстерень; від демократичного гуртка єврейських вчителів; від Батуринського євр. гуртка; від латишських, естонських громадських орґанізацій.

Представники не-українських орґанізацій по більшости промовляли на своїй рідній мові, а промови незрозумілі зібраним Секретарем З'їзду читались потім у перекладі на українську мову.

Після перерви вечірнє засіданнє починається о 7 годині промовою представника Ради Робітничих Депутатів п. Незлобіна, котрого збори чекали особливо чути після необережних погроз українству «штыками» на передодні з'їзду. — «Братья украинцы! Надъ народами, населяющими нашу великую страну засіяло солнце Свободы, для всѣхъ одинаково свѣтлое,

для всѣхъ одинаково теплое. Полоса прозябанія отошла въ область прошлаго, началась эра возрожденія, возрождается къ національной жизни и Украина. Я привѣтствую это возрожденіе. Вы съѣхались, чтобы обработать и отчасти создать тотъ матеріалъ, изъ котораго отнынѣ будетъ строиться жизнь, Кіев. Совѣт Раб. Деп. горячо привѣтствуетъ Васъ и желаетъ успѣха въ Вашей творческой работѣ».

Ділова робота З'їзду починається виголошеннєм реферату п. Понятенком на тему: — «Заступництво інтересів національних меншостей», та докладом солдата Колоса про «Конкретні українські домагання до Тимчасового Уряду». Починаються дебати з приводу вислуханого реферату та докладу. Слово бере пор. Міхновський, який підносить потребу досягнути два головних завдання — а) гуртуваннє солдатів і б) утвореннє власного війська. Далі слово мають п. Чеховський; п. Лаврентєв з Петрограду; п. Копилко з Золотоношського повіту, що прочитав постанову місцевої громади; п. Луценко, пані Терещенкоа, що пропонує післати на фронт привітання солдатам; п. Поліщук, що витає З'їзд від імени Галичини; п. Крупський, що знайомить з постановою солдат-Українців балтійського фльоту та кронштадської «Просвіти»; п. Донець, солдат з фронту; п. Харченко, що вітає З'їзд від солдат-україінців Кексгольмського полка; п. Шемет, п. Товкач, п. Григор'єв, п. Лисичук, п. Дорошенко, п. Чопківський від військового клюбу у Москві.

Серед дебатів на помості серед президіума з'являється уманський Епископ Дмитро, котрий на українській мові сказав таке привітаннє З'їздові:

— «Від щирого серця привітаю перший національний З'їзд. Ніхто мене на цеє не збірав, ніхто сюди мене не посилав, а послало теє серце, що дала мені матір Україна. Воно її щиро любить й дуже бажає, щоби ті, хто працює на матір, працювали з Богом.

Хай же її велику працю Бог благословляє, добро їм посилає і з ними вік живе».

Привітання також складає і пані Черниш від імени «Ліги Защиты дѣтства».

Після п. Шульгин робить позачергову заяву від імени д. Єфремова, Матушевського, свого і инших про те, що відновляється Радикально-Демократична партія.

Голова Нац. З'їзду пропонує вислухати доклад секретаря Цен. Укр. Ради п. С. Веселовського про історію творення Цен. Ради та її діяльність. По переслуханню того проф. М. Грушевський сповіщає про затвердженнє тимч. Урядом п. Д. Дорошенка комісаром Галичини і Буковини. З'їзд з радістю приймає сей факт як приклад того оскільки Уряд рахується з голосом орґанізованого українства, котре в особі Укр. Ц. Ради виставило п. Дорошенка кандідатом на сю посаду. Нарешті голова Ц. Ради з'ясовує оскільки важно щоби Ц. Рада була дійсним представником всіх верств і місцевостей української людности і як повинні пройти вибори до неї

Цілоденна робота закінчується прийнятєм таких резолюцій:

РЕЗОЛЮЦІЇ ДРУГОГО ДНЯ НАЦІОНАЛЬНОГО З'ЇЗДУ

1, — Укр. Нац. З'їзд признаючи за Російськими Установчими Зборами право санкції нового державного ладу Росії, в тім і автономії України, і федеративного устрою Російської республіки, вважає одначе, що до скликання російських Установчих Зборів, прихильники нового ладу на Україні не можуть зістатися пасивними, але в порозумінню з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя.

2, Укр. З'їзд, йдучи на зустріч бажанням Тимчасового Правительства що до орґанізації і об'єднання громадських сил, признає негайною потребою орґанізацію Краєвої Ради (Областнаго Совѣта) з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу повинна взяти «Укаїнська Центральна Рада».

3, Укр. З'їзд, визнаючи право всіх націй на політичне самоопреділеннє вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людности; б) що для забезпечення того необхідно, щоби були допущені на мирну конференцію крім представників воюючих держав і представники тих народів на території яких відбувається війна, в тім і України.

Яко додаток до 4 резолюції першого дня прийдається:

— З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людности, українському народові були забезпечені права меншости на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншости не-українців.

ТЕЛЕГРАМИ — ПРИВІТАННЯ

Під час роботи першого Українського З'їзду одержано чимало телеґрам (кількістю 52) від ріжних осіб, гуртків, орґанізацій та одночасних З'їздів.

Де-які подано тут, а останні будуть використані в збірникові, присвяченому Першому Укр. З'їздові, якого лаштуємо.

1. Київ—Москва. 7—IV. — Ми, українці — учителі, солдати і офіцери московського гарнізону витаємо перший український Конгрес. Бажаємо почути в його мужніх постановах непохитну волю Українського Народу. Рішуче протестуємо проти диких погроз штиками. Сміємо завірити, що українська частина московського гарнізону безстрашно зустріне ворожі виступи. Хай живе Український Конґрес! Хай живе Вільна Україна! Борітеся — поборите! *С. Чалий.*

2. Київ—Одеса. 7—IV. — Краєвий Селянський З'їзд в Одесі висловлює домагання, щоби Росія стала демократично-федеративною Республікою, в якій Україна повинна мати свою політичну національно-територіяльну автономію.

3. Київ—Красноярск. 8—IV. — Отъ всего сердца присоединяюсь къ тѣмъ вѣрнымъ сынамъ своей измученной Матери, которые потребуютъ и создадутъ счастье ея, хотя и издалека. Богъ въ помощь! *Украинацъ — Епископъ Никонъ.*

4. Київ—Благовіщенськ. 6—IV. — Витаємо Конґрес. Добувайте Автономію усіма способами, не чекаючи ласки.

5. — Украинцы Офицеры и солдаты гарнизона города Кицманю на Буковинѣ при при состоявшейся многолюдной украинской манифестаціи 3 апрѣля 1917 года, приветствуя Центральную Украинскую Раду, дали клятву защищать свободу Украины и Россіи до послѣдней капли крови. Шлемъ пожеланія достигнуть передъ Временнымъ Правительствомъ скрѣпленія юридическимъ актомъ автономіи Украины подъ протекторатомъ рссійской федеративной Республики и свободнаго процвѣтанія украинскаго народа. Не забывайте — за вами украинскій народъ. Предсѣдатель Укр. Комитета *подполковникъ Левицкій* и члены Укр. Ком. (9 чоловік).

6. Київ—Москва. 5—IV. — Второе Общее собраніе эвакуированныхъ въ Москву холмщанъ проситъ васъ радостно привѣтствовать Украинскій Конгресъ, собравшійся для объединенія всѣхъ украинскихъ земель и заявить ему о горячемъ желаніи Холмщины присоединиться ко всему украинскому

народу. Холмщина всегда входила въ составъ земель Украины, жила одной жизнью съ сосѣдними Волынью и Галичиной и до настоящаго времени сохранила свою народность, свой вѣковой укладъ жизни и исповѣдуетъ единую со всею Русью православную вѣру. Временное обособленіе Холмщины отъ родственныхъ ей земель и включеніе ея на Вѣнскомъ конгресѣ въ составъ Царства Польскаго имѣло для ея религіозной и культурной жизни весьма вредныя послѣдствія. Общее Собраніе непоколебимо убѣждено въ томъ, что оставленіе крестьянской Холмщины за государственно-политической границей Руси въ предѣлахъ самостоятельной Польши неминуемо повлечетъ за собою полную религіозную, національную и общественно-экономическую гибель крестьянскихъ массъ Холмщины, настойчиво проситъ Украинскій Конгресъ включить Холмщину въ составъ объединяемыхъ украинскихъ земель. Предсѣдатель Собранія *Емельянъ Витошинскій* (телеґ. прийшла через Попечителя Шкільноѣ Округи).

7. Київ— Мінськ. 7—IV. — Споуняюцца спрадвечныя надзеі народу. Расьцьвітаюць новая на основе незалежнасцы і брацтва вольных народоу. Асабліва міла вітаць нам братні народ украінські; Хай Украіна з Беларусей цесна злученыя цяжкою мінувщынай суполька будуюць лепшую, светлую будучыну! Хай живе вольная Украіна у братней еднасьці з вольнай Бела. русей. *Беларуські Націоналъны Комитетъ.*

8. Київ—Сімбірськ. 6—IV. — Чолом Світла Радо розкованої України! Сльоза радости нашої з вами. Заточенці надволжські.

З богатьох місцевостей прибули делеґати не тільки з привітанням Першого Українського З'їзду, але й з цілими постановами, наказами та проханнями списаними на паперах і вкритими десятками підписів, напр.:

— «Від громадян Золотоношського повіту на Полтавщині, Мосінської волости. Ми, взнавши, що на 6, 7 і 8 квітня збірається в м. Київі загально-українськ. Конґрес, просимо вислухати і нас, і зробити представникам на Установчих Зборах наказ, яко можна всіми засобами постаратись добиться повної автономії України, на федеративних підвалинах Російської Республіки. Геть царізм; тридцятьмільоновий народ зуміє виробить такі закони, що буде всім гарно жить, хай лунає рідна мова всюди, і в школі, і в суді, і в церковній проповіді, під цим підписуємося. (53 підписи).

Селяне с. Воронькова, Переяславського повіту на Полтавщині постановили: — «Визнаючи всю вагу навчання на рідній мові, одноголосно постановляєм, щоби не тільки по Київській Шкільній Окрузі, а по всій Україні було навчання в низчих, середних і вищих школалх на рідній українській мові з початку нового 1917—18 шкільного року» (81 підпись).

Громадяне с. Воронькова, Переяславського пов. на Полтавщині постановили: — «що в Росії повинна бути тільки демократична-федеративна Республіка в межах котрої — Україні повинна бути автономія (84 підписи).

Громадяне м. Кронштадта бажають: — «щоби при розділі української землі мали б право і можливість взяти участь ті українці, котрі через безземелля повинні були кинути рідний край і переселитись у другі місцевости, як-то: Сибір, Поволжіє, Закавказ'є, Америку і инші» (підпис Голови і членів громади).

ОДЕРЖАНО ТЕЛЕГРАФОМ ПРИВІТАННЯ ВІД:

1 — Українського Клюбу вояків при 29 тиловому евакуаційному пункті; 2 — Іллі Шрага — з Чернигова; 3 — Латишського літературно-художнього Т-ва, ґазети «Эхо Родины», Ради Московської ґрупи латишської національ-

демократичної партії, представників Ради об'єднаних латишських орґанізацій; 4 — Чорноморської укр. Громади міста Севастополя; 5 — д. д. Матвієнка, Потоцького і солдата Похормяка з Корсуна Сімбірської губ.; 6 — 32 укр. громад. офіцерів та солдат Тюменського ґарнізону і галичан-українців; 7 — Української Громади в Баку; 8 — д. д. Арнольда і Марголіна з Петрограду; 9 — Чернигівської Громади; 10 — військових урядовців 27-ої інженерної дружини; 11 — гуртка українців та редакції журнала «Промінь» з Москви; 12 — української Громади Пятигорської Округи з Кісловодська; 13 — лікаря Фдіровського з товаришами; 14 — Зборів народніх Полтавського повіту; 15 — Костя Титаренка з Москви; 16 — орґанізаційних зборів Кубанського Т-ва шкільної освіти з Екатеринодару; 17 — З'їзду учителів Уманського повіту; 18 — Ради Минської укр. Громади; 19 — Туровського кооперативного Т-ва з Решетилівки Полтавського повіту; 20 — солдат Баранова, Пастушенко з товаришами з м. Опочні; 21 — Укр. просвітного гуртка у Ічні; 22 — зборів укр. офіцерів та солдат 157 полку з Камишлова; 23 — з Тюмені без підпису; 24 — солдат Томського гарнізону; 25 — українців Барнаула і Алтайського краю; 26 — загальних зборів укр. громади Київ. головного матеріяльного складу і головних майстерень Південно-Західних залізниць; 27 — Пам'янецької Повітової Управи; 28 — Московського Обласного учительського З'їзду; 29 — З'їзду учителів Конотопського повіту на Чернігівщині; 30 — Новоград-Волинського гуртка середнешкільників; 31 — Клима Павлюка з Саратова; 32 — Українців з Темрюка на Кубані; 33 — Лохвицького укр. Зібрання; 34 — укр. гуртка м. Канська Енісейської губ.; 35 — Глухівської укр. Громади; 36 — від громадян м. Телави, що на Кавказі; 37 — Орлицько-Голтянської Громади; 38 — Громади Іванковець-Олешинських; 39 — укр. Громади м. Армавіра; 40 — З'їзд учителів Волині з Житоміра; 41 — бранців Січових Стрільців з Фастова; 42 — укр. Громади 132 Ніжинського полка; 43 — Горностайпільських учителів; 44 — Київського укр. Театру; 45 — Сучавського кійськового гуртка з Буковини; 46 — Надволжських заточенців з Сімбірська; 47 — Білоруського Національного Комітету з Мінська; 48 — Зібрання Холмщан евакуованих у Москву; 49 — українців-учителів, солдат та офіцерів Московського гарнізону; 50 — Краєвого селянського З'їзду з Одеси; 51 — Епископа Никона з Красноярську; 52 — Громадян м. Благовіщенська; 53 — українців офіцерів і солдат гарнізону м. Кіцмані на Буковині.

СЕКРЕТАРІЯТОМ УКР. НАЦ. З'ЇЗДУ ОДЕРЖАНО ПРИВІТАННЯ ЛИСТОВНІ ВІД:

1 — Рожнівської Громади, Борзенського повіту на Чернигівщині; 2 — Золотоношської Громади; 3 — селянської «Просвіти» в селі Діївці на Катеринославщині; 4 — Київського укр. Студентства та Головної Укр. Студ. Ради м. Київа; 5 — Глухівської Укр. Громади; 6 — Мануйлівської селянської «Просвіти» на Катеринославщині; 7 — Київського Латишського Т-ва Народньої Освіти; 8 — зісланців галичан Наримського краю; 9 — Подільської «Просвіти»; 10 — Д-ра Окуневського з Галичини; 11 — Переяславської «Просвіти»; 12 — селян Пилипівських на Волині; 13 — Курських Громадян; 14 — гуртка українок-фребелічок Київ. Педаґоґічного інституту; 15 — громадян Степанської волости, Канівського повіту на Київщині; 16 — Костянтиноградського на Полтавщині Громадського Виконавчого Комітету; 17 — Шарівської Укр. Книгозбірні на Харьківщині; 18 — ґрупи свідомих селян Золотоношського повіту на Полтавщині; 19 — Т-ва на вірі «Україн-

ський Аґроном»; 20 — Прохорівського Волостного Комітету на Полтавщині; 21 — Укр. «Просвіти» м. Олександрії на Херсонщині; 22 — Тва українців Калачевського Залізничого рудника на Катеринославщині; 23 — Тимянської «Просвіти» Ушицького пов. на Поділю; 24 — Укр. військового Клюбу в Тернополі; 25 — Київ. Хліборобськ.-гідротехнічної школи; 25 — Житомирської «Просвіти»; 27 — Шимацької «Просвіти»; 28 — укр. солдатської Громади Озовського гарнізону; 29 — Бердичівської «Просвіти»; 30 — Бердичівського Повітового Земства; 31 — Волківської орґанізації укр. С.-Р. на Харьківщині; 32 — військової Громади в Київі, що надає скотину вясо в армію; 33 — просвітного Т-ва м. Миропілля, Суржаневського пов. на Курщині; 34 — редакції укр. тижневика «Світова Зірниця» у Київі; 35 — від учительства Золотоношського пов. на Полтавщині; 36 — Прозоровської Майстерні Всерос. Союзу Городів; 37 — Конотопських Укр. Федералістів-Республіканців; 38 — гуртка укр. солдатів Штабу Київ. Військової Округи; 39 — Укр. Союзу Жінок; 40 — Укр. Студ. Громади Київ. Комерційного Інституту; 41 — хліборобів Славуцької волости на Волині; 42 — Петроградського Комітету Укр. С.-Д. Р. Партії; 43 — Одеського Комітету Укр. С.-Д. Р. П.; 44 — Т-ва «Просвіта» в Глодосах н аХерсонщині; 45 — Укр. Т-ва та орґанізацій м. Петрограду; 49 — укр. фракції Ради солдатських та офіцерських депутатів м. Київа; 47 — громадян сіл Одинці і Баборики на Черниговщині.

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

В військовій справі.

Заява з дня 18 квітня.

З огляду на те, що по Київу ходять уперті чутки, ніби-то Українська Центральна Рада, а також українські орґанізації брали активну участь в агітації за сформування українського полка із 3000 солдатів, що випадково зібрались у Київі, Комітет Української Центральної Ради категорично спростовує ці чутки і з свого боку заявляє:

1) Рух виник цілком стихійно, без якої небудь участі організовванної частини українського громадянства. Комітет Центральної Ради ретельно розслідував цю справу і може цілком упевнено сказати, що жадна київська або провінціяльна орґанізація ніякої агітації ні поміж цих «трьох тисяч», ні взагалі поміж військових частей не вела.

2) Як вдалося вияснити, такий рух почався поміж солдатами з огляду на відомий усім факт формування на Україні і в Росії із поляків-солдатів національних частей. Цей факт, очевидно, й кинув в розбужені революцією до активного національного самовизнання демократичні маси гасло аналогічного формування національних частей. Цьому же допомогало, як кажуть представники цих «3000», і те, що військове начальство не гаразд знаючи про події, одправляло із провінції до Київа солдатів, які заявляли цьому-ж начальству про бажання вступити в українські части. Очевидно місцеві коменданти, прочувши про чутки про сформування українських легіонів з добровольців, рішило, що це вже — факт і що у Київі формуються українські части з призваних уже солдатів.

3) Рахуючись з фактом, що стався мимо відома, участі і волі Комітета Центральної Української Ради, остання в інтересах заспокоїння країни, в інтересах оборони на фронті і зміцнення придбань революції, вважає за

необхідне оголосити орігінал текста резолюції Комітета Центральної Ради, що була ухвалена на засіданні 15 квітня:

Що до 3000 солдатів, які припадком, без усякої агітації збоку українських орґанізацій, через недбальство военних властей, зібралися в Київі і, за прикладом польських леґіонів, домагаються формувати їх в український полк, Центральна Рада не бачить иньшого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання — вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці.

Інакше цей стихійний рух не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріпленню нового ладу.

Формування дальших українських частей має робитися тільки з запасних тилових, а не з фронтових частей. Приналежні до фронтових частей солдати, які-б опинилися надалі в Київі не можуть претендувати на формування з них окремих українських частей.

Вилучення в осібні українські части українських військових сил на фронті, вважається бажаним, але в даний мент полишається вищим военним властям.

Резолюції загальних зборів Центральної Ради 23 квітня ц. р.

Українська Центральна Рада, вислухавши повідомлення Комітету і Українських військових організацій, постановляє:

Українська Центральна Рада з вдоволенням прийняла заяву Вищого Командування про формування першого українського полку, як принятте прінціпу українізації війська.

Стоючи на прінціпі українізації всього життя на Україні, і вважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня про формування з запасних тилових частей нових українських частей і про потребу вилучення українців військових в українські військові части.

Всіх товаришів українців військових Центральна Рада закликає аби в інтересах обезпечення волі і демократії і української свободи сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно згідно з розпорядженнями своїх військових властей.

А товаришів солдатів, що зібралися в Київі, закликає, аби по виділенню з них кадру для формування першого українського охочекомунного полку поступили відповідно до цього заклику».

Українська Центральна Рада має сформувати в своїм складі військову Раду, складену з виборних на майбутньому військовому з'їздові членів а також з членів Української Центральної Ради.

До того часу військовими справами має завідувати військова комісія при Центральній Раді, доповнена з складу київських організацій м. Києва.

5-го травня відбудеться в Київі з'їзд військових українців представників тилових, фронтових і флотських частей, управлінь, та військових українських організацій.

Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський»

Рецензії, огляди

Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Том II. Редакційна Колеґія: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипишин, Н. Лівицька-Холодна, С. Ріпецький. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, 1979. 627 стор.

Життя і діяльність Симона Петлюри належить до одної з найбільш занедбаних ділянок історичних дослідів. Саме тому з цікавістю взяли ми до рук новий том-збірник статтей, документів і листів Симона Петлюри виданий УВАН. Збірник появився в 100-річчя народження Голови держави і Головного Отамана збройних сил Української Народньої Республіки. Пригадаємо, що перший том джерельних матеріялів С. Петлюри появився заходами Центрального Комітету Вшанування Пам'яті Симона Петлюри в Америці під фірмою УВАН у 1956 році. Редакційна колеґія рецензованого видання вложила багато труду і праці в дане видання, яке поширює джерельну базу наукового вивчення діяльности Головного Отамана. Матеріяли розміщені в хронологічному порядку в чотирьох основних розділах: Частина I (1905—1915) містить статті Петлюри друковані в газеті УСДРП «Слово», яке появлялося в Києві в роках 1907 до 1909, статті з журналу «Украинская Жизнь» за роки 1912—1915 в перекладі на українську мову, а також передрук листів Петлюри до Донцова з 1911 до 1914 років. Друга частина видання охоплює роки 1917—1920. Тут знаходимо передруки офіційних звернень і комунікатів С. Петлюри, як Генерального Секретаря УЦРади по військових справах з 1917 року, офіційні меморіяли з періоду Директорії, листування Петлюри з І. Мазепою, А. М. Лівицьким, К. А. Мацієвичем, Ф. П. Шевцем і іншими діячами УНР. В другій частині також поміщено промови Петлюри на Всеукраїнському другому військовому з'їзді і записку про авдієнцію жидівської делеґації у Головного Отамана (Кам'янець Подільський, липень 1919). У третій частині знаходимо статті і листування Симона Петлюри з 1921—1926 років. Тут передруковано його статті з різних журналів («Табор», «Трибуна України» і «Тризуб»), а також поміщено листи Петлюри до А. В. Ніковського, О. Я. Шульгина, В. І. Кедровського, М. А. Шумицького, П. І. Чижевського і інших діячів. Також поміщено листи Петлюри до його дружини і доньки. У збірнику поміщено також декілька фотографій і два індекси (іменний і географічний разом з показником публікацій і політичних організацій).

Із зібраних документів виразно зарисовується політично-ідеологічне обличчя Симона Петлюри до 1917 року і під час будування української національної держави включно із роками еміґрації. Як член української соціял-демократичної партії Симон Петлюра совісно виконував свою політичну і журналістичну працю. Тематично його публіцистичні статті поміщені в соціялістичному органі «Слово», в місячнику «Україна» і в журналі «Украинская Жизнь» охоплювали усі важливіші ділянки українського національного життя із наголосом на політичну діяльність українських політичних течій в Галичині і на Великій Україні. Звичайно деякі погляди Петлюри можна оспорювати (наприклад, його доволі гостра оцінка діяль-

ности Володимира Антоновича або коментарі про Українську Народню Партію, київську «Просвіту» та інші громадські установи та постаті). Проте не зважаючи на Петлюри соціялістичну критику «української буржуазної інтеліґенції» і його оцінку деяких громадських і політичних установ до 1914 року, не можна відмовити йому стихійного національного патріотизму, який часами виходив поза рамки сучасних соціялістичних доктрин. Навіть у тому ранньому періоді його політично-громадської праці, Петлюра ставив питання оборони української національної культури і національних прав українського народу вище за всі інші справи. Ми бачимо еволюцію політичного світогляду Симона Петлюри, який у 1917-их роках визволився від зайвого доктринерства і став виразником державницького світогляду і всеукраїнської державницької ідеології. Про це Петлюра виразно писав до Л. Є. Чикаленка, запрошуючи його до співпраці в «Тризубі», мовляв: «метою нашого журнала буде: стояти на засадах УНР, розгорнути конструктивну програму державного будівництва і перепровадити певну систематичну працю *в напрямку створення української державної ідеології» (Петлюра,* т. I, 1956, стор. 446). Саме цей державницький світогляд став основою його діяльности, як Голови Директорії УНР і як одного з найвизначніших провідників української нації у 20-му столітті.

Якщо йдеться про особистість Петлюри — то з друкованих статтей і його листів вилонюється особа національного провідника, який на перше місце ставив добро нації. Свого часу Вячеслав Прокопович, один з близьких співробітників Головного Отамана, дав таку його характеристику: «Що найбільше вражало в особі Симона Петлюри всіх, хто його знав — це *непохитність.* Всупереч уславленій в українській історії «шатости малоросийской» Петлюра ніколи не відмовлявся від поставленої мети, ніколи не зраджував ідеї незалежности України і своєю рішучою позицією умів вселяти духа і віру в тих, що готові були схилити голову» (*В. Прокопович*, «Україна на Переломі», Збірник *Симон Петлюра державний муж,* Нью-Йорк, 1957, стор. 72). Саме такий образ Петлюри ми бачимо в його статтях, відозвах, універсалах і кореспонденції з 1917—1920-их років. Заразом він був надзвичайно здібним організатором народніх мас і добрим військовим стратегом. Він умів не лише об'єктивно і проникливо оцінити певні політичні явища, але також мав здібність передбачити їхній розвиток. Наприклад, у листі до М. А. Шумицького від 20 липня 1923 року, Петлюра подав таку оцінку большевицької українізації в Україні: «...большевики хочуть зробити з України до певної міри «Ельдорадо», допускаючи сьогодні не лише українські школи, ґімназії та вищі трудові школи, а навіть переводячи формальну українізацію діловодства в адміністраційних установах. Звичайно, все це переводиться з тенденцією в національні форми втиснути комуністичний зміст і спасти своє становище, обдуривши волиняків та галичан. Звичайно, це є чергова провокація большевиків, але сьогодні вона є актуальною для большевиків...», т. II, стор. 531). Як бачимо Петлюра в 1923 році правильно розумів причини т. зв. українізації в совєтській Україні. Також розумів політику большевиків в національному питанні краще за М. Грушевського і інших сучасників. Надзвичайно цінний лист С. Петлюри до ген. Удовиченка з 1922 року, в якому вияснює засади внутрішньої і зовнішньої політики і п'ятнує короткозорість і наївність деяких політичних діячів: «Я бачив, пише Петлюра, що українські партії мають силу революційну, деякі розкладову, а творчої організаційної не мають. Я бачив, що вони *не усвідомили* собі *головного:* чи Україна, як самостійна держава, повинна в своїй закордонній політиці спиратися на Европу чи на Москву-

Азію? Виявилося, що азійська спадщина в нас — занадто ще сильна: с.-р., частина с. (Винниченко) перевагу дали Москві, а не Европі. Спиратись треба було на Европу, яка до речі, нас не знала і не розуміла, одночасно треба було творити власну силу. Чим скорше у народу нашого скристалізується почуття незалежности од Москви, тим скорше ми матимемо самостійну Україну» (т. II, стор. 516).

Не улягає сумніву, що дана публікація заповнює поважну прогалину в історичній документації життя і діяльности Симона Петлюри. І тут лиш треба подякувати Редакційній Колеґії і Видавничому Комітетові за пророблену працю. Проте приходиться висловити декілька критичних уваг відносно редакційного оформлення даного видання. У першу чергу треба відзначити найповажніше недотягнення: Редакція не подбала про основне впровадження до збірника документів, в яких були б насвітлені головні етапи діяльности і політичного мислення Симона Петлюри. Коротке слово «Від Редколеґії» поміщене на двох сторінках не заповнює цієї разючої прогалини. Також треба було помістити коротке впровадження в англійській мові, подібно, як це було зроблено у першому томі документів виданого УВАН у 1956 році. Було б також побажано подати бодай короткий критичний огляд праць присвячених Петлюрі. Це було відносно легко зробити, бо в 1977 році появилася бібліографія «Симон Петлюра» опрацьована Олегом і Олександрою Підгайними. Ці додаткові матеріяли значно скріпили б вартість даного видання.

На жаль Редакційна Колеґія не подбала про належне оформлення друкованих архівних матеріялів. На увазі маємо листи С. Петлюри до І. П. Мазепи, А. М. Лівицького, П. І. Чижевського, М. А. Шумицького, М. Удовиченка, В. І. Кедрицького та інших діячів. При текстах листів слід було подати відповідні примітки для ідентифікації деяких осіб і подій. Натомість листи Петлюри до Донцова передруковані у збірнику із *Літературно-Наукового Вістника* (чч. 11 і 13 за 1931 р.) мають редакційні примітки Д. Донцова..., отже Р. К. мала певний зразок (хоч не досконалий), як треба редаґувати архівні матеріяли. Також є недотягнення в іменних і географічних показниках, які охоплюють два томи видання (1956 і 1979). У редакційній замітці читаємо, що «римською цифрою I позначено видання з 1956 року..., римською цифрою II позначено цьогорічне видання» (стор. 593). При прізвищі «Грушевський, Михайло» (стор. 595) не подано римської цифри «II», хоч у томі з 1979 року знаходимо численні відзиви Петлюри про Грушевського. У географічному індексі пропущено букву «я» (наприклад, не подано Якутської області, т. II, стор. 42), пропущено місто Бреслав, а при назві «Галичина» не подано, що вона також часто виступає в другому томі. Це лиш кілька прикладів і заразом порада, щоб в майбутніх виданнях УВАН індекси укладалися більш професійно.

Не зважаючи на ці недотягнення треба висловити щиру подяку УВАН і Бібліотеці ім. Симона Петлюри, а також Митрополитові Мстиславові, які причинилися до видання другого тому джерельних матеріялів Симона Петлюри. На марґінесі зауважимо, що до тепер не маємо обширнішої наукової студії про Петлюру в українській або англійській мовах. В англійській мові знаходимо більше друкованих праць про Нестора Махна, як про С. Петлюру, М. Грушевського або П. Скоропадського. Отже перед УВАН і іншими науковими становами стоїть важливе завдання виповнити цю незрозумілу прогалину в науковій літературі. Це також відноситься до українознавчих центрів при Гарвардському і Альбертському університетах, які видають різні англомовні публікації присвячені історії України. Ідеться про

центральні, а не марґінесові теми, з найновішого періоду української історії. Рецензований збірник документів Симона Петлюри буде одним з головних джерел при опрацюванні життя і діяльности Голови Директорії і Головного Отамана Військ Української Народньої Республіки.

Любомир Винар (Кент)

Elżbieta Hornowa, *Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa.* Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Nauk Historyczno-Społecznych. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. Zakład Narodny Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1978, 195 p.

Протягом довгих років Елжбета Горнова вивчає різні аспекти життя і діяльности Михайла Петровича Драгоманова і видала вже кільканадцять розвідок та статтей на цю тему. Її остання праця «Польські проблеми в творчості Михайла Драгоманова» доводить, що вона є одним із найкращих сучасних знавців цього визначного українського діяча XIX століття. Авторка докладно прослідкує польсько-українські стосунки від найстаріших часів до кінця 1880-их років в оцінці Драгоманова. Насправді монографією охоплено далеко ширші обрії, бо у вступі та в п'ятьох розділах і висновках (разом 16 глав) Горнова обговорює всі праці Драгоманова та всі його думки, що торкалися польського питання під російською, австрійською і пруською окупаціями.

Не зважаючи на офіційні цензурні обмеження, які примушували авторку триматися певних рамок, а часом висловлювати банальні, партією приписані погляди, вона зуміла вичерпно подати матеріял визначений у назві, а крім того заторкнути також справу особистих зносин М. Драгоманова з поляками, з якими йому доводилося співпрацювати в Швайцарії. У деяких випадках можна було б ці взаємини з'ясувати ширше, як, наприклад, у випадку Юзефа Розенталя, людини тісно пов'язаної з т. зв. Київською козаччиною 1855 р., а може й одного із співпричинників її. Його відозву до українських селян надрукував В. Міяковській у праці «Революційні відозви українського народу» (Київ 1920). Правда, не могло б трохи вийти поза рамки праці, але дало б цікаві матеріяли й дані, вказуючи конкретніше на те, з якими поляками зустрічався і дружив Драгоманов. Юзефові Розенталю варто було б присвятити також незалежно від Драгоманова увагу, бо ж відомі також деякі його вірші українською мовою часів Київської козаччини.

Взагалі авторка коротко, але вичерпно і влучно з'ясовує думки М. Драгоманова, хоч, з нашої точки зору, їх недостатньо критично розглядає, а там, де вона це робить, очевидно, відчувається велика розбіжність між оцінкою польською і українською. В цій галузі дотепер між нами провалля. Так, наприклад, Горнова переконана, що Драгоманов надто дріб'язково і рішуче обстоював етнографічний принцип польсько-українського кордону і тому завжди виступав проти польських аспірацій на етнографічну українську територію.

Джерелом цієї рішучости М. Драгоманова було те, що він був живим свідком польського повстання 1863 р. Живучи в Києві від 1859 р. Драгоманов мав змогу добре приглянутися до поляків, оскільки Київ тоді великою мірою був польським містом. Це знайомство в своїх позитивах і неґативах

унапрямлювало підхід Драгоманова до польського питання протягом цілого його дальшого життя. Звичайно, критика Горнової виправдана остільки, оскільки рішуче боронячи українські етнографічні землі перед польськими зазіханнями, Драгоманов, водночас, мирився з російською окупацією, вимагаючи лише досить куцої і скромної культурно-мовної автономії для українського «плебейського» народу.

Це прекрасно розумів польський соціяліст Л. Васілевський, який прихильно ставився до Драгоманова і цінив його розум, хоч критикував його за надто літеплий підхід до українства. У цьому відношенні він протиставив йому «реакційного» Кониського, який горів українською справою і цим викликав більші симпатії Васілевського ніж Драгоманов «gente Ucrainus, natione Russus». Авторка вказує на те, що, хоч Васілевський з Драгомановим не був особисто знайомий, однак він добре знав його головні твори і листувався з ним (стор. 158, 160).

Незвичайно цінним є те, що Горнова збирає в своїй монографії всі, навіть на перший погляд маловажні факти, які роблять її монографію на дану тему вичерпною, хоч, як ми вже зазначали, дещо хотілося б прочитати в трохи ширших рамках з докладнішим коментарем. Так, наприклад, авторка фіксує факт, що, як зазначив сучасний польський історик Єжи Борейша, видання брошуки Черкезова (Черкезішвілі) проти Драгоманова фінансував Валерій Врублевський. Це може вияснити дальші закуліси цієї справи. Таких дрібних, але для життєпису Драгоманова важливих фактів у праці багато і тому вона стане необхідним посібником для всіх, хто цікавиться М. Драгомановим та його діяльністю. Обговорювана праця поширює в цій галузі значно наші обрії.

Авторка лише фіксує, але не входить у суть різних інтерпретацій Драгоманова пера Давида Заславського у його працях 1924, 1934 і 1964 рр. (в спілці з Романченком). Очевидно, його праця писана за сталінських часів (1934) не має наукового значення. Коли син Михайла Драгоманова, Світозар звернувся до Заславського після її видання з обуренням, Заславський коротко відповів, що він мусів так написати.

На цьому місці немає потреби дискутувати з різними думками Драгоманова, що їх подає у своїй праці Горнова, оскільки й вона їх здебільшого лише наводить. У тих рідких випадках, коли вона це робить, вона, очевидно, займає польську лінію думання і було б дуже несправедливо, як ми вже згадали, брати їй це за зле. Так, наприклад, вказуючи на розходження між Головною Руською Радою і Руським Собором (1848), Драгоманов, в загальному, правильно писав, що членами останнього були поляки і псевдорусини. Е. Горнова це уточнює і вказує на участь у Соборі «декількох українських демократів ... з Іваном Вагилевичем на чолі, а також польонофільської частини української інтеліґенції» (стор. 73-74). Ми схильні й тут прихилитися до думки Драгоманова. М. Демкович-Добрянський (Українсько-польські стосунки в XIX сторіччі, Мюнхен 1969, стор. 29-30) таких, як вони просто називає «gente Ucrainus, natione Polonus».

З другого боку Драгоманов занадто перецінював силу і впливи російських лібералів і заходи Олександра Другого в справі королівства польського. Голосних заяв і пустопорожніх слів російської «проґресивної» інтеліґенції було багато, але, мабуть, правильніше і глибше побачив суть цих «польонофільських» заяв Чернишевський, коли на одному зібранні з поляками у Петербурзі крикнув полякам: «Не вірте нам, ми вас піддуримо». Так воно і сталося, хоч на словах совєтські учені і пропаґандисти дотепер

виявляють своє «польонофільство», йдучи за Леніном і post factum піддурюють поляків.

Віра в конституціоналізм і федералізм та в можливість здійснити ці ідеї в Росії постійно зводили Драгоманова на «фантастичні думи, фантастичні мрії», і він їх так ніколи і не позбувся. У цьому відношенні мав М. Мухин рацію, коли вказував на фатальні наслідки цих ідей Драгоманова на різних його послідовників, які хотіли ці Драгоманівські ідеї вводити в життя під час 1917 і пізніших років, а насправді прогаяли нагоду створити незалежну державу.

До цього варто ще додати, що хоч М. Драгоманов досить справедливо і правильно оцінював польське питання, то пропозиції розв'язки його у Драгоманова були слабим місцем. Він у справі федерації недалеко відбіг від шанованого ним Герцена та критикованого ним Костомарова. Як і в інших питаннях, так і в цьому, М. Драгоманов був значно сильніший як критик, ніж коли він висував свої власні позитивні думки, ідеї, проєкти, розв'язки.

Польсько-українські відносини під час січневого повстання М. Драгоманов, як ми вже згадали, в основному з'ясував досить правильно. У цей час він уже жив на помешканні з двома хлопоманами, які йому могли глибинно вияснити «білі» польські апетити на всі землі, які належали до Польщі перед розподілом. На погляд поляків, Драгоманов не був цілком об'єктивним (стор. 92) і знов же таки — їх можна зрозуміти. Тільки ж радянські учені, на яких покликається Горнова, в даному разі не можуть бути безсторонніми суддями, бо польське повстання 1863 року вже давно стало складовою частиною офіційної ідеології. Зокрема покликання на Г. Марахова (стор. 94) дуже ослаблює її арґумент, оскільки в іншому місці (стор. 12-13) Горнова зовсім правильно критикує цього крайньо необ'єктивного історика, теперішнього професора київського університету.

Реакція і терор після здушення повстання, що його проводив з благословенства Олександра II Муравйов-вішатель під істеричне схвалення вчорашніх лібералів і барабанний вогонь пропаґанди російської шовіністичної вулиці не могли в жодної порядної людини викликати співчуття. Поряд з іншими ці репресії засуджував також Драгоманов, виступаючи, між іншим, і проти Ніколая Некрасова, який присвятив Муравйову-вішателю вірша. Горнова висловлюється з признанням цього вчинку Драгоманова (стор. 108). Такий самий комплімент можна сказати під адресою сотень інтеліґентів різних національностей тодішньої царської Росії.

У монографії Е. Горнова дуже докладно і правильно з'ясовує еволюцію Драгоманова від симпатій до галицьких народовців аж до повної ворожнечі (стор. 117 і далі). Цій справі авторка присвятила вже раніше дві монографії*). Ріжниця між Драгомановим і народовцями була в тому, що Драгоманов хотів договорюватися знизу, а народовці зверху. Беручи на увагу тодішнє політичне становище і клімат, народовці правильніше оцінювали ситуацію і мали теоретично більше шансів добитися успіху. Та вони поробили цілий ряд помилок, які потім використав М. Драгоманов для боротьби з ними. У всякому разі обидві тенденції йшли в тому самому напрямку, впорядкувати польсько-українські відносини, і уважати, що Драгоманов вів проґресивний курс політики тому, що договорювався знизу, а

*) E. Hornowa, Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1867-1870 w świetle dzieł Michała Drahomanowa і те саме за роки 1871-75. 1969, 1972 (Ополе і Вроцлав).

народовці — зрадники, бо вони договорювалися на верхах, крайньо демагогічно. При відповідній політичній зрілості ці обидві тенденції можна було б влити в одне русло і тоді напевно результати були б кращі. Та в ті часи, при ворожнечі між радикалами і народовцями, це було виключене. Винуватити в тому треба і тих і тих.

Мабуть, до найкращих глав монографії Горнової належить опис перебування Драгоманова в Швайцарії. Тут подано спеціяльно багато, нехай і дрібних, але цікавих і цінних інформацій про діяльність М. Драгоманова, що їх Е. Горнова знайшла в різних архівах. Звичайно, є і в цій главі деякі зайві твердження, як наприклад те, що, нібито, соціялізм женевської групи співробітників Драгоманова не був науковим, так немов би існував і справді якийсь «науковий соціялізм». Він існує лише в пропаґандистських марксистських писаннях і в уяві комуністичних фанатиків. Як показав М. Руденко в «Економічних монологах» (Сучасність 1978) С. Подолинський правильніше думав ніж К. Маркс, хоч це ні того, ні другого не робить «науковим соціялістом». Зокрема вичерпно і докладно з'ясовано взаємини Драгоманова з членами польської соціялістичної групи «Рувносць» і тепер зовсім ясно, чому польські та російські соціялісти так гостро виступали проти Драгоманова аж поки редактором «Пшедсвіту» продовжувача «Рувносці» не став Л. Васілевський.

Обговорена праця Е. Горнової є незвичайно цінним і тривалим вкладом у дослідження життя і творчости спірної, але ніде правди діти, цікавої та інтриґуючої постаті нашого XIX століття — Михайла Петровича Драгоманова.

М. Антонович (Монтреаль)

Frank A. Kmietowicz, *Ancient Slavs,* Stevens Point, Wis.: Worzalla Publishing Co., 1976, pag. 246.

Рецензована нами публікація складається з тридцять трьох коротеньких, бо всього по кілька сторінок, розділів крім Вступного слова (на дві) й Післяслова на чотири сторінки. В своєму Вступі автор згадує з неприхованою нехіттю про Гогенцолернів, а дальше про гітлерівських нацистів, за яких, мовляв, представники німецької науки «варваризували» історичне минуле слов'янського світу, предестинуючи вже від перших сторінок своєї публікації її політичну ціль, а тим самим і вартість у світлі наукового об'єктивізму. Симптоми того ж комплексу автора й пропаґандинстської цілі публікації пробиваються і на дальших сторінках та осягають своє завершення у кінцевому слові.

Починаючи від питання етногенези й прабатьківщини слов'ян (автор льокалізує прабатьківщину слов'ян на території Польщі), він заторкує також проблему правітчини індоевропейців, з якої мали вийти протослов'яни. Вони застали на території слов'янської прабатьківщини венетів і змішалися з ними так, що венети стопилися у протослов'янському елементі, а залишилася лише сама назва. Дальше автор переходить до питання видобування креміня та техніки користування ним протослов'янами на терені Польщі. Особливу увагу присвячує автор проблемі Лужицької культури, приймаючи «автохтонну теорію», тобто її приналежність до протослов'ян, отже йде втоптаними стежками інших польських дослідників. Зупиняючися над проблемою найдавніших слідів урбаністичних залишків — укріп-

лених поселень, він присвячує особливу увагу одному з таких укріплених міст-поселень (Біскупін), а відтак переходить до питання виробів з бурштину й торгівлі ним, яка мала свої точно визначені торговельні шляхи. Кметовіч згадує про перші сліди племінної організації не лише торговельного, але й політичного характеру на терені Польщі десь в останньому столітті до нашої ери та заторкує питання початків металюргії на тому ж терені. Соціяльна диференціяція, нова економіка й розріст населення заставляли протослов'ян шукати нові місця поселення й експанзії на схід, на південь і на захід. На підставі лінґвістичного, палеоетнографічного, палеоетнологічного й археологічного матеріялу автор старається дати свого роду реконструкцію фраґментарної картини побутово-культурного життя протослов'ян (стор. 103-107).

Присвятивши дещо уваги відносинам ранніх слов'ян з кельтами, ґотами, гунами й аварами (стор. 115-134), автор переходить до «героїчної епохи» переселення народів включаючи ширшу згадку про ранньослов'янські укріплення, заторкує справу культури ранніх слов'ян, діяльність Кирила й Методія, питання рабства на ранньослов'янському ґрунті та остаточно порушує проблему виникнення перших ранньослов'янських міжплемінно-політичних творів і врешті повновартних державних організацій.

Заторкуючи питання слов'янської колонізації Балканів, автор говорить коротко про початки державної організації Болгарії, а дальше про Хорватію, Словенію і Сербію. В наступному розділі (Rus and Russia) автор приходить до питання ґенези державної організації Київської Руси в дусі норманізму, договорюючися до того, що Київська Русь ... це початки пізнішої Росії (стор. 198). Згідно з поглядом автора державна організація на терені східньої Европи мала три основні періоди: Київська Русь, Московське князівство й нарешті від XVIII століття Росія. Так говорить автор — слов'янин-поляк, від якого можна б очікувати принайменше елементарного розуміння східньо-европейської історії. Як бачимо, пан Кметовіч переходить навіть західніх «експертів» в оцінці східньоевропейського історичного процесу. Дальші коментарі зайві. Опісля він говорить про слов'ян у наддунайській полосі, над Ельбою й над Балтикою та закінчує розділом про Польщу.

У публікації пробиваються нотки польського патріотизму (наголошування історичної приналежности до Польщі західніх теренів, одержаних після Другої світової війни), ґерманофобії та іґнорування східньоевропейського історизму головно при вперто-злобному замовчуванні ранньоісторичних слідів прото-русько-української культури й перших проявів соціо-політичної організації південно-східньо-европейських слов'ян (прото-русько-українських племен). Автор згадує кілька разів про антів, не подаючи ближче їхнього географічно-етнічного опреділення, мабуть тому, щоби промовчати ранньоісторичні корені Київської Руси, отже русько-української державности. Навпаки, він старається представити перші століття державної організації на території Подніпров'я як етно-державно-політичний хаос багатьох князівств з багатьома претендентами на київський, княжий престіл при багатьох внутрішніх міжусобицях і війнах, щоб затерти етнічно-територіяльне обличчя Київської Руси (стор. 202). Зате, на тому тлі автор змальовує виразний етно-культурно-політичний профіль племен на території Польщі, перенаголошуючи його культурно-політичну ролю. Такий є основний тенор книжки пана Кметовіча, який при цитуванні літератури предмету (при недбалому подаванні бібліографічних нотаток!) згадує єдиного М. Грушевського з української наукової літератури, тобто його перший

том Історії України-Руси, та й то друге видання (1905), а не третє з 1913 року, де є узгляднені пра- й ранньоісторичні періоди. Коментарі тут зайві!

Публікація має характер компіляції, написана тенденційно та має багато друкарських помилок. До того ж немає зовсім індексу. Під кінець в заключному слові автор «актуалізує» слов'янську проблематику на тлі совєтської дійсности й при пристойній згадці про ... Леніна (!) та в дусі концепції «общого котьолка» підсовєтської історіографії. Отже дивна сполука польського патріотизму з москвофільством і совєтизмом ленінського стилю.

Олександер Домбровський (Нью-Йорк)

Преса Української РСР, 1918—1973. Науково-статистичний довідник. Книжкова Палата УРСР, 1974, 215 стор. Тираж 2700.

Преса Української РСР, 1917—1966. Статистичний довідник. Харків, Книжкова Палата УРСР, 1967, 146 стор. Тираж 3000.

Книжкова Палата УРСР ім. Івана Федорова є найповажнішим в Україні видавництвом довідкової літератури. На сторінках «Українського Історика» ми мали вже нагоду коротко обговорити деякі її видання, як наприклад, щорічник *Книги видавництв України.* При іншій нагоді варто було б докладніше проаналізувати такі важливі видання Палати, як *Літопис книг* (Тираж 994, місячник, видається під різними назвами з 1924 р.), *Літопис журнальних статтей* (Тираж 834, два рази в місяць, появляється з 1936 р.), *Літопис газетних статтей* (Тираж 1039, два рази в місяць, з 1937 р.) та *Літопис рецензій* (Тираж 896, місячник, з 1935 р.). Згадані видання творять основу т. зв. республіканської національної бібліографії України, як українські відповідники видань Всесоюзної Книжкової Палати в Москві. Російські видання появляються грубими тисячами накладів, як наприклад, *Книжная летопись* (тижневик, видається з 1907 р.) і їх розсилається сотнями примірників до всіх більших бібліотек світу. Хто має комплекти видань Книжкової Палати у Харкові? Невеликі наклади цих видань призначені майже виключно для внутрішного вжитку в СССР і дуже сумніваємось чи всі більші совєтські бібліотеки їх мають. Були часи, що наклади цих видань були ще меншими, 150-300 примірників.

На сторінках української преси багато пишеться на тему русифікації, пишеться здебільше загальниково з такими чи іншими інтерпретаціями цього явища. Нерідко деякі автори не мають змоги чи охоти солідніше використати доступні статистичні дані, попадають у зайві емоції здебільшого песимістичного характеру і не так давно мали ми нагоду подати деякі зауваги до цієї теми, при нагоді обговорення одної статті про економічну освіту в Україні. При всій цій метушні мало уваги звертаємо на поодинокі праці, що дають деякий конкретний матеріял до цієї теми. Корисним винятком з цієї повені статтей і брошур є цікава рецензія О. Пріцака тільки на перший том відомої бібліографії Академії Наук УРСР — «Суспільні науки» (гл. *Рецензія,* I, 25-37, осінь 1970, видання Гарвардського Українського Наукового Інституту), в якій автор наводить конкретні дані з цього видання 1969 р. та робить порівняння з подібним каталогом видань Академії з 1930 р. та його першим щорічником виданим у 1931 р. На марґінесі можна тут тільки згадати, що крім згаданого проф. Пріцаком доповнення до каталогу з 1931 р. Академія видавала деякий час щорічні доповнення

п. н. *Систематичний каталог виданъ Всеукраїнської Академії Наук* (за 1931—1935 рр., каталог за 1934 р. не появився), та в 1936 році, вже після відомої реорганізації Академії, випустила зовсім скандальний *Каталог виданъ Академії наук УРСР)*, Київ, 1936, 163 стор.), що покривав роки 1926—1936. У цьому каталозі з 1936 р. є значно більші фальшівки у повірнанні до каталогу з 1969 р. і шкода, що його проф. Пріцак не мав нагоди використати.

Але повернімось до властивої теми. Два видання про пресу УРСР з 1967 і 1974 рр. себе частинно доповнюють і порівнюючи їх зміст з статистичними даними інших довідників, що про них говоритимемо згодом, можна собі виробити досить ясну картину як швидко поступає процес русифікації українських видань. Пригадаймо тут тільки, що видання з 1967 р. є «ювілейним», тобто з нагоди «50-річчя Великого Жовтня», коли ще можна було про дещо писати, навіть на сторінках *Українського Історичного Журналу.* Мабуть користуючись цією нагодою Книжкова Палата і випустила згаданий статистичний довідник, подаючи досить докладні статистичні інформації про видання книг на Україні (53 статистичні таблиці), видання журналів (шість), газет (також шість), нот (три) та друкованої графіки (одна статистична таблиця). Подано дуже обережно навіть і деякі зведені статистичні інформації за більшу скількість років. І так, у статичній таблиці про видання книг за окремими мовами подається, що за роки 1918—1966 видано в Україні (відсоткові обчислення наші, Б. В.) 233.755 назв книг, в тому 119.351 (51%) українською і 100.896 (43,2%) російською. 2,9% припадає на інші мови народів СССР та подібний (2,9%) відсоток на мови чужоземні. Якщо говорити про наклад видань (тираж) до для згаданих років він виноситиме 75,6% для української та 21,2% для російської. Нічого не згадується про мову видань окремих видавництв, тематики, мову журналів, газет і т. д. Зведені статистичні інформації подано тільки в абсолютних цифрах для окремих ділянок. Для ілюстрації подаємо тільки деякі ділянки. За роки 1918—1966 видано у ділянці природничих наук і математики 16.216 назв книжок тиражем 437,1 млн прим., сільсько-господарської літератури відповідно 27.948 і 242 млн прим., з ділянки літератури і питань мовознавства 7.154 і 4.236 млн прим. та з книгознавства, бібліотекарознавства, бібліографії і питань друку (за роки 1922—66) відповідно 6.792 та 38,3 млн прим. Цікаво відмітити, що якщо говорити про останню категорію, тобто бібліотекарознавство, друк та довідкова література, то пересічний наклад для одної книги виносить за згадані роки 5,6 тис. прим. Чому ж таким низьким накладом появляється найважливіше видання, тобто *Літопис книг?*

У статистичному довіднику з 1974 також не подається окремих ділянок за мовою їх видання, тільки як і в попередньому довіднику, зведені статистичні дані за рр. 1918—1973. Отож за цей час видано в УРСР 387.937 назв книжок, в тому українською мовою 140.710 (48,9%) та російською 132.771 (46,1%). Беручи до уваги тираж, матимемо для української мови 75,5% та російської 21,4%. Як бачимо, зведені статистичні таблиці для двох періодів показують тільки незначне зменшення тиражу книжок українською мовою і трохи більше зменшення (два відсотки) у загальному випуску назв книжок. Це не так вже погано, діло в тому, що процитовані статистичні таблиці за зведені роки не дають правдивої картини дійсної ситуації, зокрема за останні роки. Щоб ці справи ближче розглянути покористуємось ще декількома іншими статистичними довідниками. І так, згідно з інформаціями щорічника *Книги видавництв України* в 1950 р. видано в УРСР 4.136 назв книжок загальним тиражем 77.648 тис. прим. В тому на українську мову припадає

1.853 назв (44,9%) і враховуючи тираж (62.155 тис. прим.) цей відсоток підноситься до 80,1%. Для 1965 р. відповідні цифри будуть: 7.251 назв книжок, в тому українською мовою 2.998 або 41,3%. За тиражем для українських книжок (77.489 тис. прим.) цей відсоток вже буде 69,9%. Останнім роком, що його маємо до диспозиції є 1975. У тому році на заг. скількість 8.731 назв, українською мовою надруковано 2.651 або вже всього 30,4% і за тиражем 67,2%. Російська мова у цьому році дає за скількістю видань 65,2% і за величиною накладу — 30%. Як бачимо трохи інша картина у порівнянні з зведеними статистичними таблицями в обговорюваних нами двох довідниках для української преси. Для порінняння наведемо ще одне статистичне порівняння для довоєнних років. Користуємось статистичним довідником *Народне господарство УСРР*, видання Управління народно-господарського обліку з 1935 р. У цьому довіднику наводяться дані Книжкової Палати про загальну книжкову продукцію того часу. Для порівняння візьмемо 1928 р. і 1935 р. І так, в 1928 р. видано на Україні 5.695 назв загальним накладом 38.336 тис. прим. В тому на українську мову припадає 56,2% за назвами і 70,5% за тиражем. Для російської відповідно 38,9% і 27,0%. У відомому «сталінському» 1934 р. випущено на Україні 4.711 назв книжок, в тому українською мовою 2.750 або 58,4% і російською 31,0%. За тиражем відповідні відсотки будуть 73,7 для української та 22,9 для російської мов. Таким чином у 1934 за назвами випущених книжок російська мова давала 31,0%, а в 1975 р. вже 65,2%. Українські видання зменшилися до 30,4%, тобто трохи менше як видавано російською мовою у 1934 р. Навіть у 1928 р. в Україні не видавано (у відсотках) стільки українських книжок, як тепер видається російською мовою. Коментарі, як кажуть, зайві.

Все ж таки читач може запитатися — тиражі українських книжок значно перевищують навіть і тепер видання російською мовою. До цього можна ще коротко приглянутись. В обговорюваному виданні *Преса Української РСР, 1918—1973* подаються загальні дані про тематичний профіль видаваних книжок. У таблиці ч. 46 подаються інформації за рр. 1946—73 про наукові праці. Згідно з тим джерелом за наведені роки випущено 9.850 книжок науково-дослідного характеру та певну скількість науково-інформаційної та науково-популярної літератури, що нас покищо не цікавить. В 1973 р. видано 707 назв наукових праць. Про мову цих видань не говориться. Погляньмо тепер до вже згаданого щорічника *Книги видавництв України* за 1973 р. Найбільшим видавництвом науково-дослідчої літератури є «Наукова Думка», що фірмує більшість видань Академії Наук УРСР. І так, в 1973 р. видано з рамені цього в-ва 372 назв книжок, тобто 52,6% всіх праць з цієї ділянки. У щорічнику вичислюються всі назви випущені «Науковою Думкою», тираж кожного видання, мова, скількість друкованих аркушів, ціна, тощо. Тільки кілька ілюстрацій, бо годі перечислювати всі видання. У 1973 р. випущено з різних ділянок 71 т. зв. міжвідомчих збірників (монографічні серійні видання), в тому десять українською мовою, переважно з ділянки літературознавства та мовознавства. У загальній категорії «техніка і промисловість» випущено 202 назви, в тому дещо з науково-популярної літератури, українською мовою, одна назва. Хемічні науки, 26 назви, всі російською мовою, біологічні — 21 (одне укр. видання) і т. д. Українські видання у згаданому в-ві тільки з гуманістичних наук, може біля 20% з суспільно-політичних. В-во медичної літератури «Здоров'я» випустило 101 назви, в тому дві українські популярні брошури. В-во Київського у-ту видає б. 80% книжок російською мовою, зокрема наукових праць. Навіть таке в-во як «Техніка» випускаючи переважно науково-популярні або науко-

во-інформаційні видання видало всього 24 українських книжок на всіх 196. Переважно українською мовою і високими тиражами появляються брошури в-ва «Знання», як наприклад, *Ленінські дні в школі,* тираж 129,9 тис. прим. Значно меншими, але порівнально до наукової літератури досить високим тиражем видаються книжки «Радянський письменник» (10-30 тис. прим.) та в-во підручників «Радянська школа». У згаданих видавництвах переважає українська мова. Найбільший вплив на відносно високий відсоток тиражів українських книжок має в-во дитячої літератури «Веселка» (тиражі 50-100-200 і навіть 700 тис. прим.). За нашими підрахунками «Веселка» дає біля 60% тиражу українською мовою всіх видавництв України. «Радянський письменник», «Радянська школа» та «Знання» — разом біля 20%. На всі інші видавництва припадає біля 20%. Доречі, починаючи з 1975 р. навіть у в-ві «Веселка» щораз більше дитячих книжок російською мовою, як і зрештою у в-ві «Радянський письменник». Згадаємо тільки, що за рр. 1946—1973 в УРСР видано російської художної літератури 5.209 назв, в тому 1.841 або 35,3% українською і 3.143 або 60,3% оригінальною російською мовою. Жодний статистичний довідник не подає інформацій скільки російських книжок ввозиться в Україну. Думаємо, що з кожним роком менше, бо російська література і мова давно вже здобули командні позиції в українському науковому, громадському і навіть приватно-родинному житті. Русифікаційний процес в Україні проходить дуже швидко у 1970-их рр. і є багато більше інтенсивним, як в інших неросійських республіках. Знову ж повернемось, вже востаннє, до мовного питання у випуску книжок. В 1975 р. на території СССР випущено 83.439 назв книжок та брошур тиражем 1,671.785 прим. В цьому на українську мову припадає 3,2 відсотки за скількістю випущених назв і 6,3% за тиражем. На російську мову припадає відповідно 77,5% і 80,4%. Для порівняння тільки згадаємо, що на естонську мову припадає (за скількістю випущених назв) 1,9%, на грузинську мову — 1,7%, литовську — 1,6%. Вимовні цифри, якщо взяти до уваги українське населення в СССР та порівняти цю цифру з скількістю естонців, грузинів та литовців.

Б. Винар (Денвер)

Ю. Семенко, *Пам'яті В. А. Доленка.* Мюнхен: Видання Союзу Земель Соборної України — Селянська Партія. 1975, стор. 416.

Монографія присвячена пам'яті заслуженого громадського й політичного діяча В. А. Доленка під заголовком «Пам'яті В. А. Доленка» — це збірка статтей Покійника, його найближчих співробітників, документів консолідаційних заходів на суспільно-політичному відтинку на еміґрації після 1946 р., листування та інших матеріялів. Книга під різними аспектами заслуговує на окрему увагу, вона — особливо для дослідників розвитку української національно-державницької думки й консолідаційних процесів на еміґрації — є дуже важливим джерелом інформацій. В. А. Доленко — це один із визначних громадсько-політичних діячів, якого діяльність у відродженні українства формувалась під керівництвом М. Міхновського в Харкові, під ідейним впливом М. Грушевського і С. Єфремова. Людина з академічною освітою, Доленко відзначався особливими рисами характеру: людяністю, послідовністю, тактовністю, готовістю на компроміси, однак над усім він завжди ставив на першому місці проблему сконсолідованої бо-

ротьби всіх українців. Він залишиться в історії наших визвольних змагань назавжди прикладом гідним наслідування. В. А. Доленко організатор підпільної «Шістки», яка в 1923 р. перетворилася у протикомуністичну Мужицьку партію, один із співосновників Спілки Визволення України, Союзу Земель Соборної України — Селянської партії на чужині. Також на відтинку творення УАПЦ Доленко належав до активних діячів — «цвіту української нації», про що згадується на стор. 34 книги.

Політична тактика людини скристалізованого формату Доленка під час німецької окупації, зокрема після розігнання Національної Ради в Києві, арештів, перейменування газети «Українське Слово» на «Нове українське слово» та зміни складу редакції, концентрувалася на доцільному протиставленні державній цілеспрямованості німців на Україні, щоб невідповідною поведінкою не наражувати народ на зайві втрати й не допустити до провалу організованої волі і бажань народу. Була це не легка справа, бо українські установи не були об'єднані, не могли спромогтися на щось організоване, продумане, ідейне (стор. 53). Крім того чорносотенці і енкаведівське підпілля в Харкові оживили свою діяльність, а свої, які використовували тимчасовість положення дбали про себе, не звертаючи уваги на лихоліття народу. Рівночасно «свої» та підіслані вороги засипували доносами Ґестапо, вказуючи на «большевицький осередок» у Харкові при Ветеринарній 23 на чолі з Доленком. Усе це вдалося Доленкові подолати створенням Громадського комітету з представників усіх українських установ міста і області та через громадських уповноважених від проводу в кожній організації. Так-то вдалося Доленкові завершити організаційну структуру українських громадських установ цілої Харківської області, здисциплінувати провідних ідейних діячів, які об'єднано боронили інтересів народу перед німецьким окупантом. Та харківська здисциплінована група під напором совєтських дивізій, разом із відступаючими німецькими з'єднаннями подалася на Захід і одна з перших у Ваймарі виступила на оборону насильно репатріованих до СРСР та в 1948 р. доповіддю Доленка «Сучасний мент і наші завдання» започаткувала дальший етап визвольної боротьби на еміґрації.

Уже під час революції в Росії 1917 р. 28-літній Доленко був наочним свідком розгортання революційних подій в Україні. Про це він залишив короткий спогад п. з. «Революція і моя участь у ній» (стор. к1-25). Із цього спогаду довідуємося, що «на владу в Харкові» в той час претендували кадети, українські національні кола і большевики, що мали в Харківській Думі на 120 гласних 17 своїх членів. Мала група большевиків організувала в Харкові переворот з метою здобути владу, однак без успіху. Щойно за збройною допомогою з півночі, організованими загонами, большевикам пощастило на короткий час здобути владу в грудні 1917 р. У той час справжніми революціонерами були соціял-демократи, соціял-революціонери, а соціял-федералісти й дійсні українці вважалися за праві середовища. З тих часів Доленко закріпив свої національно-державні погляди на базі УНР і їх далі продовжував у своїй діяльності на еміґрації. Він постійно обстоював т. зв. «Наддніпрянську плятформу», яку обосновував єдиним державно-національним фронтом. Його основна теза: «Українська держава не буде відновлена доти, доки всі стани української нації не діятимуть єдиним сконсолідованим фронтом».

Консолідації всіх сил українців на еміґрації присвятив Доленко дуже багато зусиль. Він завжди звертав увагу на державні методи дії, тобто підпорядкування інтересів окремих частин української землі інтересам всієї

України, інтересів окремих станів, клясів і груп — інтересам усього народу... Тому Доленко пригадував, що кожен член нашої нації, кожен громадянин Української держави повинен бути корисним членом суспільства, а українська нація — корисним членом людськости...

Самозрозуміло, на еміґрації, організувавши Селянську партію, Доленко докладав дуже багато зусиль, щоб здійснювати консолідаційні процеси на громадському й політичному відтинках на еміґрації. Однак його заходи й вперті настанови часто легковажили інші політичні середовища, про що в книзі надруковані ориґінальні документи, які віддзеркають несприятливу атмосферу, серед якої приходилося діяти дійсно відданому патріотові України. Документація зусиль Доленка в справі консолідації — це багатюще джерело інформацій про діючих на еміґрації українських активістів, які, здебільшого не потрапили відбитися від хвиль групових інтересів, часто, в образливій навіть формі, критикували серйозного, досвідченого й далекозорого українського державника. Ідеологічна школа Міхновського, впливи визначних діячів Української Центральної Ради на чолі з акад. М. Грушевським, увійшли в кість і кров Доленка, тому він жовтоблакитний прапор визвольної боротьби міцно держав у своїх руках аж до кінця свого трудолюбного життя. Після його смерти цей цілеспрямувальний прапор найшовся у руках послідовників Доленка, які на пам'ятку видали книгу-монографію у його честь.

Листування і документація книги є важливим історичним матеріялом для істориків-дослідників визвольної «політики» українських діячів на еміґрації. Ці документи доказують, що багато із них припадково стали «політиками», не розуміючи суті правдивої політики. Політика — вмілість шукати й здійснювати компроміси. Без компромісів немає реальної політики, неможлива консолідація, неможлива інтеґрація усіх сил для здобуття наміченої мети. На жаль, серед такої атмосфери діяв і помер Доленко, один із дійсно визначних діячів нечисленних рядів учасників українських визвольних змагань.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

Олександер Баран,*Гомілетичні «Бесіди» Михайла Лучкая з 1830 року,* Вінніпеґ, Українська Вільна Академія Наук у Канаді, Серія «Славістика», ч. 76, 1977, 85 стор.

Дискутована праця — це перша мовознавча студія «Бесід» Михайла Лучкая (справжнє прізвище Поп, 1879—1843), мовознавця й історика та основоположника релігійно-націоналістичного відродження на Закарпатті в 19-му столітті.

Ім'я М. Лучкая занимало видне місце серед таких славістів того часу, як сербський письменник і громадський діяч Досифей Обрадович, основоположник слов'янської філології, чех Йозеф Добровський, чеський письменник і філолог Ян Неєдлий та сербський філолог і фолкльорист, основоположник сербської літературної мови Вук Караджич.

Про Лучкаєву «Граматику», яка, до речі, мала вплив і в Галичині в 19-му столітті, його мовознавчі теорії та громадську активність написано відносно багато. Його праці з признанням оцінив Павел Шафарик, Ізмаїл Срезневський, Ватрослав Яґіч та члени галицької «Руської Трійці».

Студія д-ра Олександра Барана включає огляд праць про М. Луйкая, його короткий життєпис, постання «Бесід» та їхнє значення в розвитку

мови українського проповідництва на Закарпатті, розгляд фонетики, морфології, синтакси «Бесід» та перегляд головнішої бібліографії до цього питання.

«Бесіди» Лучкая — це перша надрукована (1830 р.) книга проповідей для українців в Австро-Угорщині і, як і його «Граматика», вплинула на розвиток українського проповідництва в межах Австро-Угорщини. Це двотомний збір проповідей, виголошених Лучкаєм в ужгородській парафіяльній церкві між 1827—1830 роком. Проповіді Лучкая були взоровані на західніх гомілетичних зразках, зокрема, німецьких біблістів.

Базовану на церковнослов'янській граматиці «рутенську мову», Лучкай уважав рівнорядною з іншими слов'янськими мовами. В цю мову він впровадив карпато-русинські говіркові звороти та лексику. В правописі й фонетиці він об'єднав церковнослов'янські, нормативно-літературні й закарпатські мовні елементи, намагаючись зукраїнщити церковнослов'янський правопис і достосувати його до потреб закарпатського мовлення.

Найбільше, однак, діялектичних елементів знаходимо в морфології Лучкаєвих проповідей, куди закралися теж закарпатські запозичення з чеської і словацької мови, а в будові речень помітні латинські, мадярські й чеські впливи.

Ця свідома орієнтація Лучкая на закарпатські говірки, на думку автора, була зовсім прагматичною — зробити церковну науку доступною найширшому колові населення Закарпаття і посередньо впливати на культурне й національне усвідомлення цього населення.

Відмічена нами праця О. Барана є добрим початком і заохотою до дальших студій над цим, чомусь занедбаним, питанням в українському мовознавстві.

Ярослав Розумний
(The University of Manitoba)

Richard F. Staar, *Die kommunistischen Regierungssysteme in Osteuropa.* 18. Zeitpolitische Schriftenreihe. Stuttgart: Seewald Verlag, 1977. S. 420.

Затитулована публікація — це переклад з американського оригіналу "Communist Regimes in Eastern Europe", Hoover Institution Press 1977. Stamford University. Передкладчик — Рольф Ґаєр. Річард Ф. Стар, директор Hoover Institution on War, Revolution and Peace в США, відомий знавець політичних, ідеологічних, господарських, військових і етнічних структур і проблем країн — сателітів СРСР — Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини й Чехо-Словаччини, а також Альбанії і невтральної Юґославії. Зміст книги — це основні інформації про вище згадані країни, особливо про їх комуністичні режими та взагалі про моделі і організаційні структури різних ділянок національного життя. Автор аналітично розглядає кожну країну зокрема, віддзеркалює історичний розвиток закріплення комуністичних режимів за допомогою СРСР, дає демографічні показники окремих країн та динаміку господарського розвитку. В публікації багато сказано про зовнішню і внутрішню політику, збройні сили, інтеґрацію, міжпартійні стосунки внутрі Східньої Европи. На окрему увагу заслуговують характеристики сх.-европейських діячів, конфлікти внутрі Сх. Бльоку, обмеженість відпруження і т. д. Це вже третє видання книги. Два перші появилися в 1967 і 1971 рр., вони вже вичерпані. Третє видання охоплює різні переміни, які відбулися після друку 2-го видання. Те нове видання

треба трактувати як свого роду вступ для студій дуже скомплікованої частини Сх. Европи під комуністичною владою. У тексті багато цікавих таблиць, біографій комуністичних діячів та особливо даних про окремі компартії, які, як абсолютна меншість окремих націй, виконують тоталітарну владу, в більшій або меншій мірі здійснюють доручення Москви.

Книга має 11 розділів. Три перші обговорюють різні проблеми країн Сх. Европи, які своїм геостратегічним положенням є загрожені із сторони СРСР. Кінцеві три розділи дають оцінку під різними аспектами Сх. Европи як цілости. В них автор розглядає господарську, політично-ідеологічну й військову інтеґрацію усіх країн у Варшавському Пакті і в Раді Взаємної Допомоги.

Багато уваги автор присвятив комуністичним державним системам окремих країн Сх. Европи, які не зважаючи на те, що є диктатурами одної компартії, однак у більшій або меншій мірі різняться у виконуванні влади. Наприклад, державна система з окремим господарським моделем Юґославії є відмінною від бюрократично-тоталітарної системи СРСР. На підставі порівняльних аналіз країн Сх. Европи, автор доказує, що Москві не вдалося досі закріпити власної системи. Боротьба за закріплення совєтської державної системи в т. зв. сателітних і невтральних комуністичних країнах тривале явище. У висліді цієї боротьби були переведені численні чистки дослівно в усіх компартіях, що автор реєструє конкретними даними. Наприклад, КП Юґославії постійно усуває із Союзу комуністів Юґославії т. зв. «комінформістів», тобто співдіючих із Москвою. Як відомо, комуністи Юґославії є в дійсності націонал-комуністами. Вони не визнають пролетарського інтернаціоналізму в такій версії, як його пропаґує Москва. Також вони є проти того, щоб одна соціялістична країна виконувала верховну ролю над іншими компартіями.

Також компартія Румунії рішилася на власний модель закордонної політики, послідовно придержуючись автономізму в Сх. Европі.

Цікаві інформації про моделі господарського розвитку окремих країн і їх залежність від економіки СРСР для дослідників-економістів згаданих країн мають особливе значення.

Не можна поминути також Варшавського пакту як аґресивного воєнного союзу проти НАТО, в якому головну керівну ролю відограє СРСР. Докладна структура й персональна обсада керівних, найвищих посад командування ВП росіянами — це найкращий покажчик значення цього воєнного інструменту для Москви. Також у книзі є дещо про стратеґічне плянування ВП та інші тактичні цілеспрямування цього воєнного бльоку.

Книгу варто придбати і нею користуватися, як вартісним інформатором про все найважливіше в Східній Европі.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

Essays on Modern European Revolutionary History. Volume XI in The Walter Prescott Webb Memorial Lectures. Edited by Bede K. Lackner and Kenneth Roy Philp. (Austin & London: University of Texas Press, 1977. Pp. xxiii, 132.

These five essays comprise the eleventh volume in the Walter Prescott Webb Memorial Lecture series sponsored annually through the University of Texas at Arlington. Originally presented as papers in 1976, the year of America's Bicentennial, the basic theme of this collection is timely since the essays

concern the topic of revolution defined broadly. They encompass a chronological period from the late eighteenth century to modern times. Two rely essentially on a biographical approach. Two others have a nationalistic orientation. The last has an international scope.

The first in the series, Stanley H. Palmer's, "Rebellion, Emancipation, Starvation: The Dilemma of Peaceful Protest in Ireland, 1798—1848," analyzes various stages in that country's revolutionary tradition. In addition to discussing some of the atrocities in the often ignored 1798 rebellion, Palmer considers the dualism of violence and non-violence in the Irish revolutionary character. Further, he contends that Irish leaders, especially Daniel O'Connell, often moved in the direction of political reform while the Irish peasant was concerned with economic reform.

The divergence in goals and methods between leaders and followers is treated ably in Anthony S. Baker's "Fernand Pelloutier and the Making of Revolutionary Syndicalism." Baker not only provides a poignant description of how the sickly Pelloutier labored for his cause, but, in this highly structured essay, gives an overview of the developmental stages of Pelloutier's political thought.

Dennis Reinhartz relies essentially on a biographical approach in presenting "Milovan Djilas: The Transcendence of a Revolutionary." Reinhartz traces the importance of the Montenegrin cultural and national influences in the later development of Djilas' attitudes. R. R. Palmer in his "The Fading Dream: How European Revolutionaries Have Seen the American Revolution," explores the theme that while common elements may exist in all revolutions, the suceess or failure of any movement depends largely on the existing conditions in a country at a given time.

Using international law as a basis, George Barr Carson, Jr., in "National Sovereignty at the Bar: Revolution by Law?" also considers the importance of nationalism in understanding revolutions. Within the broad confines of the International Court established under the Treaty of Rome, Carson discusses the limitations that nationalistic feeling has imposed. Such a constraint in turn has prevented the courts from going too far in attaining social goals or protecting individual rights. The very existence of the court, however, represents a notable shift away from the historically violent character of the European revolutionary tradition.

The preface and introduction to this collection are very informative. Despite this quality, however, no explanation is given why these particular countries, topics or individuals were chosen. Instead of the essay on Ireland, why not the Russian Revolution of 1917? Also missing is any mention of how recent terrorist activities fit into the framework of the European revolutionary tradition. Such minor criticisms should not detract from the overall usefulness of this slender volume, however, for it serves as an excellent point of departure for discussing the character and complexity of *Modern European Revolutionary History.*

James Geary
(Kent State University)

Ізраїль Клейнер, *Національні проблеми останньої імперії.* (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж, Перша Українська Друкарня у Франції 1978. 406 стор.

Обговорювана праця є, очевидно, поширена дисертація автора на звання доктора філософії Українського Вільного Університету 1977 р. Такої пра-

ці ми давно потребували. До того часу у нас видавали і різні твори «дисидентів» і деякі праці на цій базі, але жодна з них не мала такого широкого діяпазону. З уваги на те, що вся українська позацензурна література такою або іншою мірою пов'язана з національним питанням, то поданий у книзі матеріял, може, й не дасть нічого спеціяльно нового, якщо мова про українських борців за права нації, людини і громадянина. Нове є для нас те, що тут Ізраїль Клейнер подає боротьбу за українські права у відповідній перспективі поряд із іншими народами та їхніми змаганнями.

До кінця 1976 р., коли Клейнер закінчив писати свою працю було відомо понад 3000 документів самвидавної літератури, яку Клейнер ділить на дві групи: 1) демократизація радянського суспільства й забезпечення елементарних громадських прав і 2) національні проблеми в СРСР, якій він і присвячує свою увагу (стор. 22-23). Автор приходить до висновку, що — «в низці найгостріших внутрішньополітичних проблем національна проблема займає в СРСР якщо не найперше, то одне з найперших місць». Він свідомий того, що націоналізм посилюється в СРСР (стор. 25), як це передбачив ще 1970 р. В. Мороз.

У восьми розділах праці І. Клейнер подає свою клясифікацію (поширюючи схему Амальрика подану в «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р.»), з'ясовує різні аспекти національного питання та своєрідности. В основному він ділить опозиційні угрупування в Союзі РСР на п'ять груп, при чому три з них російські а) російські ліберали-демократи, б) російські неомарксисти, в) російські націоналісти, а дві нацменшостей а) чи в його клясифікації, г) «рухи неросійських народів, що мають свої національнотериторіяльні утворення всередині СРСР» і б) або в нього, ґ) «рухи народів, що прагнуть еміґрації з СРСР або повернення до своєї національної території» (стор. 37).

Ця клясифікація виправдана, оскільки І. Клейнер виявляє і переконливо доказує, що «між позиціями всіх українських (та й взагалі всіх неросійських) дисидентів, хоча які були б їхні погляди на економічні та соціяльні проблеми, є набагато більше спільного, ніж між російськими та неросійськими неомарксистами» (стор. 36).

У дальшому Ізраїль Клейнер обговорює національне питання у всіх п'ятьох групах. Він добачає «найбільшу слабкість російських ліберальних демократів в їхній боротьбі проти крайнього російського шовінізму» в тому, що вони нездатні «стати на *цілковито* (підкреслення І. Клейнера) нові позиції» (стор. 59). Російські неомарксисти ведуть фактично офіційний курс кремлівської політики, а не погоджуються з Москвою лише в тактиці, отже вони еволюціонують «в бік російського націоналізму» (стор. 66).

З свого боку І. Клейнер виявляє, що російський націоналізм у багатьох інстанціях докочується до расизму та інших проявів ретроградства і крайнього реакціонерства» (стор. 73 і далі). Очевидно, російські націоналісти проповідують водночас російський месіянізм, який у минулому вже накоїв стільки лиха. Навіть такий гуманіст як Солженіцин «в питанні щодо України... не може до кінця втриматися на принциповій позиції антиімперіялізму» (стор. 105). І. Клейнер перестерігає, що «нині в Росії набирають щораз більшої ваги крайні шовіністичні сили, прихід яких до влади означав би початок нового періоду необмеженої нелюдськости» (стор. 115).

Національні рухи неросійських народів згідні в одному: «радянський комуністичний режим продовжує імперіялістичну політику Російської імперії, застосовуючи жорстокіших, але іноді й витонченіших методів» (стор. 122). Вони «дерусифікують» свою мову, творять спільні течії національно-патріо-

тичних рухів, а врешті вимагають незалежности від російської імперії. Ці прояви ілюструє Клейнер прикладами з різних республік. Окремо він обговорює національне питання в Україні, а опісля національних груп, які борються за повернення н а свої національні території (кримські татари, туркимесхи і німці) і нарешті окремо жидівський національний рух, оскільки сіоністи прагнуть виїхати поза межі Радянського Союзу.

Другу частину праці становлять додатки: статистичні таблиці і зразки позацензурної літератури з Радянського Союзу різних народів. Працю закінчує іменний покажчик і бібліографія.

Найкраще з'ясовано жидівське питання, однак і всі інші з'ясовані дуже добре і вичерпно. А тому ця монографія стане довідником-настільною книжкою для всіх тих, які цікавляться національним питанням у Радянському Союзі. Спеціяльна заслуга її в тому, що І. Клейнер умів з-поміж багатющого матеріялу вибрати основне і подати свій виклад незвичайно прозоро і переконливо. Звичайно, «на вкус и цвет товарищей нет» і різні фахівці могли б мати претенсії до автора, чому він вибрав такі, а не інакші приклади та ілюстрації. Тут ми готові брати І. Клейнера в оборону, оскільки вибрані ним матеріяли характерні. Це не означає, що не можна було взяти також інших матеріялів до уваги, але книжка від того неймовірно розрослася б і, мабуть, не знайшла б свого видавця, а на зміст це не вплинуло б і так.

Коли ж шукати «плям на сонці», то їх звісно, можна знайти. Ми не такі дуже переконані, що СССР це справді «остання імперія», як сказано в заголовку, ми могли б доповнити бібліографію деякими важливими творами, могли б дискутувати в подробицях чи намагатися те або інше трохи інакше насвітлити або прокоментувати. Однак, це зовсім не зменшить значення цієї видатної праці, на яку ми так довго чекали.

Ми б, наприклад, дуже радо прочитали щось більше на тему паралельного зростання антисемітизму в гітлерівській імперії і в СССР. На це явище І. Клейнер лише нятякає, аджеж ця цікава тема виходить уже поза рамки й ого праці (стор. 22 і далі).

Працю Ізраїля Клейнера з однаковою цікавістю прочитає і дослідник, який цікавиться совєтознавством і звичайний читач, а тому ми віримо, що праця знайде широке коло читачів. Першій Українській Друкарні у Франції треба подякувати за те, що вона взялася за друк такої необхідної монографії.

М. Антонович (Монтреаль)

Хроніка

НОВІ ЧЛЕНИ

Цей список включає членів і членів-прихильників УІТ:

Д-р Роман Олійник (Канада), мґр Карпо Микитчук (Канада), д-р Володимир Білецький (ЗДА), О. Шонк (Австралія), Юрій Форис (ЗДА), проф. д-р Павло Юзик, о. Василь Бринявський (Канада), Володимир Роніш (Канада), Любомира Брикович (Канада), Дарія Савка (Канада), Петро Галій (Канада), д-р Богдан Старух (ЗДА), Л. Вітковський (Канада), Ярема Колибай (Канада), Віра Баніт (Канада), Л. Храплива-Щур, Мелетій Лека (Канада), Ярослав Коваль (Канада), мґр Василь Кордюк (Канада), Антоніна Горохович (Канада), Юрій Ганас (Канада), дир. Омелян Плашкевич (ЗДА).

Члени-меценати: Іван і Анеля Мазуренки (Канада), Ольга Боєчко (Канада), мґр Карпо і Володимира Микитчук (Канада).

(Продовження списка в наступному числі).

Членська вкладка виносить 19 ам. долярів і включає передплату «Українського Історика».

НАШІ ЮВІЛЯТИ

З нагоди 70-ліття *проф. д-ра Юрія Бойка,* дійсного члена УІТ і Представника Управи УІТ на Европу та члена Редакційної Колеґії УІ, вислано слідуючий привіт:

Вельмишановний і Дорогий
Пане Професоре,

З нагоди Вашого 70-и ліття просимо прийняти від Управи Українського Історичного Товариства і Редакції «Українського Історика» якнайщиріші побажання дальших творчих успіхів у Вашій науковій і педагогічній праці. Ваші твори в ділянці літературознавства і історії культури становлять тривалий вклад у науковій літературі і ми завжди подивляли Вашу енергію і посвяту з якою Ви поширюєте знання про культурні багатства України серед кругів европейських вчених.

Зокрема нам приємно привітати Вас, як члена Управи УІТ і члена Редакційної Колеґії УІ. Ми радіємо нашою співпрацею і віримо, що завдяки Вашим старанням — провідні ідеї УІТ також знайдуть пригожий ґрунт на европейському терені.

Отже вітаємо Вас Дорогий Ювіляте і бажаємо ще раз усіх благ, сповнення усіх Ваших творчих задумів і кріпкого здоров'я.

Остаємося з глибокою пошаною і щирим привітом

Любомир Винар
За Управу УІТ

6. V. 1979

БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Вже зачалася підготова до опрацювання першого словника українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін. Редакційна колеґія словника складається із членів Р. К. «Українського Історика». Консультантом видання є проф. Олександер Оглоблин. Хронологічно словник охоплює українських дослідників від XI стол. до до 1978 року включно. Словникові гасла складаються з трьох основних частин: короткий біографічний нарис, характеристика наукової творчости і вибрана бібліографія. Кожне гасло буде підписане автором біографії. Беручи до уваги, що документація життя і творчости українських

істориків є одною з найбільш занедбаних ділянок досліду, — пляноване видання заповнить поважну прогалину в історіографічній і довідковій літературі.

Проситься членів Товариства голоситися до співпраці, а рівночасно надсилати матеріяли (друковані і не друковані) про українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін. Деякі біографічні гасла будуть друкуватися на сторінках УІ.

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ

УІТ бере участь у програмі річного з'їзду Американської Історичної Асоціяції в Нью-Йорку, грудень 1979. Заплянововано дві сесії. Перша сесія, у співпраці з Асоціяцією дослідів національностей, присвячена рамковій темі: «Історія східних слов'ян: вибрані питання періодизації і термінології» відбудеться в англійській мові. Участь беруть *Любомир Винар* (Кентський університет) — «Впровадження до питання періодизації і термінології Східньо-европейської історії», *Роман Сербин* (Квебетський університет) — «Середньовічна Русь в російській (до 1917) і совєтській схемах Східньої історії», *Орест Субтельний* (Гамільтон коледж) — «Чи була криза у Східньо-европейській історії XVII стол. і питання істор. періодизації», *Юрій Кульчицький* (Янґставнський університет) — «Періодизація і термінологія Східньої Европи в американських історичних підручниках». Коментатором є *Анджей Камінський* (Колюмбійський університет).

Друга сесія-конференція в українській мові є присвячена сучасному станові української історіографії і завданням українських істориків. До участи запрошено *Марка Антоновича, Олександра Барана, Степана Горака, Тараса Гунчака, Олександра Домбровського, Богдана Винара, Р. Сербина, О. Субтельного.* Головним завданням даної сесії є зроблення підсумків проробленої праці українських істориків на Заході і в Україні і застанова над пляном дальшої праці та діяльности. До участи з окремою доповіддю про сучасний стан історіографії в Україні запрошено *Валентина Мороза.* Після сесії відбудеться зустріч з українським громадянством в Нью-Йорку. На згаданій конвенції АІАсоціяції також відбудуться наради Редакційної Колеґії УІ і Управи УІТ.

Окремі конференції і зустрічі з громадянством заплянововано в Торонті, Клівленді і Вінніпеґу.

ЗАПЛЯНОВАНІ ВИДАННЯ УІТ

Управа Товариства обговорює можливість видання академічної історії України (гляди Хроніка, УІ ч. 4, 1978). У попередньому повідомленню ми писали, що праця появиться у виді окремих монографічних серій за авторством або редакцією окремих дослідників, в українській і англійській мовах. На основі відзивів членів УІТ щодо даного проєкту бажаємо уточнити справу опрацювання і видання історії України. В українській мові заплянововано окремі монографічні опрацювання (серійне видання) окремих періодів історії. Натомість в англійській мові проєктується лише однотомник історії України за збірним авторством українських і неукраїнських істориків. Справа в тому, що до тепер ми не маємо високошкільного підручника історії України в англійській мові і тому треба цю прогалину якнайшвидше виповнити. Крім того Товариство не розпоряджає фондами, щоб реалізувати дві монографічні серії.

У зв'язку з дальшими плянами науково-видавничих публікацій треба пригадати, що в минулому видвигнено справу видання збірки статтей в англійській мові присвячених періодизації і термінології

української історії, як також історії Східньої Европи. У даному проєкті є також заінтересована Асоціяція для дослідження національностей і дуже можливо, що спільними силами двох товариств цей важливий проєкт можна буде зреалізувати. Без докладного обговорення і вияснення американським, канадським і західньо-европейським історикам питання періодизації і термінології Східньо-европейської історії — історія України буде дальше представлена у кривому дзеркалі у працях західних істориків, які у більшості уживають мильну історичну термінололію відносно українського історичного процесу. Ця тематика також буде обговорена на конференції УІТ в Нью-Йорку.

У процесі підготови є також перша обширна англомовна бібліографія історії України — одне із основних довідкових видань, яке охоплює усі періоди української історії.

УІТ зможе зреалізувати вище згадані проєкти лише за значною фінансовою допомогою українського громадянства і українських установ у ЗДА, Канаді, Австралії і Европі.

ПРИЄДНАННЯ НОВИХ ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА

У 1980 році відзначаємо 15-річчя Українського Історичного Товариства (1965—1980). У зв'язку в цією річницею звертаємося до наших членів з просьбою допомогти нам поширити членську базу Товариства, як також приєднати нових меценатів. УІТ не одержує жодних посторонніх дотацій і тому приєднання нових членів-прихильників Товариства, які розуміють вагу історичних дослідів і працю УІТ, є надзвичайно важливе, якщо ідеться про дальше розгорнення нашої видавничої праці. Членська вкладка (19 ам. долярів) включає також передплату «Українського Історика».

ПРЕДСТАВНИЦТВО УІ НА ОНТАРІО

Заходами пані О. Судчак, головного представника УІ на Канаду, створено нове представництво «Українського Історика» на Онтаріо. Представництво очолив мґр Карпо Микитчук, якому бажаємо багато успіхів у його важливій праці.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД УІТ

У зв'язку з відзначення 15-річчя появи «Українського Історика» (1963-1978) і 15-річчя діяльности Українського Історичного Товариства (1965-1980) — *роки 1979 і 1980 проголошено роками розбудови української незалежної історичної науки на Заході.* Наша ціль — розбудова «Українського Історика» — єдиного українського історичного журналу на Заході і реалізація запляннованих видань. Просимо усіх членів і передплатників УІ взяти активну участь в розбудові Видавничого Фонду.

З щирою подякою згадуємо слідуючих жертводавців:

Фундатори УІ: П-во Іван і Анеля Мазуренки (Торонто) 1000 дол., п-ні Ольга Боєчко (Торонто) 500 дол., п. Василь Микитчук (Торонто) 400 дол.

Меценати УІ: П-во Карпо і Володимира Микитчуки (Торонто) 300 дол., п-во Данило і Анна Мазуренки (Торонто) 300 дол., п. Ігор Микитчук (Торонто) 220 дол., д-р Богдан Запутович — 160 дол. п-ні Ірина Козак — 125 дол. Д-р М. Демянів 500 н. м.

По 100 дол. зложили: п. Орест Салабан (Австрія), мґр Олександер Стовба, Лев Микитчук, Українська Гуртівня УБА, Комітет Українців Канади (Гамільтон), Комітет Українок Канади (Гамільтон, п-ні Ружицька і Бродгид), п-ні Марія Галун Блох (Денвер).

По 50 дол.: інж. А. Яременко, проф. д-р Мацьків; 31 дол. — проф. д-р О. Мартинюк; п-ні Ганас з Гаміль-

тону перевела збірку на УІ — зібрано 29 дол.; п-ні Олександра Ковальська — 45 дол.

По 25 дол.: С. Нечипорук, адв. І. Чанчук, І. Даціків, Ангелина Матушевська.

Інші датки: д-р Г. Пінюта — 18 дол., О. Болюбаш — 10 дол., д-р Б. Бородайко — 6 дол., В. Надраґа — 6 дол., о. С. Клепарчук — 3 дол.

(Продовження списку жертводавців в наступному числі).

Від успіху нашої збіркової акції у 1979 і 1980 роках залежить майбутність «Українського Історика» і інших запляннованих видань УІТ.

Наші втрати

Управа Українського Історичного Товариства з сумом повідомляє, що 5-го березня 1979 року відійшов у вічність

Д-Р ВОЛОДИМИР МАЦЯК,

дійсний член УІТ і член інших наукових установ. Покійний був відомим дослідником Галицько-Волинської Держави.

Родині Покійного складаємо наші глибокі співчуття.

Вічна Йому пам'ять!

Управа Українського Історичного Товариства ділиться з громадянством сумною вісткою, що 11 квітня 1979 року помер

ПРОФ. Д-Р КОНСТАНТИН БІДА,

член УІТ, видатний український учлений і довголітний голова Департаменту Славістичних Студій на Оттавському університеті. Проф. Костантин Біда (1916—1979) був автором численних праць з українського літературознавства і мовознавства.

Родині Покійного складаємо наші глибокі співчуття.

Вічна Йому пам'ять!

ІСТОРИК ВАЛЕНТИН МОРОЗ НА ВОЛІ

У п'ятницю, 27 квітня 1979 року Валентин Мороз, разом з чотирма іншими дисидентами, несподівано прибув до Нью-Йорку. Разом з ним вищущено з Советського Союзу пастора Ґеорґія Вінса, російського дисидента Александра Ґінсбурґа та двох жидів М. Димшіца і Е. Кузнецова. Валентин Мороз належить до найвидатніших членів руху спро-

тиву в Україні. В своєму привітальному слові він заявив: «*Я радий, що можу нарешті працювати для української справи, в міру своїх сил і вмілости, маючи перед собою велику мету поборювати ту страшну колоніяльну реальність, витворену кремлівським комунізмом на Україні, що має за свою мету ліквідацію України, як духового організму*» («Свобода», ч. 95, 1 травня 1979). Не улягає сумніву, що прибуття Мороза до Америки буде мати значний вплив на українське суспільно-політичне життя. Також його праця в Гарвардському інституті українознавства, на нашу думку, допоможе керівникам даної установи краще визначити програму їхньої праці і наголосити центральні питання української історіографії. У зв'язку із його приїздом, від Управи УІТ вислано листа в якому, між іншим, пишеться: «У першу чергу вітаємо Вас на волі і просимо прийняти сердечний привіт від Українського Історичного Товариства. Вітаємо Вас, як колеґу-історика і передового борця за самостійність України. Я вірю, що побут Ваш і праця в Америці напевно причиниться до кращого зрозуміння нашою громадою трагічного стану нашої Батьківщини в совєтській системі політичного терору і безправ'я... Запрошуємо Вас стати членом УІТ і близьким співробітником «Українського Історика» — єдиного журналу української національної історіографії...»

СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ КАТЕДРИ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ В КАНАДІ

З повідомлення Федерації Українських Канадських Професіоналістів довідуємося, що 29 березня 1979 року, підписано угоду про заснування Катедри Українських Студій в Торонтському Університеті. Українська Федерація зложила на заснування катедри 300 тисяч долярів. Таку ж саму суму зложив Норман Кафик, міністер багатокультурности, від канадського уряду. Це має бути катедра української господарської й суспільної історії. Цікаво зазначити, що згадана катедра має діяти у відділі політичної економії Торонтського університету. Переважно історичні катедри являються інтеґральною частиною відділів історичних наук. Ініціяторам катедри бажаємо багато успіху в їхній праці, а українським жертводавцям і канадському урядові щире признання за їхню допомогу в заснуванні даної катедри.

10-РІЧЧЯ ОСЕРЕДКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ПРИ ГАРВАРДСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

При кінці 1978 року і з початком 1979 року в Гарвардському університеті відбуто цілий ряд імпрез у зв'язку із відзначенням 10-річ-

чя впровадження програми українознавства на даному університеті. У квітні 1979 року також відзначено 60-річчя з дня народження проф. Омеляна Пріцака, Директора Гарвардського Українознавчого Наукового Інституту. Як відомо, на університеті діє катедра історії України ім. М. Грушевського, яку очолює О. Пріцак. Треба згадати, що інавґурація історичних студій відбулася на Гарвардському університеті дня *11 жовтня 1968 року*. Проф. О. Оглоблин виголосив тоді інавґураційний виклад «Зріст і занепад Козацько-Гетьманської держави 17-18 століття». Ініціятива українознавчих студій на Гарварді належить українським студентам в ЗДА, а головно невтомному голові Фонду Катедри Українознавства — мґр Степанові Хемичу. Для пригадки треба згадати, що в 1967 році проф. Любомир Винар порадив голові ФКУ розвідати про можливість заснування українознавчих катедр на Гарвардському університеті і запізнав його з проф. Омеляном Пріцаком в Нью-Йорку. З перспективи часу можна говорити про позитиви і неґативи української програми на Гарвардському університеті і ГУРІ. До тепер найповніше насвітлення і критику гарвардської програми подав проф. Д. Штогрин в його праці *Світла й тіні українських студій на Гарварді* (Чікаґо 1973, 81 стор.). Також у збірці статтей проф. О. Пріцака *Чому катедри українознавства в Гарварді* (Кембрідж 1973, стор. 188) знаходимо важливі дані про програму україністики на Гарварді. В українській пресі ведеться полеміка про діяльність ГУРІ і його директора. Уважаємо, що всяка дискусія базована на об'єктивних даних є здоровим явищем. Зокрема є цікаво і цінно прислухатися до голосів українських громадян в ЗДА і Канаді, які у великій мірі допомогли своїми пожертвами розбудувати українознавчий осередок на гарвардському університеті. У майбутньому присвятимо окрему статтю діяльности ГУРІ і постарається докладніше проаналізувати українознавчу програму на Гарвардському університеті. Тут лише хочемо зазначити, що на нашу думку, видавнича програма ГУРІ не є задовільна, якщо взяти до уваги значні фонди, які зложила українська громада на даний осередок. Для прикладу згадаємо, що ГУРІ до тепер не спромігся на видання основного високошкільного підручника української історії в англійській мові. Також не видано академічного нарису історії української культури. Отже ідеться про підставові академічні видання. Натомість треба відзначити видання англомовного журналу *Гарвард Юкреніян Стадіс* (1977), який появляється майже з однорічним запізненням і містить цінний матеріял з різних ділянок українознавства. Журнал *Рецензія* (1970-), присвячений рецензіям совєтських видань, появляється з ще більшим запізненням. Хочемо вірити, що в другому десятилиттю діяльности українознавчого гарвардського осередку, ці справи будуть позитивно розв'язані і ГУРІ, як американська наукова установа, зможе успішніше співпрацювати з українськими науковими товариствами. Також побажаємо, щоб ГУРІ у своїх журналах містив статті в українській мові.

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

З рамені Інституту появилися в українській мові видання Миколи Зерова *Лекції з історії української літератури* (270 стор.) і збірник ВАПЛІТЕ за редакцією проф. Ю. Луцького (260 стор.). Також КІУС видає *Журнал вищих українознавчих студій і Бюлетень Інституту.* Дана установа концентрує також свою діяльність на вивчення українського життя в Канаді. Зокрема заслуговує на увагу мікрофільмування українсько-канадських газет, часописів і календарів, як основних історичних джерел для дослідження історії українців у Канаді. Інститут у співпраці з Европейським НТШ (проф. В. Кубійовичем) підготовляє англомовну гаслову «Енциклопедію України». Цей фундаментальний твір має появитися в чотирьох томах. Проф. Юрій Луцький відповідає за редаґування англомовного тексту. Важливо, щоб в даному виданні справлено деякі гасла, які появилися в українській гасловій ЕУ. Ініціяторам даного проєкту бажаємо витривалости і успіхів.

АВТОРИ СТАТТЕЙ

Микола Андрусяк: дійсний член НТШ, автор численних студій присвячених різним періодам історії України.

Лев Биковський: дійсний член УІТ і УВАН, автор численних спогадів і бібліографічних праць.

Михайло Біда: дійсний член УІТ, професор польського університету в Лондоні, автор праць на економічні теми.

Богдан Винар: дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, б. декан Нью-Йоркського стейтового університету, автор численних студій присвячених суспільно-економічній історії України, советознавству і бібліографії. Президент Української Наукової Фундації.

Степан Горак: дійсний член УІТ і НТШ, голова Асоціяції для студій національностей і редактор «Нешенелетіс Пейперс». Автор численних історичних і бібліографічних праць присвячених Східній Европі. Професор історії на Східньому Іллінойському університеті.

Михайло Грушевський (1866—1934): найвидатніший український історик і організатор українського наукового життя.

Володимир Косик: історик і член УІТ, автор праць присвячених історії України, співредактор щоденника «Свобода».

Ніколявс Льобковіч: ректор німецького університету в Мюнхені, дійсний член УВАН, автор численних студій присвячених Східній Европі.

Теодор Мацьків: дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, професор в Акронському університеті, автор численних праць присвячених козацькій добі. Директор советознавчого центру в Акронському університеті.

Іван Раковський (1874—1949): видатний антрополог, голова Наукового Товариства ім. Шевченка (1934—1940), автор численних наукових праць.

Й. Сірка: член УІТ, дослідник історії української культури і літературознавства. Автор монографії «Розвиток української літератури в Чехословаччині» (Мюнхен 1978) в англійській мові.

Олександер Стовба: член УІТ і науковий співробітник УВАН. Дослідник генеалогів українських родів в XVIII і XX століттях.

◇◇◇

ДО СПІВРОБІТНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Проситься надсилати усі машинописи в двох примірниках з подвійним інтервалом. Починачи від наступного числа будемо подавати англомовне резюме із статтей українською мовою — тому просимо короткі резюме (до пів сторінки друку) виготовити і прислати враз із статтею. В англомовних статтях проситься уживати транслітерації Конґресової Бібліотеки.

Редакція У. І.

◇◇◇

До членів УІТ: Проситься усіх членів надсилати їхні біо-бібліографічні матеріяли до Архіву У.І.Т. Це також відноситься до їхніх публікацій. Плянується видання бібліографії праць членів Товариства. У зв'язку з цим якнайшвидше проситься надсилати згадані матеріяли.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Балик, Борис. *Інокентій Іван Винницький*. Рим, 1978. 382 стор. (*Записки ЧСВВ*, т. 38).

Баран, Олександер. *Гомілетичні «Бесіди» Михайла Лучкая з 1830 р.* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук, 1977. 85 стор.

Зварич, Петро. *Спомини 1877—1904*. Вінніпеґ: В-во Тризуб, 1976. 239 стор.

Збірник на пошану проф. Олександра Оглоблина. Відповідальний редактор Василь Омельченко. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1977. 581 стор. (*Науковий збірник УВАН*, ч. 3).

Клочурак, Степан. *До волі*. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. 188 стор.

Лев, Василь. *Богдан Лепкий 1872—1941*. Нью-Йорк, 1976. 399 стор. (*Записки НТШ*, т. 193).

Луцький, Юрій. *Ваплітанський збірник*. Торонто: Канадійський інститут українських студій, 1977. 260 стор.

Купринець, Орест. *Походження назви «Русь» в «Хроніці Руської Землі» О. Ґванінуса з 1611 р.* Рим, 1977. (*Записки ЧСВВ*, т. 35).

Михайло Грушевський. Статті, спогади, документи. Нью-Йорк: Секція Історії України НТШ, 1978. 236 стор. (*Записки НТШ*, т. 194).

Романишин, Петро. *Українська Католицька церква візантійсько-слов'янського обряду в Німеччині до 1945 року*. Мюнхен: Лоґос, 1978. 110 стор.

Соловій, Мелетій. *Мелетій Смотрицький як письменник*. Том I, Рим, 1977. 275 стор. (*Записки ЧСВВ*, т. 39).

Соловій, Юрій. *Про речі більші ніж зорі*. Нью-Йорк: «Сучасність», 1978. 317 стор.

Федюк, Павло. *Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя*. Рим, 1978. 230 стор. (*Записки ЧСВВ*, т. 39).

Творчість Яра Славутича. Статті і рецензії. Упорядкував В. Жила. Едмонтон: Видання Ювілейного комітету, 1978. 426 стор.

Черненко, Олександра. *Михайло Коцюбинський імпресіоніст*. Нью-Йорк: «Сучасність», 1977. 143 стор.

Чорний ліс. Видання команди станиславівського тактичного відтинка УПА. Зредагували: Є. Штендера і П. Потічний. Торонто: В-во Літопис УПА, 1978. 209 стор. (*Збірник*, т. 3).

Шерех, Юрій. *Друга черга*. Нью-Йорк: «Сучасність», 1978. 389 стор.

Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді. Зредагували: О. Баран, О. В. Ґерус, Я. Розумний. Вінніпеґ: УВАН, 1977. 658 стор.

Bilaniuk, Petro. *Studies in Eastern Christianity*, v. 1. Munich, The Ukrainian Free University, 1977. 192 p.

Canadian Contributions to the VIII International Congress of Slavists. Edited by Z. Folejewski. Ottawa, Canadian Association of Slavists, 1978. 194 p.

An Early Slavonic Psalter from Rus'. Vol. 1. Edited by Moshe Altbauer. Cambridge, Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. 178 p.

Herod, Charles C. *The Nation in the History of Marxian Thought.* The Hague, Martinus Nkjhoff, 1976. 138 p.

Horak, Stephan M. *Russia, the USSR and Eastern Europe.* Littleton, Libraries Unlimited, 1978. 488 p.

The Impact of Ethnicity on Canadian Society. W. Isajiw, ed. Toronto, Peter Martin, 1977. 221 p.

Jelavich, Charles and Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States, 1804—1920.* Seattle, University of Washington Press, 1978. 358 p.

Lupul, Manoly R. ed. *Ukrainian Canadians, Multiculturalism, and Separatism: An Assesment.* Edmonton. The University of Alberta Press, 1978. 176 p.

Magosci, Paul R. *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848—1948.* Cambridge, Harvard University Press, 1978. 640 p.

Margolin, Arnold. *Ukraine and Policy of the Entente.* Translated from Russian by V. P. Sokoloff, 1977. 261 p.

McCagg, William E., Jr. *Stalin Embattled, 1943—1948.* Detroit, Wayne State University Press, 1978. 423 p.

Miskimin, Harry A. *The Economy of Later Renaissance Europe 1460—1600.* London, Cambridge University Press, 1977. 227 p.

Shaw, Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* New York, Cambridge University Press, 1977. 2 vols.

Sirko, Joseph. *The Development of Ukrainian Literature in Czechoslovakia 1945—1975.* Frankfurt, Peter Lang, 1978. 198 p.

Swyripa, Frances, *Ukrainian Canadians.* Edmonton, The University of Alberta Press, 1978. 167 p.

The Ukrainian Catholic Church 1945—1975. A Symposium, M. Labunka and L. Rudnytzky, editors. Philadelphia, The St. Sophia Religious Association of Ukrainian Catholics, 1976. 112 p.

Wessor, Robert G. *Lenin's Legacy, The Story of the CPSU.* Stanford, Hoover Institution Press, 1978. 318 p.

Wynar, L. R. and L. Buttlar. *Guide to Ethnic Museums, Libraries and Archives in the United Staties.* Kent: Program for the Study of Ethnic Publication, Kent State University, 1978. 378 p.